Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZEGED

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1961. LXV. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SŐTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

VARGA JÓZSEF

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR ÉS V. KOVÁCS SÁNDOR

Szerkesztőség: Budapest, XI., Ménesi út 11—13.

TARTALOM

Kemény G. Gábor: Teleki László és a "Kegyenc" alapeszméje 125
Barta János: Mikszáth-problémák I. 140
Vezér Erzsébet: Ady világnézeti fejlődéséhez 162
Tamás Attila: József Attila költői világképe II. 179

Kisebb közlemények

Tinn Mária: Szenczi Molnár Albert ismeretlen sorai — *Papp Géza:* Hozzászólás az RMKT új folyama XVII. századi 1. kötetéhez — *Hegedűs József:* Ravazdy András. — *Póth István:* Eötvös József szerb vonatkozású levele 193

Vita

Nagy Miklós: Hozzászólás Ferenczi László "Arany János a moralista" c. cikkéhez 200

Adattár

Vízkelety András: II. Rákóczi Ferenc elmélkedéseiről készült egyházi cenzori jelentések 204
Rudo Brtáň: Adalék a szlovák és magyar népies műdal történetéhez 216

Szemle

Ortutay Gyula: Írók, népek, századok *(Nagy Péter)* 220
Király István: Mikszáth Kálmán *(Diószegi András)* 222
Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus *(Gyenis Vilmos)* 226
Kazinczy Ferenc levelezése, 23. kötet *(Tamás Anna)* 230
Katona József összes művei *(Orosz László)* 233
Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése *(Komlós Aladár)* 237
Kaffka Margit: Hullámzó élet *(Varga József)* 241

KEMÉNY G. GÁBOR

TELEKI LÁSZLÓ ÉS A „KEGYENC" ALAPESZMÉJE*

Hevesi Sándor írta — emberöltővel ezelőtt — *Bánk bán és Kegyenc* című tanulmányminiatűrjében[1], hogy három legnagyobb klasszikus drámánkat: *Az ember tragédiá*-ját, a *Bánk bán*-t és a *Kegyenc*-et a politikum közös nevezője hatja át. „A Bánk bánban — olvassuk — ez a politikai elem tisztán nemzeti, a Kegyencben világtörténelmi. Az ember tragédiájában egyetemes, tehát filozófiai. Mind a hármat csak magyar írhatta, akiben a politikai problémák egyéni élménnyé váltak".

A magyar színpad és drámairodalom immár szintén modern klasszikusának tekinthető itésze és dramaturgiai továbbfejlesztője az idézett megállapításban kimondatlanul is egyenlőségi jelet tesz politika és történelem, politikai, történeti és irodalmi probléma közé. Kíséreljük meg a tétel bizonyítását. Vizsgáljuk meg — most már Teleki László és egész életműve vonatkozásában —, kiállja-e a több mint három évtizede felismert kritikai megállapítás az irodalmi, a történeti teherpróbát.

Az irodalmi-esztétikai és a történeti-politikai elem összefonódását már az első zsengékben, a reformkor küszöbén íródott *Gyermekkori Napló*-ban (1821—22) s a júliusi forradalom utáni években tett nyugateurópai út töredékben fennmaradt naplójegyzeteiben *(Utinapló*, 1833—34) felismerhetjük.[2] Teleki László későbbi tűnődéseinek és vívódásainak clair-obscur-je, a fények és árnyak játéka kimutathatóan jelen van a Naplók lapjain feltáruló kis problémákban, melyekből a harmincas évek derekától felgyorsuló iramban, hirtelen bontakozó arányokban az író és politikus további életútját meghatározó kérdések nőnek. Gondoljunk csak a tíz-tizenegyéves gyermek szépérzékének az első naplóban, a „Latzika jegyzőkönyvei"-ben fellelhető csíráira. Fejlett mását találjuk ennek az Utinapló német városképei és galériái leírásában. Éppígy: a lelkiismereti- és szólásszabadság törhetetlen hite már ott izzik a gyermek tollforgató nem egy leírásában. Ahogy a kisfiú nevelőjével a szabad közlekedésről és a vélemény-nyilvánításról vitázik, az üde és csiszolatlan gyermeki vallomás mélyén az erdélyi diéta s a pozsonyi felsőtábla későbbi bajvívójának elvi határozottsága érzik. A „reformpárt Marat-ja", mint egyik francia írótársa a visszaemlékezések tanúsága szerint nevezi[3], ugyancsak korán jelentkezik. Éppígy a gyakorlati népbarát vonásai kezdettől felismerhetők a gyermek, az ifjú, az induló politikus magatartásában. A sziráki udvarház gyermek lakója

* Teleki László életútja részletesebb elemzését l. szerzőnek a közeljövőben megjelenő első Teleki-válogatás (Teleki László Válogatott Munkái. Szépirodalmi Kiadó.) elé írt bevezető tanulmányában.

[1] Hevesi Sándor: Bánk bán és Kegyenc. Katona József: Bánk bán. Gróf Teleki László: A Kegyenc. Hevesi Sándor bevezetésével. A Kisfaludy Társaság megbízásából kiadja a Franklin Társulat. Bp. 1928. V—XII. o.

[2] Vö. a fennmaradt kéziratos Naplókban (Gyermekkori- és Utinapló) részletezett körülményekkel.

[3] A Teleki-emlékirodalom egyik kiadványában, a Kotsányi László szerkesztésében 1862-ben Pesten kiadott Teleki-albumban azt írja (7. o.), hogy Albert Hugo a „Croquis"-ban Telekit „az ellenzéki párt Maratjának, „a nép általános szabadságáért és függetlenségéért" küzdő politikusnak nevezi.

nemcsak főrangú és középnemesi családok gyermekeivel barátkozik. A honorácior s a nép fia is ott van a gyermekkori játszópajtások között, — de ezek csak a cselédasztalnál ehetnek, amit egyébként magától értetődőnek tart az Erőss úr társadalmi és nevelési disciplinái ellen ugyanakkor lázadozó gyermek.[4] Talán nem érdektelen előljáróban utalnunk arra, hogy a Gyermekkori napló írója a bécsi magyar udvari kancellária „poros, büdös aktáit" otthagyó, szókimondó „conceptualis practicans", azaz „fogalmi gyakornok" akárcsak a későbbi diétai vagy felsőtáblai reformer a felvilágosult arisztokrata álláspontjáról küzd a szabadságjogokért, s ez a társadalmi különállása még az emigrációban sem enyészik el végképp.

Az érdekes és szintén jellemző visszahúzó tónusok közül érdemes még egy-két korai ellentmondásra rámutatnunk, anélkül, hogy ennek az osztálytudaton túlmenő jelentőséget tulajdonítanánk. A Szirákra visszavonult kancelláriai ex-gyakornok, aki a császárvárosból egy korai viszonzatlan szerelem s a szókimondása miatt ért társasági mellőzés fájó érzésén kívül egyebet aligha hozott, vérbeli jakobinus módjára s eléggé meggondolatlanul ezeket írta nevelőjének az „ifjú Magyarország" ébredése időszakában: „Gondolom, hogy Ő Felsége a titkos politiának magam viselete és elveim felől teendő tudósításait várja. Így én egy néhány gazembernek jó vagy rossz indulatjától függök, ezek határozzák el ott fenn, hogy én hasznos vagy veszedelmes polgára vagyok-e a hazának. Szörnyű tévelygései a kormánynak"[6] Ugyanő — alig két évvel később, 1835 tavaszán, egy Párizsból nővéréhez intézett levelében így emlékezik meg a magyar aufklärizmust elsöprő, Metternichet teljhatalomhoz juttató a „szent-szövetségi" rendszert konszolidáló I. Ferenc haláláról: „La perte d'un si bon Roi eut un très grand malheur."[7] A megjegyzésbe, kivált ha figyelembe vesszük a bécsi titkosrendőrségről írt korábbi észrevételt, nyilvánvalóan belejátszhatott annak tudata, hogy ezt a levelet is cenzúrázzák Metternich kopói. Hadd vezessük egy kissé félre őket — véli a párizsi „haute société" világától „elbűvölt" ifjú. De nemcsak erről van itt szó. A „polgárkirály" asztalánál Vörösmartyt idéző[8] főrangú levélíró tudatából még nem veszett ki teljesen a dinasztiahűség. Ezt elenyészteni csak az erdélyi és a pozsonyi forró hevületű országgyűlési élmények képesek, a nyílt és kérlelhetetlen harc az erdélyi diétai sajtó üldözött és elítélt vezéréért, Wesselényiért, majd Kossuthért, az országgyűlési ifjakért. Mindez azonban csak néhány év múlva öntudatosodik benne. S közel két évtized választja még el az „árnyak" Párizsától, melyben a forradalmi szakasz apályán keresi Ledru—Rollin és párthívei, a „rouge-ok" társaságát — igaz, ekkor sem hanyagolva el végleg korábbi arisztokrata kapcsolatait.

*

Aki azzal a feltevéssel fordul Teleki László pályafutása felé, hogy abban a forradalom és szabadságharc idejére való folyamatos felkészülés, a törvényszerű fokozatos fejlődés mozzanatait az életrajz és a történések rendjében felismeri majd — csalódik. Teleki korántsem érkezett zökkenők nélkül a forradalomig. Életútjának 1848 tavaszáig tartó szakasza bonyolultabb, olykor ellentmondásosabb, mint későbbi fejlődése.

Teleki László, a „szabálytalan dráma" írója, szabálytalanul készült a forradalomra. Félreértés és ismerethiány (gondoljunk Batthyány felsőtáblai szerepének túlértékelésére s ugyanakkor a nemzetiségi kérdés s ehhez kapcsolódóan a szláv kérdések iránti kezdeti

[4] Vö. Gyermekkori Napló (Kéziratban).

[5] Teleki László levele 1833. jún. 6-án Szirákról Erőss Sándor akkori darányi ref. lelkészhez. Közli: Écsy Ö. Sándor: Adalék gr. Teleki Lászlónak a „Kegyenc" írójának élettörténetéhez. ItK (1941.) 4. sz. 387.

[6] Uo.

[7] Paris, 1835. márc. 12. Levele nővéréhez, Teleki Augusztához. MTA Kézirattár. Teleki L. levelezése.

[8] Lengyel Tamás: Teleki László, Bp. 1942, 12.

érzéketlenségére), megtorpanás és újrakezdés (A *Kegyenc* végkifejlete, illetve a reform-mozgalomban 1843-tól való megélénkülő s most már felfelé ívelő részvétel) jelzik és jellemzik a feudális igazságtalanság ellen vívott küzdelme egyes szakaszait. Ezért a *Kegyenc* megértéséhez sem a szórványos és jórészt mindmáig feltáratlan harmincas-negyvenes évekbeli irodalmi kapcsolatai és forrásai számbavételére van elsősorban szükségünk. A műhöz vezető út problematikáját a közéleti indulás, a felkészülés éveiben: a nógrádi megyegyűlés, első helyi sikerei színhelyén, de főként az 1837—38-as erdélyi diéta s az 1839—40-es pozsonyi felsőtábla személyéhez fűződő mozzanataiban kell keresnünk.

Teleki korai diétai szereplésének ismerete nélkül ugyanis nem értjük meg a *Kegyenc* szerzőjét, a politikus drámairót. Nem ismerjük fel az immár klasszikus becsű irodalmi alkotás mozgató erőit, valódi indítékát. Teleki *Kegyenc* előtti korszakának, „politikai előtörténetének" pályaképe bármily vázlatos megismerése nélkül értetlenül állunk szemben a mű alaptételével: az önkényuralom elleni minden korra azonos értelmű küzdelem gondolatával. Ebből következően nyilvánvaló, ha nem ismerjük fel a mű alapeszméjét, szembehelyezkedünk annak irodalmi értékeivel is, és négy kritikusi nemzedék dandárját követve merőben félreértjük a közel egykorú bírálók által is már a *Bánk bán* mellé sorolt nagy klasszikus drámánk lényegi mondanivalóját.

A drámairó Teleki alapeszméjének megértéséhez, szándéka felismeréséhez vezető út tehát az első diétai évek élményterületén halad át. Ennek az időszaknak bármily szűkre fogott vázolása nélkül nem leljük magyarázatát a *Kegyenc* mint politikai célzatú történeti dráma létrejöttének, drámairodalmi fejlődésünknek ezen a korai, irodalmi értékű alkotásokban oly szegényes szakaszán.[9]

Ezekben az években, Teleki közéleti szereplése majdnem ellenzéki vezetőszereppel[10] kezdődő „inaséveiben" kell megkeresnünk a feudalizmus önkényuralma, s általában az önkényuralom minden válfaja ellen lázadó reformpolitikus és írónak kora uralkodó rendszere nyomása alóli fokozatos felszabadulása mozzanatait. Ezért kell különleges figyelemmel vizsgálnunk ezt a későbbi fejlődésére is döntően kiható életszakaszt, melyben — ha egyenetlenül s olykor ellentmondásosan — felszabadul a feudális osztályhelyzet, az ebből következő előítéletek és társasági előírások, a feudalizmus túlhaladott végromlásra ítélt rendszerének hatása alól. Kétségtelen viszont, hogy néhány feudális, pontosabban osztályhelyzetéből következő retrográd vonást a *Kegyenc* utáni években 48 tavaszáig, sőt később is találunk életében. „Fényes elszigeteltsége", mágnási elzárkózottsága csak az utolsó emigrációs években enged fel némiképp, közismert volt párbaj-mániája, melyet olykor politikai tüntetés eszközeként is használt, mint a fogarasi kapitánnyal és Haller horvát bánnal vívott duelluma, Haynau ismételt kihívása esetében.[11]

A szellemi felszabadulás kiinduló pontja mégis a *Kegyenc* témája érlelésének, majd megírásának több évre terjedő időszaka. Műve befejezésekor az *író* már világosan látta a feudális rendszer közeli, elkerülhetetlen összeomlásának folyamatát. Anélkül azonban, hogy a *politikus* választ tudott volna adni az ennek örökébe lépő új társadalmi rend kérdéseire. Ebből a válaszúti megoldatlanságból, az elmúló feudálist követő társadalmi berendezkedés feletti tűnődéseiből, kínzó kiútkereséséből is ered a dráma felfokozott érzelmi hangvétele,

[9] Vö. Tarczy Lajos a magyar irodalom „drámaszegénységéről" írott egykorú dolgozatával. Koszorúzott és dicséretet nyert pályamunkák. I. A dráma hatása és literatúránk drámaszegénysége. A Kisfaludy-Társaságnak 1847-ben kitett elméleti jutalmára készült koszorús értekezés. Irta Tarc[z]y Lajos. Kisfaludy-Társ. Évlapjai (1841). I. 34—82.

[10] Értsd: az 1837—38. évi erdélyi diétai szereplése éveiben sokan Telekiben látták az Erdélyből eltávozni kényszerült politikai vezér, Wesselényi Miklós utódját. Vö. Lengyel i. m. 28.

[11] Vö. Zürich, 1852. szept. 1. A francia és belga, valamint az angol és német lapszerkesztőkhöz a Haynau tábornagyhoz intézett, párbajkihívást tartalmazó nyílt levél tárgyában. Közli Szemere Bertalan: Összegyűjtött Munkái. 2. köt. 346—348.

s az annyi bírálója által joggal, ha nem is a lényeget megvilágító módon kifogásolt nem egy romantikus túlzása, visszatetszőnek vélt szertelensége, mint arra később visszatérünk.

Teleki a nógrádi megyegyűléseken hallatta szavát először közügyekben. Országos politikával Erdélyben ismerkedett meg. Ez a körülmény önmagában is indokolná, hogy erdélyi kapcsolatai kérdését felvessük. De nem ez az egyetlen szál, mely Telekit Erdélyhez fűzi. Itt van mindenek előtt a széki Telekiek erdélyi származásának ténye, s az ezzel összefüggő történeti hagyomány, melyet a család Teleki László idősebb bátyjáig, a történész s később erdélyi gubernátor Teleki Józsefig (nyilván az ő javaslatára választja Telekit egyik követévé Fogaras megye) — elevenen ápolt, s amelynek szálai az első grófi rangra emelt ősig, az erdélyi kancellár Teleki Mihályig nyúlnak vissza. További, s most már személyes kapcsolatot jelent Teleki későbbi felsőtáblai szereplésének nem egy erdélyi vonatkozása. 1840 tavaszán a pozsonyi felső táblán az unitárius vallás törvényes felekezetté nyilvánítása ügyében mondott beszédében magát mint az 1836:XXI. magyar országgyűlési törvénnyel visszacsatolt Részekbeni (Partium) birtokost „Erdély polgárának" nevezi, majd Erdélyről mint „második kis hazájáról" szól.[12] A reverzálisok eltörléséről, azaz a vegyesházasságokkal kapcsolatos egyházi visszaélésekről folyó végnélküli tanácskozásokon[13] a lelkiismereti szabadság védelmezőjének hangján emel szót, akit „második kisebb hazájának" a vallásszabadsághoz való törhetetlen ragaszkodása hat át. S ne feledkezzünk meg arról a még korábban az erdélyi diétán tett nevezetes kijelentéséről: az uniót, tehát Erdélynek Magyarországgal való közjogi és közigazgatási egyesítését, a kor rendi országgyűlésein oly sűrűn említett kívánalmat, bár — mint kijelenti[14] — követi utasításában szerepel, csakis úgy támogathatja, ha ez nem érint néhány Erdélyre előnyös törvényt, így a teljes felekezeti jogegyenlőséget, s biztosítja az erdélyi országgyűlés további fennmaradását. Vegyük még ehhez azt az egykorú, 1838 őszéről kelt levéladatot[15], mely szerint itteni közügyekben súlyos összetűzése volt az 1834 februári kolozsvári „kis forradalom"[16] elfojtása után különleges jogokkal felruházott királyi biztosként Erdélybe küldött s gubernátorságra törő Estei Ferdinánd főherceggel, minek következtében Bécsben végleg „persona non grata" lett, s megszakított minden kapcsolatot az itteni magyar udvari kancelláriával.

Bizonyos, hogy a felsorolt adalékokból joggal következtethetünk arra: politikai pályafutása kezdeti szakaszán az erdélyi közélettel és az itteni diétát foglalkoztató kérdésekkel való ismerkedés tartós élményt jelentett számára. Az 1837—38. évi erdélyi diéta harcos ellenzéki hangulata még 1840 áprilisában is elevenen él benne, amikor a sajtószabadságról mondott emlékezetes felsőtáblai beszédében az Erdélyen kívül Magyarországon is pörbefogott, majd itt elítélt Wesselényi ügyét összekapcsolja Kossuth s az országgyűlési ifjak ügyével, s egyszerre emel szót az elnyomott szólásszabadságért a „nagytömeg" — melyhez magát is sorolja — sorsán aggódva, s az alsóházi felirat értelmében a bebörtönzöttek elvi nyilatkozattal való azonnali kibocsátását követelve. Teleki ebben a beszédében érkezik el először a forradalmi szónok szintjére, kimondva a metternichi politika egészét elmarasztaló meg-

[12] 1840. márc. 30. Beszéde az unitárius vallás törvényessé nyilvánításáról. Főrendi Napló (1840.) 291.

[13] Vö. a reverzálisok eltörléséről, ill. a vegyesházasságokkal kapcsolatos egyházi visszaélésekről mondott 1840. febr. 25-i, márc. 7-i, ápr. 9-i és 11-i felsőtáblai beszédeivel.

[14] 1838. márc. 1. Beszéde Erdély és Magyarország egyesüléséről. Erd. Orszgy. Beszédtára (1838) 1418—1420.

[15] Szirák, 1838. okt. 19. Levele Erőss Sándor darányi ref. lelkészhez. — Ecsy i. m. 388.

[16] Az 1834. febr. 10-i kolozsvári „zendülés", a „kis forradalom" a népbarát Kendeffy Ádám erdélyi politikus hirtelen halálával kapcsolatban tört ki. Kendeffy Wlassics altábornagy, erdélyi kir. biztos estélyén rosszul lett és hazatérőben meghalt. A kolozsvári nép körében elterjedt, hogy Kendeffyt megmérgezték, mire másnap a nép behatolt a kir. biztos palotájába és az őrség fegyverét tűzre vetette. A kolozsvári népmozgalomról, melynek következtében Metternich Estei Ferdinánd főherceget rendkívüli biztosi megbízatással Erdélybe küldötte, Wesselényi számolt be a kolozsvári megyegyűlésen.

állapítást: „. . . A kormány akkor érti legballabban [é. leghelytelenebbül] érdekit, midőn bírói ítélet által akar olyanokat megbélyegezni, kiket a közvélemény felmagasztalt.[17]

Mégsem beszélhetünk Teleki „erdélyiségéről", politikai felfogása erdélyi fogantatásáról. A két erdélyi diéta — 1837—38-ban, illetve 1842-ben — csupán előtanulmány, bár kétségkívül igen hasznos politikai előmunkálat életében. Nemcsak azért, mert Erdélyt közelebbről az 1834. évi kolozsvári események óta állandóan tartó közéleti forrongás állapotában ismerte meg s a „hivatalosok"-kal, a kormányzat kinevezett képviselőiből álló diétai többséggel szemben a Wesselényi kényszerű távozása következtében vezér nélkül maradt kisszámú diétai ellenzék soraiban fejlődött ismert szónokká, neves politikussá. Aligha hihető azonban — amit egyik életrajzírója állít róla —, hogy azért ment szívesen Erdélybe, mert arra számított, hogy Wesselényi visszavonulása után ő lesz az itteni ellenzék vezére.[18] Nem ismeri valóban Teleki gondolatvilágát az, aki efféle politikai spekuláción alapuló vezérkedő hajlamot tételez fel róla. Teleki sem a Védegylet, sem az Ellenzéki Kör vagy az ötvenes évek elején a párizsi emigráns egylet élén, illetve vezetőségében semmiféle erőszakolt érvényesülési törekvést nem árul el. Épp ellenkezőleg: ő az, aki már száműzetése kezdetén határozottan kikel minden „diktatúrás törekvés" ellen, mely nála itt és később is a fogalom liberális szóhasználatában értendő. Hasonlóképp tarthatatlan a szóban levő szerzőnek az a további megállapítása is, mely szerint „az erdélyi politikát csakhamar megúnta", mert felismerte, hogy a pozsonyi felsőtáblán többet használhat az ellenzéki politika ügyének.[19] Ez a vélekedés nyilván azért alakulhatott ki a „Magyar történeti életrajzok" sorozatban közölt tanulmány írójában, mert nem tud Teleki második, 1842. évi erdélyi diétai szerepléséről s még kevésbé — a tanulmány írása idején egyébként már közzétett, egyik 1840 végén íródott Teleki-levélről, melyben a volt fogarasi követ „magyar honi diéta szűkében" erdélyit vár[20], feltehetően azért, hogy az ellenzék harcaiból ott is kivegye részét.

Lássuk ezek után, mit jelentett a *Kegyenc* írója számára az 1837—40. időszak diétai élményanyaga.

Az erdélyi diétán komor, nehéz körülmények között veszi fel a harcot a kisszámú ellenzék. Teleki szinte minden jelentkezésekor a leglényegesebb, a legidőszerűbb kérdésekben nyilatkozik. Első beszédét[21] az itteni országgyűlési napló indításának szükségességéről mondja. Abban az ügyben foglal tehát állást a guberniummal szemben, mely röviddel előbb Wesselényi erdélyi pörét okozta. Nyílt és következetes, soha meg nem hátráló harcmodorára jellemző, hogy ez ügyben rövidesen újabb felhívást intéz a kormányzathoz.[22] A diéta felirati vitájában valósággal mozgósítja az ellenzéket.[23] A beszéd bevezető szavaira sokáig emlékeztek Erdélyben: „Aki szól — mondotta — az érez, aki érez, az él is: ahol pedig élet van, ott van reménység is, mert egészen reménytelen egyedül csak a halál lehet. Így egy egész nemzet panasza, már azért is mert életjel, boldogabb üdők — szebb jövendő magvát hordozza magában". A tisztviselők választása kérdésében mondott három további nagyhatású felszólalásában[24] ugyancsak a korabeli Erdély egyik legfontosabb, évtizedes sérelmi ügyével

[17] 1840. ápr. 22. Beszéde Kossuth és Wesselényi ügyében a szólásszabadságról. — Főrendi Napló (1840) 460.

[18] Lengyel i. m. 28.

[19] Uo. 14.

[20] Szirák 1840. okt. 25. Levele Erőss Sándor darányi ref. lelkészhez. Közli: Ecsy i. m. 389.

[21] 1837. ápr. 24. Első beszéde az országgyűlési napló megindításáról. Erdély Orszgy. Jegyzőkönyve (1837) 40—41.

[22] 1837. máj. 11. U. abban a tárgyban. Erdély Orszgy. Jegyzőkönyve (1837) 106—107.

[23] 1837. máj. 24. Beszéde az erdélyi országgyűlés felirati vitájában. Erdély Orszgy. Beszédtára (1837) 63—66.

[24] 1837. júl. 11. Beszéde a tisztviselők választásáról. Erdély Orszgy. Beszédtára (1837) 317—318. — 1837. okt. 21. Beszéde a királyi kinevezések feletti vitában. Erdély Orszgy. Beszédtára (1837) 295—297. — 1837. okt. 28. Beszéde a kinevezettek beiktatásáról. Erdély Orszgy. Beszédtára (1837) 683—684.

foglalkozik. Azt az ismeretes erdélyi diétai vívmányt ugyanis, hogy az uralkodó a diéta által a főbb hivatalokra felterjesztett három jelölt közül köteles egyet kinevezni, Bécs évtizedeken át a diéta szüneteltetésével kerülte meg.

Már a korszak magyar és erdélyi diétáinak közhangulatát fejezi ki a törvények magyar nyelven történő szerkesztéséről szóló két további[25] és az unió tárgyában mondott beszéde[26]. A törvények magyar nyelvű szerkesztése ügyében mondott második felszólalásában tiltakozik az ellen, hogy a diéta feliratban kérje az uralkodótól ennek az Erdély különválása idejétől a lipóti diplomáig érvényes gyakorlatnak engedélyezését, mert ezzel véli — „annak gyakorlatáról mondottunk le, amihez jussunk van[27]. Teleki közjogi álláspontja természetesen nem volt már helytálló ez idő tájt, hiszen maga a pozsonyi diéta is rövidesen túlteszi magát a jogszokáson, igaz csupán néhány úrbéri törvény erejéig, melyet a negyvenes években „nemzetiségi nyelveken", így szlovákul is kiad. Teleki azonban sem az erdélyi országgyűlésen, sem a pozsonyi diétán — egyik legfőbb ekkori politikai fogyatékosságaként — nem ismeri fel a nemzetiségi kérdés jelentőségét. Ettől eltekintve erdélyi diétai felszólalásai egyre haladóbb, egyre feltűnőbb módon ostorozzák a kormányzat elnyomó politikáját, s nem véletlen, hogy a korrupt, még a magyarországinál is kiuzsorázóbb erdélyi adórendszer elleni legélesebb tiltakozást majd Teleki mondja el a negyvenes évek elejének erdélyi diétáján, „tettleges" ellenállásra szólítva a metternichi önkényuralom által tartományi színvonalra süllyesztett, közigazgatási nyomással és adópréssel egyaránt kizsákmányolt Erdély törvényhozó testületét[28].

Az erdélyi országgyűlés ünnepelt szónoka országosan ismert és elismert politikusként jelentkezik az 1838—39-i pozsonyi diétán. Felsőtáblai felszólalásai 1840 első négy hónapjában hangzanak el a magyarországi közéletet ez idő tájt foglalkoztató két tárgykörről: a reverzálisok eltörléséről és a szólásszabadság ügyében.[29]

A „szabad ember érzetéről és meggyőződéséről"[30], a lelkiismereti és politikai szabadság feltételeiről már az ország közvéleményéhez szól — a diétai nyilvánosság útján — ezekben a beszédekben. „Az emberi lehető legteljesebb szabadságnak és függetlenségnek pártolója voltam s leszek mindenkor" — ígéri a reverzálisok eltörléséért folytatott vita fordulóján. S 1840. április 22-én, a Kossuth, Wesselényi és az ifjak ügyében a szólásszabadságról mondott nagy elvi beszédében, valósággal összegezve a felsőtáblai ellenzék előtte felszólalt neves képviselői: Eötvös József, Batthyány Lajos és Kázmér és Széchenyi István véleményét, Teleki az ál-hűtlenségi pörökben elfogottak szabadon bocsátását sürgető alsótáblai feliratot széleskörű sérelmi okfejtéssel indokolja. Nem közkegyelmet, elvi döntéssel történő szabadonbocsátást követel a törvénytelen eszközökkel indított, minden jogalapot nélkülöző szégyenletes pörök lezárásaként. Kijelenti, csak akkor lehet bizalommal a kormány iránt, ha az — a jövőben — tiszteletben tartja az állampolgári jogokat és a bírói függetlenséget. „Világos előttem — állapítja meg drámai feszültségű érvelésében — hogy ugyanaz, mi eddigelé csak néhány polgártársaimat sújtotta, engem is fenyeget s a közállomány minden egyes

[25] 1837. nov. 22. Beszéde a törvények magyar nyelven történő szerkesztéséről. Erdély Orszgy. Beszédtára (1837) 851—854. — 1837. nov. 23. Újabb beszéde a törvények magyar nyelven történő szerkesztéséről. Erdély Orszgy. Jegyzőkönyve (1837) 370—371.

[26] 1838. márc. 1. Beszéde Erdély és Magyarország egyesülése kérdésében. Erdély Orszgy. Beszédtára (1838) 1418—1420.

[27] 1837. nov. 23. Újabb beszéde a törvények magyar nyelven történő szerkesztéséről. Erdély Orszgy. Jegyzőkönyve (1837). 370—371.

[28] 1842. ápr. 11. Beszéde az adózás kérdéséről. Erd. Orszgy. Napló (1842). 149—152.

[29] 1840. febr. 25. Beszédę a reverzálisok eltörléséről. Főrendi Napló (1840). 9. — 1840. márc. 7. Beszéde a vegyesházasságokkal kapcsolatos egyházi visszaélésekről. Uo. (1840), 104—105. — 1840. ápr. 9. Felszólalása a reverzálisokról. Uo. 365. — 1840. ápr. 11. Újabb beszéde a vegyesházasságokkal kapcsolatos egyházi visszaélésekről. Uo. 413—414. — 1840. ápr. 22. Beszéde Kossuth és Wesselényi ügyében a szólásszabadságról. Uo. 1840. 458—460.

[30] 1840. febr. 25. Beszéde a reverzálisok eltörléséről. Főrendi Napló (1840). 9.

tagját —, mert érzem, hogy az egyesen elkövetett törvénysértés az egész polgári jólétnek rendíti meg alapját".[31]

Ezzel az elvi határozottsággal s mélyülő érzelmi megrendültséggel, az elnyomó hatalom iránti izzó ellenszenvvel és komor elszántsággal érvel és ágál, tanít és buzdít a felbomló feudalizmus önkényuralma ellen. Ezzel az érzéssel írja ugyanakkor történeti szomorújátékát, a *Kegyenc*-et, az V. századi, a népvándorlás árjában megingott, felbomló római birodalom cézári önkényuralma elleni regényes bosszú mindmáig vitatott drámáját.

1840 május elsején a nádor a Rendek együttes ülésén bejelenti a hűtlenségi pörökben eljárás alá vont és fogvatartott elítéltekre vonatkozó királyi közkegyelmet. Megnyílik Kossuth börtönének ajtaja, Spielbergből a meghasonlott Lovassy távozik. Lezárul Wesselényi pörének aktája. Megkezdődik a nem nemesi nemzet felszabadításáért, az „alkotmány sáncaiba" vételéért folyó reform-küzdelem befejező szakasza.

Teleki László ez idő tájt fejezhette be a dráma két ívre terjedő vázlatát.

*

1841. szeptember 6-án mutatta be az akkor már több mint négy éve működő pesti Nemzeti Színház Teleki László ötfelvonásos szomorújátékát, a *Kegyenc*-et. A tragédiát a következő év januárjában, majd 1845-ben, ezt követőleg 1860 késő őszén, Teleki életében tehát összesen négyszer adták elő.[32] Ettől kezdve egyre hosszabb, a század utolsó évtizedeiben már évtizedes megszakításokkal került sor a további felújításokra. A darab 1941-ben érkezik első jubileumához, a huszonötödik előadáshoz[33], azóta nem újították fel. Eddig nyolc kiadást ért meg.

Jelent-e bizonyos kiinduló pontot a *Kegyenc* fogadtatása vizsgálója számára a fentiekben elmondott néhány adat. Kétségkívül. Az előadások igen alacsony, a kiadások aránylag megnyugtató számából elöljáróban azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Teleki drámája könyvalakban aránylag közelebb jutott az olvasóhoz, mint a színpad közönségéhez. Vajon ebből következtethetünk-e arra is, hogy a drámának könyvalakban azért volt aránylag nagyobb sikere, mint színen, ment valóban könyvdráma és szerzője — mint annyi bírálója egyet ért ebben — nem volt ismerős a színpad szabályaival?

A *Kegyenc* kiadási adataiból nem áll szándékunkban ilyen következtetést levonni, aminthogy az eddigi előadások kétségkívül igen alacsony számából sem vonhatunk le messzemenő következtetést. A száz év alatt negyedszáz előadás mérlege ugyanis csak akkor kedvezőtlen, ha ezt a kétségkívül időtálló értékű reformkori történeti drámánkat a XIX. század nagy színi sikereivel vetjük egybe: Katona Bánk bánjával, Madách Az ember tragédiájával, Kisfaludy Károly és Vörösmarty egyes drámáival. Kétségkívül felsorolhatnánk nem egy reformkori vagy későbbi drámát, melynek százéves színi mérlege alatta marad a *Kegyenc*-ének, nem is szólva arról, hogy a *Kegyenc*, mint — a bírálók jelentős része által oly sokat vitatott — színpadi mű kritikai irodalma jelentékenyen meghaladja a reformkorban bemutatott színművek többségét.

A *Kegyenc* kritikai irodalmának százéves mérlege (a centenáris bemutató óta — a bántó elírásokkal és szöveghibákkal megjelent legutóbbi *Kegyenc*-kiadás[34] kivételével —

[31] 1840. ápr. 22. Beszéde Kossuth és Wesselényi ügyében a szólásszabadságról. Főrendi Napló (1840), 458—460.

[32] Romhányi egyhelyütt arról ír, hogy a Kegyencet Teleki életében háromszor adták elő. (Romhányi Gyula: Teleki László és Kegyence. ItK (1941). 140.) — Miután a tragédiát az 1841. szept. 6-i bemutatón kívül 1842-ben, 1845-ben és 1860-ban is előadták, az író életében összesen négyszer került színre.

[33] Vö. Szász Károly: Teleki László „Kegyenc"-e. Budapesti Szemle (a továbbiakban: BpSz) 260. köt. (1941). 267—270.

[34] Berecky Erzsébet [összeáll.]: Három gyermekkori dráma [Teleki László: A Kegyenc — Nagy Ignác: Tisztújítás — Szigligeti Ede: Szökött katona.] Bp. 1959, 332 l. — Az életrajzi elírásokat l. a kiadás utójegyzetében (327).

újabban nem foglalkoztak Teleki művével) azonban nem a számszerűség, hanem a színi és könyvfogadtatás irodalmából feltáruló, jórészt még ma is megnyugtató megoldásra váró vitakérdései miatt fontos. Ez az irodalom ugyanis jelentős mértékben hozzájárult az irodalomtörténetírásunkban és köztudatunkban elfogadott Teleki-portré kialakításához. A továbbiakban ennek a körülménynek szem előtt tartásával, s a történeti és irodalmi Teleki-pályakép jövendő pontosabb megrajzolása érdekében igyekszünk vitába szállni az ebből a kritikai irodalomból leszűrődött néhány olyan megállapítással, melyek Teleki drámairói portréját mindmáig indokolatlanul árnyalják. Gondolunk itt a centenáris felújítás kritikusai, elsősorban Szász Károly[35] és Schöpflin Aladár[36] elmarasztaló ítéletére, melyet előbbinél a mű említett kritikai irodalmának nem teljes ismerete, utóbbinál a *Kegyenc* történeti-politikai alapeszméjének fel nem ismerése, illetve félreértése okoz. Ezekkel a kérdésekkel kívánunk a továbbiakban röviden foglalkozni, előre bocsátva néhány vázlatos adalékot Teleki korábbi drámakísérleteiről, mint a *Kegyenc* műfaji előzményeiről.

Romhányi Gyula feltáró munkájának köszönhető, hogy Teleki László gyermek-, illetve ifjúkori drámakísérleteiről s a kéziratban fennmaradt naplói *(Gyermekkori Napló, Utinapló)* anyagán túlmenő egyéb irodalmi zsengéiről tudunk.[37] Ezeknek a gyermek- és ifjúkori zsengéknek: vers, rege, drámakísérletnek közös nevezője a történeti tárgyválasztás. Teleki nem a *Kegyenc*-ben nyúl először történeti drámához, drámairói érdeklődése kizárólag történeti. Ez a történeti érdeklődés a Kupa vezérről írt elkallódott töredék kivételével (amelyről csak annyit tudunk, hogy részletét 1832 őszén Szirákra látogató jurátustársának, Jászay Pálnak felolvasta[38], a feltárt zsengék és töredékek tanúsága szerint mindenkor politikummal, az elnyomó elleni küzdelem motívumával jelentkezik. Ez a politikum, amit Hevesi Sándor idézett tanulmányában[39] a *Kegyenc* egyik alapelemének tekint, ott van a közlő által 1823-ról keltezett *Marcos Botzaris* görög szabadsághősről szóló versben, a *Mohátsi ütközet* című drámakísérletben, a hasonlóképp magyar tárgyú *Kis Károly* regében s a kuruckori miliőben játszódó *Áruló* című drámaváltozatban, melyet Lengyel Tamás szerint[40] a harmincas évek végén, Romhányi szerint a *Kegyenc*-ről szóló Henszlmann-kritika (Regélő 1842) hazafias igényén felbuzdulva vetett volna papírra.

Ezekből a látszólag kevésbé lényeges adalékokból két lényeges körülményt kell a *Kegyenc* körüli kritikai vita értékelésével kapcsolatban hangsúlyoznunk. Teleki drámairói műfaji érdeklődése kezdettől történeti, sőt *politikai történeti*, alapmotívuma az elnyomó elleni küzdelem. Ugyanakkor Teleki, mint a kor magyar drámairói általában, behatóbb színi ismeretek, dramaturgiai tanulmányok nélkül vállalkozott drámaírásra. Innen a bírálatok többségében említett szerkezeti terjengősség, a színi hatások hiánya, kihasználatlansága, a cselekvényt a könyvdráma felé eltoló, naiv vagy éppen visszatetsző, a túlfejlesztett bonyodalom útvesztőjébe került, eltúlzott jelenetek felvétele. Teleki azonban a korabeli színi és műbírálói gyakorlat alapján joggal reménykedhetett abban, hogy a közönség és a bírálók egyaránt elnézik majd a műfaji fogyatékosságokat. Hiszen a „nemzeti színjátszás" drámaszegénysége oly nagyfokú, hogy a Kisfaludy-Társaság a kérdés megoldásával foglalkozó tanulmányokra jutalmat hirdet, s a díjnyertes, „az 1837-ben kitett elméleti jutalomra készült koszorús értekezés", mely röviddel a *Kegyenc* első kiadása előtt lát napvilágot, így biztatja az állandó színház új magyar drámairóit: „Majd ha lelkes drámairóink, műveiket a pesti színpadon előadatni látják, hallják a műértő közönség azok feletti véleményeit, és észre-

[35] Szász Károly: Teleki László „Kegyenc"-e. BpSz 260. köt. (1941) 267—270.
[36] Schöpflin Aladár: Színházi bemutatók. Nyugat (1941.) I. 189—190.
[37] L. bőv. Romhányi Gyula: Teleki László gyermekkori drámái. Bp. (1946). 16 l. (Az „Irodalomtörténet" füzetei, 20.)
[38] Romhányi Gyula: Teleki László és „Kegyenc"-e. ItK (1941.) 54.
[39] Hevesi Sándor: Bánk bán és Kegyenc. — Katona József: Bánk bán — Gróf Teleki László: A Kegyenc stb. Bp. 1928, V—XII. l.
[40] Lengyel: i. m. 18.

veszik tán a kerekdedség vagy sebes menetel, a bonyolódás, kifejlés, a színi hatás hiányait: e tanulás tökéletesíteni fogja munkáikat, a közönségtől nyerendő koszorú pedig nagyobb lelkesedést teremtend keblökbe."[41]

Ebben a lelkes várakozásban a *Kegyenc* mint új magyar szomorújáték fagyosan szíves fogadtatása bukásnak számított. Teleki színművével szemben közönség és kritikus szinte kérlelhetetlenül aggályosnak mutatkozott. A késő biedermeier Pest hirtelen magyarosodó közönsége rózsaszín nemzeti ábrándjaiban megsértve érezte magát Teleki roppant drámai dübörgésű, leplezetlen szenvedélyektől áthatott, „idegen világ"-ban játszódó színműve láttán, melynek történeti miliőbe állított politikai mondanivalóját nem ismerte fel. Így történt, hogy a „nemzeties" színműveknek kijáró szinte kritikátlan elismerés helyett a *Kegyenc*-et, ezt a szokatlan tárgyú, hangvételű és mondanivalójú „idegen" drámát, a korszak egyik legnagyobb alkotását, nemcsak elutasította, hanem mértéken felüli elfogultsággal bírálta. Ez az oka annak is, hogy a dráma korábban említett, kétségkívül meglévő hibáit, hiányosságait (előbbiekhez sorolva az író tragikum-szemléletének az eddigi szokványos „tragikus fennség"-től való eltérését, a cselekvény túlbonyolítását, fölös kitérőkkel való megterhelését s kivált a regényes túlzások annyit hangoztatott szertelen használatát) már az első kiadás alapján értékelő Vörösmartytól[42] kezdve számontartják a mű „pozitív", Bajza Józsefnek a darab második, 1842. jan. 6-i előadásáról írt bírálata[43] óta annak „negatív" bírálói.

Talán nem érdektelen előrebocsátanunk, hogy a *Kegyenc*-et fenntartással elfogadók s a „geniális tévedést" — Schöpflin Aladár marón szellemeskedő megjegyzése a centenáris felújítás alkalmával[44] — „igazi tragikus mag, bonyodalom és megoldás hiján" elutasítók közötti vitában éppen ezért sokkal több egyező vonást találunk, mint első pillanatra hinnők. Így a bírálók egésze elismeri Teleki kivételes korfestő érzékét, a bemutatott történeti miliő hitelességét. Ez azonban nem akadályozza meg mindkét tábort abban, hogy a vandál betörés előtt álló Róma elzüllött erkölcseit kippellengérező írót jószándékú korholásban, illetve őszintétlen viszolygásban — Szász Károly szerint: „Ásításra igazán nem késztett Teleki darabja — undorra azonban, s ennek nyomán sötét felindulásra: igen",[45] — valójában kispolgári álszeréremből fakadó „sötét felindulásban" ne részesítsék. A közös vagy közel azonos kritikai jegyeket tovább vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy az elmondottakból is következően megoszlik ugyan véleményük az író jellemábrázoló képességének értékelésében, abban viszont mindannyian megegyeznek, hogy a *Kegyenc* szerzőjének kétségkívül van jellemábrázoló ereje, s a szerkezeti hibák ellenére képes a drámai feszültség fenntartására. Mindkét részről szólnak Teleki drámairói nyelvének — a darabban gyakran előforduló elkésett nyelvújító szándék hatástzavaró nyomai ellenére meglevő — jellegzetességeiről, felismert erényeiről. Döntő mértékben eltérnek azonban a *Kegyenc* tragikum-szemléletének kérdésében, abban a kérdésben, melyen a mű indítéka magyarázatán kívül — a *Kegyenc* tulajdonképpeni megértése, elfogadása fordul.

A „pártolók" többnyire a drámai indítéktól eltávolító, külsőséges eszközökben keresik annak indokolását. Olykor hivatkoznak ugyan a *Kegyenc* szűkszavú irodalmi „utasítására", Teleki előszavára, melyben — elismerik — Teleki is sejteti, hogy az általa ábrázolt felbomló-széthulló társadalomra különleges drámai-esztétikai törvények érvényesek. Azonban ahelyett, hogy behatóan megvizsgálnák, milyen további következtetést rejt magában Teleki nyilvánvaló meggondolásból nem részletezett utalása, az író figyelmeztetését nem a probléma kibontására, hanem a drámával szemben felmerülő „erkölcsi kifogások" kivédésére hasz-

[41] Tarczy i. m. Kisfaludy Társ. Évlapjai (1841). I. 71.

[42] [Vörösmarty Mihály] 41: Literatura. Athenaeum (1841). I. 55—56. [Tan. a „Kegyenc" első kiadásáról.]

[43] [Bajza József] Szebeklébi: Magyar játékszíni krónika. Athenaeum (1842). I. 111. [Kritika a „Kegyenc" 1842. jan. 6-i. második előadásáról.]

[44] Schöpflin Aladár i. m. Nyugat I. 189—190.

[45] Szász Károly: Teleki Kegyence. BpSz. 224. köt. (1932). 193—194.

nálják fel. Így jut a vita részben már a pozitív bírálók felén a kispolgári álszemérem hínárjába s többségüknél itt el is akad. Ennek a bosszantóan bizalmaskodó, oktalanul naiv s bizonyos fokig már kegyeletsértő, mentegető okoskodásnak iskolapéldája a bencés pap Mérei Kálmán — egyébként a *Kegyenc* egyik legrészletezőbb elemzőjének — eljárása, aki Júlia „visszavétele" szándékában drámai feloldást lát; tudniillik szerinte Petronius Júlia trónraemelésével kíván elégtételt adni megalázott asszonyának — (milyen hatásos érv ez a trón, a mindenkori cézári önkényuralom ellen lázadó szerző esetében! —), aki ennek ellenére s Teleki puritán erkölcsi felfogása értelmében — inkább a megsemmisülést választja. S ha már a „pozitív" bírálatok nem érkeztek el a kézenfekvő történeti-politikai szál felvételéhez (itt-ott ugyan — mint később rámutatunk — súrolják a problémát), aligha várhatnók ezt az „elutasítók"-tól, akiknek egy része még a tragikum jelenlétét is kétségbevonja.[47]

A mű alapeszméjének kifejtését tehát hiába keresnők az egyes kiadások ismertetései, a színi bírálatok, a *Kegyenc*-ről szóló önálló művek és tanulmányok s az idevágó adalékközlések kiterjedt irodalmában. A következőkben a *Kegyenc* körüli több mint egy évszázados vita főbb elemeinek felvázolásával elsősorban ennek az elsőrendű kutatói feladatnak szükségességére kívánunk utalni. Annak kifejtésével, hogy a kutatás jelen helyzetében miben látjuk a magunk részéről — a mű immár négy emberöltőre kiterjedő vitairodalmának távlatában s kivált ennek tanulságai alapján — a *Kegyenc* korszerű újjáértékelésének feladatát.

A *Kegyenc* elismerő bírálatainak sorát Vörösmartynak az Athenaeumban[48] és Henszlmann Imrének a Regélőben[49] megjelent bírálatai nyitják meg. Ettől kezdve Salamon Ferencnek a Szépirodalmi Figyelőben 1861-ben megjelent mélyérzésű bírálatáig[50] nem találkozunk számbavehető méltatással. Hasztalan igyekszik Szász Károly kisebbíteni a Salamon-értékelés jelentőségét azzal, hogy annak közvetlen, nagyrabecsülő hangja már a ravatalon fekvő Teleki Lászlónak, az ország tragikus számvetéssel eltávozott „legnépszerűbb emberének" szól. Salamon értékelésének súlyát, különösen a dráma történeti mondanivalója, jelentőségének megállapítását nem vonhatja kétségbe. Innen számíthatjuk a *Kegyenc* történeti indítéka vizsgálatára felhívó, egyre gyérülő műbírálói figyelmeztetések forrását. Utána Zilahy Károly és Mérei Kálmán foglalkoztak behatóbban Teleki művével és drámairói munkásságával. Előbbi „A tragédia bölcselete, vonatkozással Teleki László Kegyencére" címmel, röviddel később bekövetkezett halála miatt befejezetlenül maradt tanulmányt írt Teleki drámairói tulajdonságairól.[51] Mérei Kálmán nevéhez fűződik — mint említettük — a múlt század legrészletesebb, egész kötetet betöltő s minden fonáksága ellenére — figyelmet érdemlő *Kegyenc*-méltatása. Zilahy tanulmánya értékét a légbőlkapott Teleki—Petronius párhuzam, Méreiét a pozitivista irodalomtörténeti iskola tételeinek provinciális tárgyalásmódja rontja le. Innen a századfordulóig inkább csak negatívumokkal találkozunk. Mintha a hivatalos műbírálók és színi kritikusok egyéni véleményét elfojtaná a Bajzától[54] és Toldy Ferenc irodalomtörténeti kézikönyvén[53] át Beöthy Zsolt elutasító megnyilatkozásáig[54] fúvó fagyos kritikai áramlat,

[46] Mérei Kálmán: Teleki László gróf „Kegyenc"-e. Bp. 1893, 209.

[47] Szász Károly egyik Kegyenc-tanulmányában (Teleki Kegyence BpSz. 224. köt. (1932). 187.) idézi Rákosi Jenőt, aki mint írja, „a Kegyencről szóló ítéletét így pecsételi meg: Az egész mű, noha egy fényes elme szülötte, nem több, mint egy nevezetes irodalmi kuriózum".

[48] [Vörösmarty Mihály] 41: Literatúra. Athenaeum (1841). I. 55—56.

[49] [Henszlmann] Henszlman Imre: Kegyencz [Tan.] Regélő (1842) I. köt. 4—6. sz. 27—30, 37—39, 44—47.

[50] Salamon Ferenc: A Kegyencz. [Tan.] Szépirodalmi Figyelő (1861) I. 30. sz. 468—471.

[51] Vö. Szász Károly: Teleki Kegyence. BpSz. 224. köt. (1932) 186. — Itt közli Szász K., hogy Zilahy Károly, aki kevéssel halála előtt kezdte írni „A tragédia bölcselete vonatkozással Teleki László Kegyenczére" című, befejezetlenül maradt tanulmányát, Bajza Jenőhöz intézett egykorú levelében is foglalkozott a művel.

[52] Értsd: Bajza J. 1842. évi Kegyenc-kritikájától. L. 43. sz. jegyz.

[53] Toldy állásfoglalásáról l. Szász K. i. m. (Teleki Kegyence BpSz. 224. köt. (1932) 185.

[54] Vö. Szász Károly i. m. 186.

melynek még Péterfy Jenő sem tud ellenállni a függetlenségi Egyetértésben a *Kegyenc* 1880. évi felújításáról írt beszámolójában, ahol „a színpad számára halott kincsnek" mondja a darabot s Petroniust „a bosszú véres komédiásának".[55] Toldyval szemben, aki még a tragédia címre is méltatlannak tartja a *Kegyenc*-et, mert benne — úgymond — egy tragikus jellem sincs[56], amit még Szász Károly is nehezen indokolható észrevételnek tart[57], az „erkölcsi fölemelő, nemesi elem" hiányát elfogultan kárhoztató Beöthy Zsoltnak[58] abban kétségkívül igaza van, hogy a Teleki László születése centenáriuma alkalmából új betanítással bemutatott darab, Teleki drámája zordon számvetését nem enyhíti a derűsebb jövő távlata. „Nem hallunk valamely tiszta vigasztaló szózatot, hivatkozást a jobb emberre... nem támad senki, ki új világot hirdessen az elpusztult helyén."[59] A *Kegyenc* drámai végkifejletének ez az elemi hibája azonban természetszerűleg következik írója választi helyzetéből. Petronius ajkán még csak öngúny („Ne gúnyolj Róma")[60] kél a véreskezű új cézárt éljenző nép hallatára. De ez a nép még csak eszköz. Teleki elérkezett az önkényuralom lerombolása elvéig, a Bastille rombadöntésének vágya azonban még nem jelenti nála a francia forradalom eszméinek elfogadását, mint azt évekkel előbb az erdélyi diétán kifejti — még nem érkezett el a forradalomig.

A *Kegyenc*-vita valósággal újjáéled, elektromos feszültséggel telítődik meg századunk első évtizedétől. Alexander Bernát a színmű 1903. évi felújítása alkalmával forró hangulatú színházi estéről számolhat be, a színészeket: Jászai Marit, Szacsvayt, Beregit tüntetően ünnepli az ifjúság. „A fiatalság — írja a tudós színikritikus — a IV. fölvonás után következő szünetet, miután már vagy tízszer látta Jászait és Szacsvayt megjelenni a lámpák előtt, egészen áttapsolta.[61] Alexander Bernát ebben a bírálatban jelöli ki először a modern irodalmi kritika előfutáraként a *Kegyenc* irodalomtörténeti helyét: „A magyar kritika legjobbjai Vörösmarty, Toldy, Salamon, Beöthy stb. — olvassuk napjainkban is helytálló kritikai megállapításában — elemezték Teleki *Kegyenc*-ét, és szemet nem húnyva hibái előtt, föltárták szépségeit, megállapították értékét és a magyar irodalom legjobb értékei sorába helyezték, közel Katona *Bánk bán*-jához"[62] S ez a lelkes fogadtatás — ha lehet még fokozódik Vértesy Jenő 1908-ban az Egyetemes Philologiai Közlönyben[63] írt tanulmányában, aki Victor Hugo-i méretű klasszikus történeti drámának tekinti a *Kegyenc*-et, s az író születése centenáriumára — Teleki László 1811. február 11-én született Szirákon — felújított darab egyetlen teljesen pozitív méltatásában, Hegedüs Istvánnak a Budapesti Szemlében közölt cikkében.[64]

S mégis, mintha ezekben az években pártolna el végképp a hivatalos kritika a Vörösmarty—Salamon—Alexander Bernát fémjelezte úttól a *Kegyenc* kérdésében. Rákosi Jenőnél a tragikumról szóló munkájában[65] és másutt[66] a visszaesés, a Bajzához való visszakanyarodás kísértetiesen nyilvánvaló. Bajza így ír 1842-ben a *Kegyenc*-ről.[67] „Bármennyire okoskodunk e mű felett... a kritikának iránta előbb-utóbb azon végeredményre kell jutnia,

[55] [Péterfy Jenő] p. j.: [C. n.] Egyetértés 1880. szept. 20; 261. sz.
[56] Vö. Szász Károly i. m. 185.
[57] Uo.
[58] Uo. 186.
[59] Uo.
[60] Petronius Maximus és a tragédia végszavai.
[61] [Alexander Bernát] *a*: A Kegyenc. [„Irodalom és művészet" rovatban.] BH 1903. szept. 19; 257. sz. 10—11. (Új betanulással adták a Nemzeti Színházban 1903. szept. 18-án.)
[62] Uo.
[63] Vértesy tanulmányának elfogult elemzését l. Szász Károly: Teleki Kegyence. BpSz. 224. köt. (1932) 189.
[64] Hegedüs István cikkének hasonló jellegű bírálatát l. Szász K. i. m. 176.
[65] Vö. Szász Károly i. m. 187.
[66] Uo. — Utalás a Beöthy—Badics-féle Képes Irodalomtörténet-ben megjelent „bírálatára".
[67] L. 1842. évi bírálatát a tragédia 1842. jan. 6-i, második előadásáról. — Vö. 43. sz. jegyz.

hogy az alapjában elhibázott mű és tragikai hatású nem lehet." Rákosi Jenő szerint „irodalmi híre" sem menti meg a Kegyencet az elmerüléstől, „mert el van hibázva a darab hőse, az elhibázott embert pedig nem menti meg a legmesteribb szerkezet sem".[68] Másutt ezzel véli lezárhatónak a *Kegyenc* körüli kritikai ellenvetéseket: „Az egész mű, noha egy fényes elme szülötte, nem több, mint egy nevezetes irodalmi kuriózum".[69] S az 1919 utáni visszahatás ennek a szűk látókörű, elfogult és álszemérmes, a *Kegyenc* értékeit tudatosan lekicsinyelő, elhallgató és torzító álláspontnak kedvezett. A *Kegyenc*-vitában — Alexander Bernát akadémiai tagságától és katedrájától történt megfosztása óta — világosan végigkísérhető a Teleki-dráma elmarasztalásának útja is Rákosi Jenőtől Szász Károlyig és másokig. A sort a *Kegyenc* évszázados vitairodalmának joggal mondhatjuk legvisszatetszőbb és legreakciósabb megnyilatkozásaival Szász Károly rekeszti be. 1932-ben a Budapesti Szemlében valóságos irodalmi historiográfiai fejtegetést közöl annak bizonyítására, hogy „... a Kegyenc nem él eleven életet a magyar dráma világában. Ragyogó, szépen festett koporsóban nyugszik — de koporsóban, melyből, ha födelét felemeljük, az enyészet borzalma mered reánk." „A fényes tehetségű Teleki Lászlónak ez a műve — most már alig lehet kétséges — nem kell a közönségnek sem könyvben, sem a színpadon."[70] Ez már a szellemi ellenforradalom, a rossz hatalom esetleges megdőlése feletti aggodalom s a forradalmi kor elkövetkeztétől való irtózat hangja, melyet a második világháborúnak a *Kegyenc*-énél hatványozottan megrázóbb borzalmai időszakában így fokoz fel: „Vannak akik még hisznek annak a kornak elérkeztében, melyben ez a darab rokonszenves megértésre és szíves fogadtatásra talál a kritika és a nagyközönség részéről. Ne adja Isten, hogy az erkölcsi érzés és felfogás ilyen rettenetes megromlása valaha is bekövetezzék."[71]

Irodalmi életünk, színházi műsorpolitikánk feltűnő hibájaként ebben a kérdésben a legutóbbi időkig sem adhattunk méltó választ a Budapesti Szemle egykori irodalompolitikusának. A *Kegyenc* korszerű, művészi igényű, legalább az 1903. évi előadás színvonalán álló felújításával úgy látszik várnunk kell még. Pedig immár több mint egy emberöltő választ el bennünket a *Kegyenc*-elemzések sorát betetőző, mindmáig más által meg nem haladott modern értékeléstől, Hevesi Sándornak az 1928. évi *Bánk bán—Kegyenc* kiadás elé írt bevezetésétől.[88] A *Kegyenc*-méltatások összegezését kétségkívül ez a remekmívű, sajnálatosan rövid lélegzetű tanulmány oldotta meg mind a műfaji jelleg és miliő-rajz, mind Petronius paradox jellemrajza tekintetében. Hevesi megállapítása, a mindmáig leghatásosabb színiirodalmi védőbeszéd így nyilatkozik a *Kegyenc* időtlen értékéről: „Ez a legnagyobb, a legtípikusabb, a legsikerültebb magyar romantikus dráma, a szónak Victor Hugo szerint való értelmében." Hevesi szerint ez annyit jelent, hogy a *Kegyenc* szerzője „nem egy adott helyzetből; adott történetből vagy adott emberből indul ki, hanem egy bizonyos történeti miliőhöz, amelyre nézve eltökélt szándékai vannak, elgondol, elképzel, megszerkeszt egy alakot, amelynek a lényege egy paradoxon ... Petronius tehát konstruált alak s a Kegyenc kigondolt és megszerkesztett dráma, de mint ilyen, páratlan az egész magyar drámairodalomban. Teleki nagyszerű festője a politikai erkölcsöknek s drámai lélekzete teljesen egyenrangú Victor Hugoéval, aki mögött elmarad mint költő, de akit emberlátás, emberismeret és lélekismeret dolgában magasan túlszárnyal. Tömegjeleneteiben és a politikai dramatizálásában

[68] Vö. Szász K. i. m. 187.
[69] Uo.
[70] Szász Károly: Teleki Kegyence. BpSz. 224. köt. (1932) 194.
[71] Szász Károly: Teleki László „Kegyenc"-e. BpSz. 260. köt. (1941) 267—270. — A centenáris bírálatok közül hangvételben és felfogásban egyaránt kiemelkedik Németh László színi kritikája, bár ő is elmarasztalja Teleki tragikum-felfogását. Fontos megállapítanunk, hogy nála már határozott nyomát találjuk a Galamb Sándor-féle „átdolgozás" elleni tiltakozásnak. (Németh László: A vizsgázó Kegyenc. Híd 1941. márc 11; 12. sz.)
[72] Hevesi Sándor: Bánk bán és Kegyenc. — Vö. 1. és 39. sz. jegyz.

Teleki inkább Shakespeare-ra emlékeztet, mint Hugora s az a dícséret, mellyel Vörösmarty e művet elhalmozta, a mai felfogás előtt is szószerint megáll".

Így érkezünk el a *Kegyenc* drámai alapeszméje politikai indítékának nyitjához. Magyarázata magában a műben (hol is lehetne másutt), de nem kevésbé a létrehívó körülményekben, a *Kegyenc*-et író Teleki László életútjában van; részletes elemzésére az elkészítendő Teleki-monográfia hivatott. Ennek feladata lesz a pályakép vázolt elemeit sokkal behatóbb vizsgálat alá véve, elvégezni a Kegyenc újjáértékelésével kapcsolatos filológiai vizsgálatot, a minták és források kérdésének az eddiginél megnyugtatóbb tisztázását, a *Kegyenc* színi megtorpanásainak színháztörténeti-dramaturgiai vizsgálatát, különös tekintettel arra a körülményre, hogy a szövegrontások, önkényes rendezői kihagyások, szövegbeiktatások, átrendezések bizonyíthatóan érzékenyen s többnyire kedvezőtlenül kihatottak a tragédia színpadi pályafutására. Ennek az elemző vizsgálatnak feladata, hogy a *Kegyenc* vitairodalmának lehető figyelembevételével megnyugtatóan lezárja a mű drámaisága, drámai alapeszméje kérdését. Utóbbihoz kapcsolódik a darabot létrehívó politikai indíték kérdése, melyről a következőkben röviden összegezzük véleményünket.

Teleki László életútja s a *Kegyenc* megírása nemcsak életrajzilag függ össze. Világos az összefüggés — az előzmények ismeretében — abban a vonatkozásban is, hogy Teleki László a művet az 1839—40. évi pozsonyi diéta politikai küzdelmeinek és tanulságainak hatása alatt, a mindenkor és mindenütt fellépő önkényuralom elleni tiltakozásul írta. A *Kegyenc* írásakor közvetlenül hatottak rá a közelmúlt politikai élményei, a véleménynyilvánítási szabadság lábbal tiprása, a jogalapot nélkülöző és törvénytelen eszközökkel lefolytatott hűtlenségi perek. Erdélyi és felsőtáblai országgyűlési küzdelmei során feltárult előtte a „Szentszövetség" szuronyerdejére alapozott, Metternich és rendőrfőnökei által irányított birodalmi és magyarországi elnyomó rendszer egész arculata, minden erkölcsi hitványsága, államszerkezeti gyengesége. A diétai *politikus* elérkezettnek vélte az időt, hogy az elnyomatás elleni harc ügyében a nemzet Diétán kívüli, valódi közvéleményéhez forduljon. A jövendő *diplomata* más történeti miliőben lejátszódó, szélesebb körben ható irodalmi alkotásban látta a mondanivaló elmondásának egyetlen lehetőségét. Az *író* bízott abban, hogy kora magyar társadalma megérti a kísérletet. Teleki bizonyos volt benne, hogy a kortársak számára nem kell magyaráznia a züllött és széthulló római önkényuralom széles történeti életképének hátterét. Hitt abban, hogy a Nemzeti Színház közönségének, mint a nemzeti műveltség letéteményesének és ápolójának, nem kell külön is felhívnia figyelmét a nyilvánvaló politikai célzatra. Ha nem így lenne, — véli — amúgy is reménytelen volna a küzdelem.

Minderről pedig így vall a *Kegyenc* első kiadásának előszavában:[73]

„Mit kívántam e munkámban fösteni, mi legyen azon főeszme, melyet az egész színműn keresztül ügyekeztem vinni, azt itt igazolás gyanánt előadni s fejtegetni fölösleges — mert ha kitűzött célomat nem vétettem volna egészen el, úgy az olvasó felvilágosító jegyzetek nélkül is érteni fogja, ha pedig elvétettem s színdarabom maga magának nem elég megfejtés, úgy — szerencsétlen teremtő — én! csak silány holttetemet tudék alkotni, melynek semminemű bármi mesterségesen összeszőtt előszó sem fog soha lelket adhatni!"

S ugyanerről a tragédia cselekvényének befejező szakaszán Valentinian számonkérésekor:

„... Valóban, mit itt szemlélünk, nem csak egy ember megbukása, hanem egész nagy birodalmunk közelgő semmivé létinek előjele."[74]

A tragédia későbbi vizsgálói közül többen felismerni vélték a politikus-drámaíró szándékát. Többnyire azonban még ezek is csak a probléma részletére tapintottak. Egyikük

[73] A „Kegyenc" előszavának elemzéséhez l. Romhányi Gyula: Teleki László és Kegyence. ItK (1941) 149.

[74] Kegyenc V. felv. 1. jel. — Magyar Klasszikusok VIII. köt. Katona József: Bánk bán — Gróf Teleki László: A Kegyenc. Hevesi Sándor előszavával. A Kisfaludy-Társaság megbízásából. Bp. 1928 Franklin. 194.

szerint nehéz lenne párhuzamot vonni a bemutató kora magyar világa s a népvándorlás sodrába került összeomló római birodalom erkölcsei között. Bizony nehéz, de Telekinek ez nem is volt szándékában. Még az sem, amit az óvatos mérlegelő „a zilált viszonyokban, nyugtalan elmékben, az államot megrázkódtató politikai forrongásban" jelentkező párhuzamban lát.[75] Közelebb jár az író szándéka felismeréséhez a Teleki irodalmi hagyaték jelentős részének feltárója, amikor a *Kegyenc* történeti távlatát a következőképp elemzi: „A magyar életnek kirobbanásra készülő egész feszültsége is bele van rejtve az V. század idegen keretébe... Főképpen pedig a második felvonásnak egész második színe át meg át van szőve rejtett célzásokkal, Palladius elfogatásának egész tárgyalása burkoltan fedi a Lovassy—Kossuth üldöztetés törvényellenességét.[76]

A bemutató közönsége azonban mindebből keveset vagy semmit sem ismert fel. A megjelent előkelő közönség aligha volt alkalmas a probléma felismerésére. A darab megbukott, csak négy hónappal később kísérelték meg felújítását. A harmadik előadástól — tehát 1845-től kezdve — soha teljes szövegében nem adták elő.[77] Érdekes adalék, hogy a bemutatón megjelent Pulszky Ferenc, akkor Sáros megye követe s néhány napja az Akadémia tiszteleti tagja, — Teleki érthető bosszúságára — elaludt az előadás közben.[78]

A királyi közkegyelem bejelentése és a *Kegyenc* bemutatója között eltelt több mint tizenöt hónap alatt jelentős változás ment végbe az egykorú közvéleményben. A diéta berekesztése után, amikor Teleki László Szirákra hazatérve belefog a *Kegyenc* részletes kidolgozásába, még kétségkívül az önkényuralom elleni elszánt ellenállás volt a szívek mélyén és az agyakban. Kossuth szabadulása, a Pesti Hírlap indulása, a Honi Iparvédegylet, a Védegylet elődjének létrejötte, az új nyelvi-publicisztikai-irodalmi mozgalom eseményáradata feltehetően elhomályosította, hatásában közömbösítette az „ifjú Magyarország" éveinek romantikáját, a Kegyenc televényét. Az új irány a nemzeti ellenállás fővonalában kétségkívül folytatta az előzőt, de a regényes, elvonatkoztatott felbuzdulás helyett a földön járt, a forradalomra felkészülés mindennapi gyakorlati feladatait hirdette. Lehet, hogy ez a belső változás is közrejátszott abban, hogy Teleki elképzelését nem ismerték fel, nem értékelték a kortársak.

A *Kegyenc* bemutatója így csak az ő számára lett fordulópont. Beérkezését és búcsúját jelentette az irodalomtól.[79]

[75] Mérei Kálmán i. m. 193.

[76] Romhányi Gyula: Teleki László és Kegyence. ItK (1941) 148.

[77] „Terjedelmességét már a második előadás után megnyirbálták" — írja Romhányi i. m. 140.

[78] Uo. 138.

[79] Az újabb kutatás adataiból — kivált *Horváth Zoltán* feltáró munkája eredményeként — arra következtethetünk, hogy Teleki Lászlót az emigrációs években foglalkoztatta egy újabb, szintén történeti miliőben játszódó dráma megírásának gondolata. Egykorú levelezéséből tudjuk: a mű megírását megkezdte, a dráma befejezéséről azonban nincs további adatunk. (Vö. Genf, 1852. febr. 5. Nővéréhez, gr. Degenfeld—Schomburg Ottóné Teleki Augusztához életkörülményei és készülő új színpadi tragédiája tárgyában. MTA Kézirattár — Teleki László levelezése. — Feltehetően erre vonatkozik egy további közlése is: Tours, 1856. febr. 23. Bozó Pálné (korábban: gr. Degenfeld—Schomburg Ottóné) Teleki Augusztához „készülő dolgozata" és toursi életmódja tárgyában. MTA Kézirattár — Teleki László levelezése.)

Gábor G. Kemény

LÁSZLÓ TELEKI ET L'IDÉE DOMINANTE DU «FAVORI» (KEGYENC)

La tragédie en cinq actes de László Teleki «Favori» est une des oeuvres classiques éminentes de la littérature dramatique Hongroise de l'ère des réformes nationales, oeuvre qui reflète au même degré les vertus et les imperfections du drame romantique Hongrois.

Le drame a été monté en automne 1841 par le Théâtre National de Pest qui jouait alors déjà depuis plus de quatre ans. Le „Favori" fut représenté du vivant de l'auteur quatre fois, et jusqu'au centenaire du théâtre en tout 25 fois. En analysant la littérature critique de 120 années portant sur la tragédie l'auteur de l'étude a été amené à la constatation que l'accueil peu favorable du drame tant à la scène que dans la littérature ne peut être expliqué que pour partie par les difficultés qui se présentent dans la diction, la structure et l'action de l'oeuvre. Le fait décisif qui a produit l'accueil défavorable était que ni le public de la première, ni celui de la reprise n'a discerné l'idée dominante historique du drame.

L'auteur de l'étude expose, que László Teleki, le grand diplomate futur de l'émigration dont la tête était Kossuth, a écrit sa unique pièce de théâtre, qui fut jamais montée sous l'influence des luttes et des expériences de la Diète des années 1839/40 par mesure de protestation contre le despotisme se manifestant n'importe quand et quelque part que ce soit. Quand il a travaillé à cette oeuvre; il était immédiatement influencé par les choses vécues dans un passé tout récent, par l'écrasement de la liberté d'expression, par les «procès de haute trahison» sans aucun fondement juridique poursuivis par des moyens illégitimes, au cours de lesquels on a emprisonné même le leader de l'opposition Lajos Kossuth pour la durée de trois ans. Au milieu des luttes de la vie publique Teleki a surpris les secrets de toute l'infamie morale, toute la faiblesse de la machine de l'État des forces réprimantes dans l'empire et en Hongrie, basées sur la «Sainte-Alliance» hérissée de baïonettes et dirigée par Metternich et son système. C'est ainsi que le «Favori» est devenu le drame de source d'inspiration classique de la protestation contre le tyrannie, fait à lequel Teleki lui même renvoie dans la préface de la première édition de l'oeuvre.

BARTA JÁNOS

MIKSZÁTH-PROBLÉMÁK

(Első közlemény)

1. Regénytípus, írói szemlélet és magatartás

A regénnyel, általában a prózai epika terjedelmesebb műfajaival kapcsolatban rendszerint két poétikai alkatelemet, hatótényezőt szoktunk emlegetni: a cselekményt és a jellemeket; az egyiknek vagy a másiknak primátusáról olykor viták is robbantak ki. Tüzetesebb vizsgálat mégis odavezet bennünket, hogy a cselekményregény és a jellemregény kettősségén túl kell haladnunk, ha a ránkhagyományozott irodalmi anyag szédítő változatosságát csak megközelítőleg is rendszerezni akarjuk. A regény poétikai hatóelemei közt meg kell látnunk a környezetet vagy szélesebb értelemben a világképet — így jelentkezik külön típus gyanánt a legtágabb értelemben vett világkép-regény —, valamint az emberalakok, cselekmény stb. megformálásában rejtve vagy nyíltabban működő eszmei tendenciákat, ezek megteremtik az ún. eszme-regényt, amelyre talán jól illik a már ismeretes „irányregény" elnevezés. De még ezzel sem merítettünk ki mindent. Nem szabad azt a — különösen magyar olvasók előtt nagyon is jól ismert — tényt elhanyagolnunk, hogy számos regény olvasása közben maga az elbeszélő hang bűvöl el bennünket; a hatás forrása nem az, amit elbeszél, hanem az, aki — és ahogyan elbeszél. Az epika a szó ősi értelmében is elbeszélést, elmondást jelent — s ahogy a költő elbeszél, az is lehet külön művészi hatóelem. Azt a regénytípust, amelyben ez uralkodik, legszívesebben szubjektív regénynek nevezném el, ha ez a szó nem hordana magában más jelentést is; kevesebbet mond, éppen ezért megfelelőbb, ha a narratív regény megjelölést használom.

Úgy látszik, ez a fajta nagyon megfelel a magyar természetnek; olyan kiemelkedő, közönségbűvölő képviselői vannak, mint Jókai, Krúdy — és valamennyi fölött talán Mikszáth. Mindennapi élményünk, hogy Mikszáth nem a papíron át áll szóba az olvasóval — olyan, mintha közvetlenül az élőszó varázsát éreznénk. Megállapítja ezt már Schöpflin, Mikszáth-arcképében (Magyar írók: „mintha minden szó egyenesen az ajkáról lebbent volna a papirosra, még rajta van, hogy úgy mondjuk, a test melege") — s megismétli még utána a sok ismertető. (Maga Schöpflin is 1935-ben, a Mindenki lépik egyet színpadi változatának bírálatában; „az a különös varázsú, a kedély öntudatlan mélységeiből feltörő hang, amely Mikszáth legsajátabb tulajdona és legfőbb értéke" — hasonlóképp e darabot tárgyalva Illés Endre, Krk. 15. 267. és 258. lap.) Mikszáth műve a szó legigazibb értelmében vett elbeszélés; az élőszó fikciója élteti; közelebbi sajátosságát pedig az adja meg: kinek, milyen hallgatóságnak van szánva ez az élőszó. G. Sand a maga Mauprat-jával első személyben, baráti látogatóknak szánva mondatja el élettörténetét — öregkori visszapillantás ez, amolyan gyónás és számvetés-féle. Mikszáth nem tár föl ilyen személyes mélységeket; ő nem magáról beszél, még akkor sem, ha a forma első-személyes; kisebb, vallomásként ható csevegései körül is óvatosnak kell lennünk: az alany lehet itt is fiktív.

Mikszáth elbeszélő hangnemének és magatartásának közelebbi meghatározásában kezünkre jár egy ismert életrajzi adalék: kisebb elbeszéléseinek, karcolatainak anyagát szerette — talán kísérletképpen — szűkebb baráti körben élőszóval elmesélni. Számos adatot találunk erre a fiatalkorból felesége emlékezéseiben; így tudja ezt később Révai Mór János is. Herczeg

Ferenc szerint „nagy kár, hogy nem mindig írótollal dolgozik, szívesebben csak élőszóval." De hiszen ideérthető az is, ahogyan ő maga nyilatkozik: „Az író csak annyiban különbözik a nemírótól, hogy több elmondani való története van — de egy-két története mindenkinek lehet . . . Megösmerkedel valakivel, s lassanként előbújnak a fehér asztalnál, pipafüst mellett, az ő sajátos történetei." (Emlékezések 642. lap.) Íme: ez az a hang, amelyet Mikszáth olvasása közben hallani vélünk: a szűk baráti körben, a fehér asztalnál, a klubban járatos élőszóbeli előadás hangja; ez az az elbeszélő fikció, amely epikus alkotásait (hogy megint Herczeg Ferenc szavait idézzem) „forró élettel, szellemmel, eredetiséggel" tölti meg. Szinte hagyományos megállapítása ez is az eddigi irodalomnak; a sok közül Fóthy Jánost idézem: „A Mikszáth-írások olyanok, mintha a fehér asztalnál kedélyes kvaterkázás közben mesélné el őket egy nagyszerű és joviális társalgó." Nem a sokat emlegetett epikus objektivitás ez; az előadó maga is élvezi, hogy mesél, és hogy hallgatják. Amikor olvasni kezdjük: „Tudják-e, mi az újság? Eladó a Bogárka" — szinte látjuk az elbeszélőt, aki éppen most lépett be a vendéglőbe vagy a klubba, talán még a kalapját sem akasztotta a fogasra, s máris, az újdonság lázától felvillanyozva, árasztja az érdekes hírt magából, a maga ismerősei, mindennapi társasága számára — akik ugyanazon parányi körben élik le a mindennapjukat, mint ő.

Lesz még róla szó, hogy ez a magatartás egy nagy művésziségű szerep és játék; szó sincs arról, mintha ez a törzsasztal-beli hírhordozó és szórakoztató jelentené az egész vagy az igazi Mikszáthot. De a magáraöltött szerepnek mindenképpen megvan a maga stilizáló, átszűrő hatása a mögötte megbúvó alkotószemélyiségre. Nem adhat bele önmagából mindent ebbe a játékba; amit mond és ahogyan mondja, azt a vélt helyzet és hallgatóság igényéhez és színvonalához kell idomítania. Ahogy (képzeletben) megjelenik a társaságban, érdekesnek kell lennie, és az érdeklődést ébren is kell tartania. Ez pedig kihatással van az elbeszélés anyagára és szerkezetére is. Az így megteremtett légkörbe különös emberek és különös történetek kellenek, de nem juthatnak szóhoz valamirevaló eszmei vagy lélektani mélységek. A mesélő nem elemezhet („Hiszen csak az kell nekem, hogy mi történt, s nem, hogy miért történt"), s mellőznie kell az aprólékos árnyalásokat. Van azonban egy pont, ahol éppen az apróságok is számítanak. A fiktív elbeszélőnek a fiktív törzsasztal előtt is abból táplálkoznak a jogai, ha megőrzi a hitelesség igényét vagy látszatát. A közreadott történet hitelességének megfelel az elbeszélő jólértesültsége. Mikszáthnak tehát, írói magatartásként, ezt kell magára öltenie. Ez idézi elő ábrázolásmódjának azt a jellegzetességét, amelyet, „Gvadányi-realizmus" néven még majd bővebben is bemutatok. A fekete kakas elején, amikor az orvosról és a betegekről van szó, mindegyiknek tudja és megmondja a nevét, érdekesebb szokásait; megnevez minden dűlőt, minden kis határrészt; nem bíbelődik hosszas személyleírásokkal, de fontosabb alkalmakkor mindig tudja, kin milyen ruha volt: „Ha jól emlékszem, szürke útiruhát viselt, orgonavirágos szalmakalappal." (A Beszterce ostroma utolsó mondata.) Szeret is olykor a szemtanú-elbeszélő szerepében fellépni (A gavallérok); az Apró képek-ben maga kombinálja ki a Hanka eltűnésének titkát; nem sűrűn, de előfordul nála a modern prózai epika jelentős eszköze, a közvetett elbeszélő is.

Mindez, mint finoman alkalmazott művészi eszköz, az otthonosság, bizalmasság, meghittség hangulatát képes kelteni, s megteremti a mikszáthi művek úgynevezett „tükröztetett" esztétikai értékekben való gazdagságának alapját. Maga a meghittség pedig továbbsugárzik az író és alakjai viszonyára: ahogy nem emelkedik az objektív epikus hűvösségig, ugyanúgy nem tudja alakjait sem ridegen, kívülről boncolgatni; a meleg rokonszenvet legföljebb ismeretes humorával tudja némiképp kihűteni; nem fér az össze a szatírikus magatartásnak is csak a szelídebb változataival; ritka eset az, hogy győzzön a maró szarkazmus. Madame Kriszbayt (a Szent Péter esernyőjében) pláne meg is szólítja, elenyeleg vele, de nincs többről szó, mint arról a tiszta komikumról, amelyet a hagyományos, tipikus öreg nőalak szokott kelteni — s amellett van a jelenetben finom művészi fogás is: a nevelőnő elszörnyűlködésén át tükrözteti a lánykérés bájos jelenetét.

Természetes, hogy a vázolt elbeszélő magatartásnak közvetlen hatása van az író elbe-

szélő módszerére, a műformára, a műfaji keretekre. Király István A lohinai fű szövegváltozatainak elemzéséhez a következő megjegyzést fűzi: „Mikszáth írói egyéniségének az élőbeszédhez közelálló narratív, párbeszédes hang jobban megfelelhetett, mint a plasztikus leíró stílus. Talán ezért is olyan kis számú műveiben a leírás." (Krk. 3. 269.) A nagyepikának vannak régi, olykor avultnak nyilvánított hagyományai, keretei lazák lehetnek, megférnek bennük úgynevezett betét-elemek is: leíró, elmélkedő, lírai kitérések. Eötvösre, Gogolyra kell gondolnunk, de eszünkbe juthat Manzoni is, aki hosszú lapokon át beszéli el a milánói pestis történetét. Ilyesmit ez az élőszó-magatartású elbeszélő modor csakugyan nem bír el; a reflexiós betéteket a szállóige- és közmondás-szerű elemek pótolják, meg az ún. példázatok, amelyekről még majd szólok. A gyakori párbeszédek viszont a jelenlét, a személyes részvétel illúzióját gyarapítják.

Azt hiszem, fölösleges dolog tüzetesen kifejteni: milyenné formálja ez a magatartás Mikszáth írói nyelvét. A magyar prózai epikának erős retorikus hagyományai vannak; Eötvös, Kemény írásait éppen avult retorikus jellegük teszi ma nehezen olvashatóvá. Ezt a hagyományt Jókai rendíti meg és Mikszáth számolja fel teljesen. A mondanivaló szabadon árad a társalgási nyelv szintaktikai formáiban. Ez is pozitív esztétikai értékeket sugároz: a természetesség, a közvetlenség és életszerűség varázsol el bennünket. (Alább még lesz róla szó, hogy ezen a mikszáthi esztétikai értékrendszeren egyaránt osztozkodik a realizmus és a romatika.) A szókincsből hiányoznak a magas irodalmi elemek, a „fentebb stíl" színei, az absztrakciók; annál bővebben merít a népi és alsóbb köznyelv szállóigeszerű stereotip fordulataiból, a köztudatban élő, átlagemberi bölcsességet kifejező szólásaiból; ezek egy része lehet éppen az ő alkotása is. Akli pozsonyi vacsorája olyan volt, hogy utána „a felséges császár is megnyalhatta volna a száját"; amikor Iluci sírvafakad, „eltört a mécses"; a lakmározó inzurgensek egyike így bölcselkedik: „Csak az a mienk, amit megeszünk". Amikor a bécsi utcán várakozik a csapat: „Szép fehér éjszaka volt, pénzt lehetett volna olvasni" — s amikor Szepessy báró, Aklitól megtévesztve, váratlanul lefújja a kalandos vállalkozást, a főinzurgens így csodálkozik: „Soha még én ilyet nem láttam, mióta a bába megfürösztött".

Ennek a jellegzetes írói magatartásnak a gyökere nyilvánvalóan megvolt Mikszáth egyéniségében, mégis csaknem egy évtizednek kellett eltelnie (Mikszáth egyébként is legkűzdelmesebb évtizedének), amíg kiforrottan megjelent a bámuló olvasóközönség előtt. A papiros mindig megkövesedett hagyományokat éltet tovább: a zsenge Mikszáth első nagyobbigényű alkotásai nemcsak témában, hanem nyelvben és magatartásban is a másodrendű eszményítő realisták vértelen, kenetes jámborságát tanulják el. (Lásd: Ami a lelket megmérgezi, A batyus zsidó lánya, A lutri — a Krk. I. kötetében.) Halljuk hébe-hóba a Jókai hangját is, de az egészen az Arany-emlegette „konvencionell eszményítés" uralkodik, azzal a népnevelő célzattal, amelyet a Bach-korszak népszerű irodalmi vállalkozásai kezdtek el, s amellyel az olvasók már torkig lehettek. Távoli minták gyanánt Kemény, Gyulai, Vas Gereben, Dickens derengenek; az olvasó felkapja a fejét, ha a sok jámborság közepette egy-egy irónikus-humoros, pletykaszintű megjegyzés csattan el: itt a későbbi Mikszáth próbálkozik.

Életrajzi adatok rávezetnek bennünket a kibontakozás legfontosabb érlelőjére. „Legkedvesebb könyveim"-ről szóló számadását éppen egy íratlan-könyvetlen hatás bevallásával kezdi: gyerekkorában szerette a meséket-históriákat, „s minthogy beteges, elkényeztetett, álmatlanságban szenvedő gyerek voltam, a falu kitűnően mesélő embereit apám odarendelte vagy fogadta ágyamhoz, akik egész éjjelen tartottak kísérteties és mindenféle tündér-történetekkel, míg csak el nem aludtam". Első mozzanata ez egy változatos, de tartós folyamatnak; Mikszáth érintkezésbe kerül azzal a nagy kinccsel, amit az íratlan elbeszélő formák és alkotások jelentenek. Az ő korában ez az íratlan elbeszélő szint még igen gazdag volt, és sokfélét is tartalmazott. Ami belőle népi, folklór-jellegű, azt már gyermekkorában megismerte; nemcsak a tipikus mesékre kell gondolnunk, hanem azokra a rövidebb műfajokra is, amelyeket a folklórtudomány számontart: az adoma, az „eset", a tréfa, a parabola, az állatmese (fabula) és még

sok más — a szólásokat már említettem; mindez ott jut szóhoz, amikor saját elbeszélő műfajai kialakulnak. De hát nem minden népi, ami íratlan: a táblabíró-világ, a megyei élet, a vidéki társaságok szólás-, pletyka- és anekdotakincsének alapos megismerése jelzi (esküdt korában) a saját hangjának kiérlelése felé vezető folyamatnak újabb időszakát. További jelentős fejezet az íratlan elbeszélő formákkal való érintkezésben Szeged, ahol éppen az ő újságíróskodása idején a parasztnovellának sajátos változata volt kialakulóban. (Lásd Nacsády József értekezését: A szegedi parasztnovella keletkezése, Szeged, 1958., és bírálatomat róla a Felsőoktatási Szemle 1959. évf. 328. lapján.) A szegedi amatőr-újságírók törvényszéki tudósításaiban és tanyai riportjaiban érdekes közbeeső tag jelenik meg: az életből fakadó, íratlan elbeszélő formák átemelése, felemelkedése az írott, a „magas" irodalom színtjére. Ha úgy vesszük, Mikszáthnál kettős folyamatról van szó; egymást egészíti ki az, hogy egyrészt az igénytelen, irodalmiatlan formák és témák felemelkednek egy polgári vagy csak fél-polgári írott irodalom készletébe, másrészt meg a magas irodalom műfajai, elbeszélő módszerei szállnak lejjebb, mintegy primitívebbé válnak, s a szóbeliség kellékeivel álcázzák magukat. (Már befutott író korában is tartja a kapcsolatot a szóbeli mesekinccsel; felesége visszaemlékezéseiben a moharai mesélgető, családi történeteket és kísértethistóriákat felelevenítő estékre utal, a pártklub, a parlamenti folyosó és a vacsorázó asztal ilyen szerepéről régóta tudunk. Itt hallott családi hagyományokból, a vendéglői beszélgetés kereteiből nőtt nagyra a Beszterce ostroma és a Különös házasság története.) A kettős folyamat jele: Mikszáth ismeretes, eléggé fáradságos harca a nagy kompozícióért. Gyermekkorától a szóbeli kisepika, sőt hogy úgy mondjuk: a miniatűr-epika bűvkörében élt, s lassan növekvő írói igényessége is csak úgy tudott az írott, irodalmi nagyepika szintjére emelkedni, hogy kisepikai rokonszenvét soha nem vetkezte le. Persze, közrejátszik ebben a másik, a felső pólus milyensége is: az irodalmi sugalmazó nem a modern nagyrealizmus zárt keretű, józan regényformája, hanem a romantika és a dickensi biedermeyer-realizmus lazább, változatos tarkasága. Utolsó, terjedelmében is legnagyobb kompozíciója, A fekete város, teljesen ide kanyarodik vissza.

Külön figyelmet érdemel Mikszáth elbeszélő művészetének egyik leghatásosabb eszköze, amely nyilvánvalóan a szóbeliség sugalmaira keletkezett. Vegyük a következő pár sort a Beszterce ostromá-ból: (Készülődnek Beszterce ellen, kong a harang, gyűlnek a katonák) „Jaj neked, Beszterce! Csak volt, többé nem lesz ilyen nevű város. Megehetik a mappáikat a könyvkereskedők! Szegény könyvkereskedők! (Pruzsinszky fogta fel erről az oldalról a közelgő katasztrófát.)" A zárójelben maga az író adta tudtunkra, kinek a nevében beszélt előbb. Ez az a bizonyos „átképzeléses előadás", amikor az epikus az elbeszélés közepette egyszerre belesiklik valamelyik alakjának a szerepébe, s mintha annak kimondott vagy néma gondolatait tolmácsolná. Olykor maguk az átképzeléses szólások kerülnek zárójelbe, mint a Kísértet Lublón-ban: a kísértet-Kaszperek egy almafához köti a lovát: „(Jaj istenem, nem is terem azon több gyümölcs.)" — De akad ilyesmi zárójel nélkül is, számtalan: az író minduntalan belesiklik egy-egy szereplőjének a belső monológizálásába; leginkább mégis azt kedveli, ha a történetekhez a maga átképzeléses módján valamelyik naívabb szemlélőnek vagy a közönség egy-egy elképzelt tagjának kommentárjait fűzheti, mint pl. Az eladó birtok végső bekezdéseiben. Iluci (az Akli-ban) szívszorongva várja a császárt, akitől Miklós kiszabadulását reméli; „Egy-egy ajtó nyílott valahol messze, talán a hatodik teremben. Összerezzent. Jön a császár. De a császár csak nem jött, csak nem jött. Istenem, miről beszélhet annyit a mindenható miniszterével? Hiszen olyan könnyű megmondani: »Ha elfogtátok, hát eresszétek szabadon hamar.« Hát mégse könnyű? Hátha rossz emberek nem engedik ki a szegény Aklit a börtönből?" No de halljuk csak a pletyka hangját is: vajon az igazi Mária Lujzát adták-e feleségül Napóleonhoz. „A pletykát nem lehetett többé elnyomni, sőt az még újabb tápot nyert a megkegyelmezés ténye által. Ohó! Tehát úgy vagyunk? A gyilkosnak megkegyelmezett a császár? Most már világos. Az egész eljegyzés, esküvő kicsinált dolog, szemfényvesztés Napóleon elámítására . . ." s így árad a képzelt beszéd tovább. Az olvasó pedig belemegy a játékba,

amelyet ez a fölényes talentum űz vele; élvezi, ösztönösen is, a művészi bújócskát, s talán nem is figyel arra, hogy mögötte egy igazi elbeszélő igazi arca rejtőzhetik.

Ez az átképzelés-kultusz már figyelmeztet bennünket, hogy nem lesz könnyű dolgunk, ha az elbeszélő hangnem és magatartás hátterében magát a mélyebb írói szemléletet akarjuk meghatározni. Mint minden nagy epikus, ő is a maga egyéniségének, legtágabb értelemben vett világnézetének prizmáin szűri át a valóságot, s abban a tarka világban, amely művein át megelevenedik, mégiscsak uralkodni kell olyan törvényeknek, rendező elveknek, amelyek az ő egyéniségéből sugároznak elő. Vajon megtaláljuk-e őket; belátunk-e az író alakoskodásának hátterébe? Schöpflin Mikszáth-tanulmánya beszél arról, hogy Mikszáthnak — műveiből kiolvashatóan — tapasztalatai, benyomásai életkoronként és rétegenként rakódtak le emlékezetében. „Mikor parasztokról ír, megérezzük, hogy ezeket az alakokat egy gyermek látta, ezeket a történeteket egy gyermek hallotta ... Mindenütt észrevenni a történetekben a gyermeki perspektíva nyomait ... Jóformán csak azt rajzolja a parasztéletből, amit a gyermek is meg tud látni." Érezhető a különbség a szegedi paraszt-tárgyú alkotásokban. „Ezeket már érett szemmel figyelte, s a felnőtt ember attitüdjében áll velük szemben." A felvidéki kisváros életének, polgárainak ábrázolásából egy újabb szemléleti változat rí ki: a diák-szemlélet. A kicsinyes, bástyafalak és konvenciók közé zárt életet, a kosztadó gazdákat, iparosokat, szatócsokat, nagyzoló polgári gőgjükkel és korlátoltságukkal, a kisvárosi diák látta furcsának, nevetségesnek; de ő csodálta meg epekedve a csinos, karcsú bokájú, suhogó szoknyájú polgárlányokat is. — Serdülőkori emlék az is, amit a falusi apró gentryről tud; a vármegyei nemesurak életét nézte már érett szemmel; ebben már „nincsenek meg a nyomai annak a gyermeki naiv szemléletnek, amelyet a többi körökről rajzolt képeiben látunk".

Schöpflin jó szemmel vesz észre egy kettős tényállást, amelyet nekünk kell felbontanunk. Mikszáth, a gyermek, a diák, a serdülő ifjú beszívta magába az életet, amelyet maga körül látott — ez az egyik oldal; Mikszáth, a felnőtt, érett író, megőrizte és elevenen tartja nemcsak az emlékeket, hanem azokat a szemléleti módokat is, amelyeken gyermek- és fiatalkorában az élet anyagát átszűrte. Nála nem vész el a fiatalkori spontán szemlélet, mint a realista íróknál általában; az újabb szerzemények, a férfikor látása és tapasztalatai nem gyúrják át, hanem csak ráépülnek. Természetes, hogy ez a korai örökség azután elveszti ösztönös, spontán mivoltát, és többé-kevésbé tudatos művészi stilizáló közeg lesz belőle. Éppen ezért különleges, személyes vonalat mutat a Mikszáth írói fejlődése. Van valami meghökkentő a visszakanyarodásokban, régi, látszólag túlhaladott stádiumainak újraéledésében. A Noszty újat hoz nemcsak a korai kisregényekhez, hanem a megelőző nagy kompozíciókhoz képest is, de a szomszédságában keletkezett Akli Miklós — megint a Két koldusdiák meg A beszélő köntös évtizedekkel azelőtti szintjén mozog, A vén gazember meg a Szent Péter esernyőjének művészi párja. (Persze van szerepe az ilyen visszakanyarodásban az író fáradtságának, igényessége lazulásának is — amint erre a kései művek jegyzetei a Krk-ban többször is utalnak.)

Ezeket az egymással művészi egységbe olvadó, de egymást meg nem semmisítő, egymásra épülő művészi szemléleti módokat próbálom most feltárni. Kezdem azon, amelyik, éppen a törzsasztal-elbeszélő magatartása révén, legjobban szembeötlik. Az a Mikszáth, aki a maga történeteit egy elképzelt, otthonosan szűk kör számára elmeséli, ennek a körnek a szintjéhez, igényeihez alkalmazkodva kénytelen magáravenni azt, amit jobb szó híján, de teljes tudatában a velejáró mellékzöngének, mégiscsak azzal a névvel kell illetnem: a *pletyka* szemlélete. Nyilvánvalóan rokon a sokat emlegetett anekdotizmussal, de nem azonos vele, és sok mindent ide kell átutalnunk, amit eddig az anekdota címszava alatt tárgyaltunk. A pletyka fogalmát talán nem kell magyarázni. Pletykálni olyasvalamit szoktak, ami a nyilvánosság előtt nem ismeretes, mert esetleg az életnek valamely intimebb, szűkebb köréhez tartozik, esetleg olyasmi, amit szégyellünk is. Lehet a pletykának leleplező funkciója; események valódi lefolyására, tettek igazi rugóira akar rámutatni. Általában jót nem szoktak pletykálni, inkább emberi gyengeségekre rátapintani. A pletyka perspektívája: a kicsinyítés, a visszafelé-eszményítés; le-

szállítja az ember és az élet eszmei színvonalát. Az igazságtartalom nincs mindig garantálva, a pletykálkodó magatartása a fölény és a jólértesültség, a beavatottság — szubjektív érzelmi kísérője a kárörröm, a kaján humor.

Nyissuk ki a szemünket, és Mikszáth műveiben tömegesen találjuk a nagy művészettel alkalmazott pletyka-elemeket. A pletyka-szemlélet jellegzetes alakjai: nagy emberek papucsban, különcök, rágalmazók és rágalmak szenvedő alanyai. A szelistyei asszonyok Mátyás királya jellegzetesen pletyka-szűrőn át nézett uralkodó, cseppet se különb nála Erős Ágost szász király (Kísértet Lublón), a környezetükről nem is szólva. A történelmet a pletyka szemüvegén át nézi (művészi játékként) az Akli Miklós: Napóleon házasságából a leánycsere pletykája alakul ki; az eseményeket tárgyaló Európát maga az író mondja pletykázó kávésnénikének. Ez a szemlélet mondatja vele: Ne nyitogassuk a történelmet... Tipikus pletyka-regény az Új Zrinyiász; voltaképpen ezen a szinten mozog az Országgyűlési Karcolatok jelentékeny része. Ha bennük a realizmusnak valaminő tömény megnyilvánulását keresnénk, ne feledkezzünk el arról, hogy később maga az író dezavuálta őket. Az Emlékezések-kötet szerint (582. lap) első karcolatait tudatlanságban írta, színes ráfogásoknak mondja őket. A saját ábrázatomról (107. sk.) szerint ugyancsak nem tulajdonít túlsok realitásértéket karcolatainak: „Dícséret illeti a magyar parlamentet, oly magas nívón áll, hogy a gúnyt kiállja." Apróbb példáknak se szeri, se száma: az Akli esküvői jelenete a cipőtalpra írt számokkal — a közvetett elbeszélő felháborodásába is vegyül holmi a kaján kárörömből. A részeg kapus a Kísértet Lublón apácakolostorában; a pletykálással játszik a Páva a varjúval – remek átképzeléses előadásban. A szép Rozália jóhíréről van szó: „Itt is fecsegik a kastélybeli cselédek (de én istenem, a romlott kastélybeli cselédek szavát ki venné komolyan)..." Ezt a művészi alakoskodást vették a kelleténél komolyabban azok, akik Mikszáth magatartásában cinizmust láttak. Ebből is lerakódott a lelkében valami — de az elbeszélő cinizmusa nem mindig magának az írónak a cinizmusa.

Mikszáth írói szemléletének mélyebb rétegeit kutatva, ne tekintse az olvasó misztifikációnak, ha olyasféle fogalmakból indulunk ki, mint a művek „légköre", „atmoszférája". Az atmoszféra-teremtés a nagy epikus és nagy drámaíró tehetségének egyik próbaköve. Érezzük ezt akkor, amikor a mű első lapjait olvasva egyszerre kiemelkedünk empírikus környezetünkből, s ott élünk abban a világban, amelyet a művész ránk diktált. A Holt lelkek vagy a Goriot apó első fejezete megérezteti velünk: milyen is az a realista atmoszféra. Mikszáth is kiválóan járatos az atmoszférateremtés művészetében, de távol van tőle a szürkeség, hétköznapiság gogolyi-eötvösi-balzaci kultusza; az ő műveinek levegőjébe elég sok minden vegyül, ami túlmegy az átlagemberi empírián — s ezt a légkört romantikussá teszi. A telivér nagyromantika eposzában és regényében (Vörösmarty — Jókai) a mitológikus elemek meg a nagy, emberfölötti szenvedélyek és eszmék teremtik meg a romantikus légkört; szerényebb és modernebb utódaiknál elég az a sejtelmes fél-transzcendencia, a mondai valószínűtlenség és a kaland izgalma, a fantázia, a megérzések, az ésszel föl nem fogható, akár csak enyhe titokzatosság, amely hol egy-egy személyből, hol valamely különös kellékből árad szét a cselekményre. Mikszáth írói szemléletének alaprétegei romantikusak — s ha Schöpflin előbb idézett fejtegetéseire támaszkodunk, nem lesz nehéz ebben a mikszáthi romantikában még két, a fejlődés szempontjából ősibb és modernebb változatot észrevennünk.

Az elsőt, az ősibbet már a korábbi Mikszáth-irodalom elemezte: ez a mese-romantika. Talán nem idézem, elég csak utalni a számos kortársi nyilatkozatra, amely az egyes művek mesei jellegét hangoztatja, a bennük szereplő mesei elemeket-alakokat-motívumokat felsorolja. Az olvasó megtalálja őket a Krk. jegyzeteiben. Jelentőségét, szívósságát bajos volna korlátozni, pláne az író korai fejlődési szakaszára; két kiemelkedő példája egészen kései, az Akli Miklós 1903-ban, A vén gazember 1906-ban keletkezett; számos kisebb próbálkozás után első nagyarányú képviselője a Szent Péter esernyője, 1895-ből. A mesei légkört olykor valami fikció biztosítja: szűk, jellegzetes, a valóságtól elzárt külön világ, mint Ferenc császár udvara az Akli-ban, amelynek meseszerűségéért még az udvari bolond jelenléte is kezeskedik; a leány-

nevelő intézet mint külön mesevilág ismétlődik is: Akli, A fekete város. Elzárt, varázsos, idilli táj is szerepel többször: a boszorkány-lak a Kísértet Lublón-ban. Megteszi a szolgálatot egy-egy önnön körébe zárt városka is: Kecskemét a török alatt, az autonóm Lőcse, a csöppnyi Glogova. Máskor erős tárgyi segítség támogatja a mesefikciót: a mesei romantika tárgyi kelléktárából való a beszélő köntös vagy a csodálatos esernyő.

A légkört természetesen nem maguk ezek a részlet-mozzanatok jelentik; a különösségnek ott kell lenni magában a világképben. Mi teszi a mesei szemléletet, miből nő ki a mese? Én három gyökerét tudnám említeni: ezek: a mágikus világkép, az animizmus és az ezeken alapuló naiv szemlélet. A mese, mint az ősi költészet műfaja, akkor születik meg, amikor mágia és animizmus még élő hitként járja át a nép kisebb-nagyobb közösségeit; mint különleges valóságigényű irodalmi forma jóval túlélheti az őt létrehozó társadalmi körülményeket; új hajtásokat, új kombinációkat hozhat az ősi gyökértől elszakadva is. A magas irodalom szintjére emelve az eredeti mágikus-animisztikus motívumok tudatos művészi játéknak vagy a költő önkifejezésének, akár a mélyebb mondanivaló álcázásának lehetnek eszközei. (Csongor és Tünde; a német romantika, majd a századvégi újromantika mesedrámái és mese-novellái.) Nyilvánvaló, hogy Mikszáth, a modern korszak gyermeke, mint ember nem állt a mágikus világkép talaján. De az empirikus egyéniség fölé nála is egy másjellegű művész-egyéniség épül, amely a maga elbeszélt világát könnyen színezi a mágia és az animizmus elemeivel. Mint írónak, volt bizonyos, hogy úgy mondjuk, okkult érdeklődése; megint utalok a felesége Emlékezéseiben érintett mohorai esti beszélgetésekre, amelyeken „igen gyakran és igen szívesen esett szó misztikus dolgokról és hazajáró lelkekről". (Krk 12. 213.)

Mármost, ami a konkrét mágikus-babonás elemeket illeti, ugyancsak a Krk utal az Akli jegyzetei közt (16. 219. lap) a távolbaérzés, a hatodik érzék útján történő csodálatos megérzésre mint ismétlődő motívumra: a Prakovszky befejezése, Az eladó birtok és az Akli egy-egy mozzanata. „Mikszáth komolyan hitt a hatodik érzékszervben: hacsak egy-egy mellékmondatban is, elég gyakran utal ennek megnyilatkozásaira." Nem hallgatom el azokat az eseteket sem, ahol az író nagy művészettel teremti meg a kísérteties légkört — hogy aztán írásművészetének újabb, fölényes fondorlatával maga rombolja le: Kísértet Lublón, A fekete fogat. A Szent Péter esernyőjében meg maga rajzolja meg, remek érzékkel a nép lélektana iránt, az esernyőlegenda keletkezését. — Marad azért még elég példa arra, hogy a babona megmarad legalábbis az adott mű határain belüli érvényében: A fekete kakasban pl. Az előérzet és a jóslat babonájához ott van a jósok, varázslók, boszorkányok többszöri szerepeltetése: A lohinai fű, Kísértet Lublón, A zöld légy és a sárga mókus stb. Határozott mesei motívumok, a cselekmény szálába beleszőve: az elhullajtott pénz nyomravezet, mint a mesében az elhullajtott kásaszemek (Kísértet Lublón); Buttler János álruhában szolgál a leányért, mint a mesebeli királyfiak; Apolka nyomorgása Klivényinél Hamupipőke mesei sorsát ismétli meg; Tarnóczy Emil egyszer annak is nevezi (130. lap); amikor Pongrácz István elébe viszik, maga az író utal a párhuzamos mesemotívumra: „Így visznek egy mesebeli királyleányt a fekete posztóval bevont városokban a sárkánynak". Mesei a „hálás halott" szerepe A fekete kakasban. A korai művek mesei elemeit a Schöpflin-monográfia veszi számba, a 14—15. és 46—47. lapon; itt beszél a művek illogikus, természetfölötti elemeiről.

Az animizmust sem nehéz tettenérni, főként a természet ábrázolásában. Lapaj, a híres dudás: „Mert hát olyan jó barátságban volt a természettel! Kölcsönösen mulattatták egymást; vagy ő dudált, s az ünnepélyes csend, mely a völgy és bérc fölött ült hallgatagon, rezgésbe jött, mint az ébredező szív; a fűszálak dugdosva integettek egymásnak jobbra-balra hajladozva: fű, virág bűbájos illatot lehelt, melybe rejtélyesen vegyült bele a föld párázata, mint egy titkos szerelmi sóhajtozás: hallani nem, de érezni lehetett." Vajon mindez csak költői átvitel-e, a kései kor írójának az ősi világkép hagyományaiba öltöztetett játéka csupán? Erről is lehet beszélni. Amikor néhány sorral utóbb ezt olvassuk: „A földnek szíve van. Aki ráborul s fülét odaszorítja közös tápláló anyánk barna testéhez, rejtélyes dobogást hall alant, mintha egy

óriási kalapács tompa ütései volnának, száz mérföldnyire mélyen belsejében: a szíve dobogása az" — a mondottak hitelét csak egy kibontott metafora erejéig kell elfogadnunk. Hasonlóképpen tovább, egy kedves, többször megismételt mikszáthi motívumban: „A föld gondolkozik is. Gondolatai a virágok." De a példák elég makacsul ismétlődnek: „Balról a lazsányi erdő suhogott szelíden, rejtelmesen, hátunk mögött tíz-tizenkét négyes fogatnak a dübörgése verte föl a mélyen pihenő természetet, hogy szinte vonaglani látszott a lovak dobajától a föld, s a szerszámok csörgésétől, a csöngetyűk csilingelésétől ébredezett az erdő." (A gavallérok.) „A vidék álomra látszott készülődni. A kihűlt, szelíd tekintetű égbolt éppen csak hogy még mosolygott ... Az alkonyat tompa nyugalma közelgett nesztelen lépteivel, s a nap bágyadtan, aléltan ereszkedék a hegyek cikcakkos kék palánkja mögé." (Beszterce ostroma.) Végül is úgy érzem: ott mozgunk azon a fölöttébb bizonytalan határvonalon, amely a hagyományos kellékeket utánérző művészt a valóságos, érző emberrel érintkezteti. Itt már nemcsak a toll beszél, hanem Mikszáth egyéniségének egyik legmélyebb ereje: a meleg, szenzuális, problémátlan életkultusz. — Hamar még egy példát a naiv mesei szimbolikára: Apolka mondja szerelmének: „Szeretlek, mindig szerettelek. Mindennap terólad gondolkoztam, felhőtől, fecskétől neked üzengettem. — Miloszláv édesen, boldogan bólingatott: — Felhőtől, fecskétől mindennap megkaptam." Akli Miklós azt hiszi, hogy Ilona mást szeret, kedvetlenül megy el a találkozóra, s nem enged föl a leány hangjának „varázsos melegségétől" sem; lelkében „nagy zúzmara lehetett, mert el sem mosolyodott a kedélyes beköszöntésre."

A mesei szemlélet kapcsán elevenítsük fel Péterfy Jenő észrevételét: Ő A beszélő köntöst operettszerűnek mondta. Az egyes műfajoknak megvan a maguk valószerűség-igénye, amely lehet igen szigorú, de nagyon enyhe is. Az operett levegője a valószerűségnek igen kis fokával megelégszik: a játék, a naivság adja az uralkodó atmoszférát, a motiváció primitív, az emberalakok viselkedésében van valami gépies; bábszerűen mozognak és cselekszenek — ez éppen az operettek komikumának fő forrása. — Péterfy megjegyzése szélesebb körben alkalmazható: észreveszi, hogy Mikszáth egyes műveiben a valószerűség igénye nagyon is alacsonyra szállt le — s modern szemmel nézve ez a meseszerűséghez való közeledést jelent. A mesei műfaj valószerűség-követelménye nemcsak megengedi, hanem kínálja is a mágikus-varázslatos mozzanatokat. A műmesének ehhez a levegőjéhez idomítja az író az emberalakokat és a bonyodalmat is. Szinte közhely, hogy a központban fiatal, süldő szerelmesek állanak; mint a mesékben, valami intrika vagy baleset elválasztja őket — az elválasztó okok között még feudális-mesei jellegű tilalom is szerepel, mint A fekete városban. A mesevilág mögött olykor a történelem árnyai ködlenek: így pl. a forradalom és a napóleoni háborúk az Akliban. Persze, ha aztán a küszöbön belül akar jutni, a történelemnek is papucsba kell öltözködnie vagy naivvá törpülnie: Simonyi óbesterrel a schönbrunni palota lépcsőjén találkozunk, futólag; a francia forradalom hatása („a guillotine pengéjének fénye") Szilvásyné nevelőintézetében azon mutatkozik meg, hogy a címek és rangok el vannak törölve, a bájos növendékek virágneveket kapnak. A fekete városban a két szabadságharc közötti hosszú éveket azon méregetik Görgeyék, ahogy „a gyerek" (a kis Rákóczi) „megnő". —

A mesei szemléletnek természetesen megvannak a tünetei a nyelvben, az előadásban is — ezekre most elég lesz csak röviden utalnom. Az elbeszélő hang mesei színezetet vesz föl; előbukkannak a mesélő jólismert szólásai: honnan, honnan nem, — akár hiszik, akár nem — addig-addig beszélt — hát amint egy . . . „kip-kop, kip-kop, ropogtak-kopogtak a picinyke bocskorkái a köveken . . ." (Szelistye).

A mesevilág, hogy úgy mondjuk, az alsóbb szintje Mikszáth romantikus kozmoszának; belőle emelkedik ki, vele sokszor erősen össze is olvad egy másik szemlélet: a kaland országa. Erre csak éppen rámutattak eddig, nagy jelentőségét, egész életművét átszövő folytonosságát nem emelték ki. Pedig épp olyan alapvető szemléleti mód, írói világának ugyanolyan légköri eleme, mint a mese. Honnan hozhatta magával? Az örök serdülőkor kalandvágyából rögzött-e meg benne, vagy inkább csak irodalmi hatás, Jókai és a romantikus örökség továbbélése?

Úgy gondolom, ez a másik formája annak, ahogy Mikszáth a maga vitalitását kiéli — de meg jó eszköz a kalandromantika arra is, hogy az író az olvasók érzelmeinek skáláját végig megpengesse. Mi a különbség a mese és a kaland országa között — noha mindketten a romantika égöve alatt feküsznek? A valóságigény már fokozottabb. A mágikus-animisztikus jelleg csökken, akár el is tűnhet, de a légkört már eleve feszültté teszi a vállalkozás kockázata, amely csak kisugárzása a sors és az élet szeszélyének. A konfliktusok intenzitását nem a belső feszítő erők mélysége adja, hanem a tét nagysága: élet vagy halál, legalábbis boldogság és boldogtalanság; a váratlan és a véletlen kultusza egy kicsit a szerencsejáték izgalmát vegyíti bele fűszerül, — enyhébb arányban azt a „kis jó kártyajárást", amelynek teljességéhez a titokzatosság is hozzátartozik. Az Akli egyik fejezetének éppen ez a címe: „Kétségbeesett játékos onnan rántja ki az ütőkártyát, ahonnan lehet."

Kisebb kalandos epizód számos Mikszáth-műben előfordul. Pongrácz István kastélyából ki kell szabadítani előbb Behenczy bárót, majd Tarnóczy Emilt; meg kell tudni: hova lett Bobor ezredes; Akli Miklósnak a börtönből érintkezést kell teremtenie a külvilággal, kérését el kell juttatnia Ferenc császárhoz, Kovács Ilonkát el kell rabolni a leánynevelőből, illetve a rablást meg kell akadályozni. A lányszöktetés motívuma másutt is előfordul: Az a fekete folt, Galamb a kalitkában. Egy-egy művet a maga egészében átszö valami kalandos vállalkozás: a csodálatos esernyő keresése; hadjárat Tóth Mari vagyonáért; Lőcse városa évekig készül rá, hogy Görgey alispánt elfogja, az meg szívósan igyekszik a csapdát elkerülni. A kaland ott leselkedik a Mikszáth-hősökre a jelenben is; Schöpflin mondja: elég, hogy egy alakja kocsira üljön és útnak induljon — egykettőre valami kalandba keveredik. Olykor még a haramia-motívum is beszövődik: Az eladó birtok, Noszty. De az élő Felvidék falvainál és erdeinél méltóbb színhelye a kalandnak a múlt, a történelem. Az ő sajátos történetisége voltaképpen a múlt kalandszerűségének fokozottabb kihasználása. Ismeretes, hogy a szó komoly értelmében vehető történeti regénye vagy elbeszélése nincs is; a nagy történelmi mozgalmak mindig mélyen a cselekmény hátterében húzódnak meg: a kurucvilág A beszélő köntösben, A két koldusdiákban, A fekete városban; a forradalom és Napóleon az Akli-ban, Napóleon emléke a Különös házasságban. Ami aztán az előtérben van, az nem specifikusan történelmi anyag, hanem a történelemnek romantikus szemmel nézett időtlen epizódjai: utazás, rabság, szöktetés, üldözés, csel és veszedelem stb. — történelmi szempontból fiktív anyag. Valljuk meg: ennek a fiktív világnak a berendezéséhez Mikszáth két kézzel markol bele a romantika, olykor már a ponyva-színvonalú regényesség kelléktárába. Akli Miklós is, Druzsba tanár úr is véletlenül kihallgat egy beszélgetést, így jutnak nyomra; Akli figyelmeztető levelet küld előre Bécsbe, ő maga meg álruhában beáll a bandába; a levelet természetesen útközben elfogják, vivőjét foglyul ejtik. Mint minden rendes kastélynak, Pongrácz Istvánénak is van földalatti alagútja (amelyen át Tarnóczyt megszöktetik); a pajzán Behenczy csapóajtón át zuhan a mélybe, — a testőrök titkos ajtókból törnek elő; a két koldusdiák kincset talál; a beszélő köntös titkát pénzért eladják stb.

A kalandszerűségnek is megvan a tükröződése a művészi eszközökben, elsősorban a cselekményben. Már Schöpflin észreveszi, mily gyakran él Mikszáth nagyobb kompozícióiban a *késleltetés* eszközével. A Jókainál megismert halmozással és *akadályversennyel* is találkozunk: meg tudja-e írni Poltáry alispán üdvözlő beszédét? (Noszty.) Meg tudja-e Akli a leányrablást akadályozni? Újabbnál újabb gátak, az olvasó, főleg a tapasztalatlan, végül már hajlandó volna lemondani . . . Vagy abban ringatjuk magunkat, hogy minden jó úton halad, s egyszerre lecsap a váratlan fordulat, pl. Akli letartóztatása szerelmi vallomása után, vagy a pisztolylövés a templomban . . . de ne féljünk, Miklós felgyógyul, a pár egybekelhet. Az olvasóra tett hatás élénk, de nem mély; a félelem nem ráz meg, aggódás közben is érezzük a játék fuvallatát; inkább csak „izgulunk" a hősért meg a hősnőért, a kíváncsiságunk van felajzva. Így a megoldáson érzett örömünk sem hat a lélekben különösen mélyre. Könnyű húrokon játszik az író, igaz, hogy bámulatos művészettel.

Mindezzel kapcsolatban még tartozunk egy kis fogalomtisztázással. A kalandregény nem okvetlen azonos a kalandorregénnyel — a kettő akár nagyon is elütő regénytípushoz tartozhat: a kalandorregény már a jellemregény felé tolódhat el. Mikszáth tud kalandokat cselekménnyé fűzni, de ami az embereket illeti, igazi kalandortípusa nincs is. A kalandorban még van valami hősi csökevény: a kockázat vállalása, a fölényes ész és bátorság, az életnek a kaland sodrában való felfokozása. Mikszáth kalandorai, egész írói világához illően, hősietlenek: az Akli lányszöktető félbolond arisztokratája; Katánghy, Noszty Feri nem kalandorok a szó igazi értelmében, mindössze csak svihákok. Akik a kalandos hőstetteket véghezviszik, nem hősök vagy nagystílű kalandorok, hanem szerelmes, rajongó fiúk, akár leányok is: Fabricius Antal; A beszélő köntös férfi-„hőse" majdnem gyáva; a szép cigánylány, Cinna veszi magára a nagy merény kockázatát.

Mikszáthot olvasva, az elbeszélő szerepnek, az idomulás csodás adományának áldozatai vagyunk valamennyien. A fejlett olvasó már a kettőshangzatot is élvezi; tudja, hogy az igazi, a teljes Mikszáth nincs benne sem a pletykázgatásban, sem a mesei vagy kalandromantikában, s értékeli az álarcot, az írói átképzeléssel üzött bűvészmutatványokat. A szemlélet kicsiben is érvényesül: Mikszáth nagyon gyakran él az átvetítés, a játékos vagy meghökkentő perspektíva művészi eszközével. A „kétszeres lengyel" Filinek munkátlan, a rokonságon élősködő mivoltát pl. egyszer gyermekszemmel próbálja nézni, aztán meg a természetbe vetíti át: „Hát kell-e az erdő minden fájából okvetlenül szerszámot faragni? Csak abból, amelyik már a gyökerén kínálkozik rá. Arra is kell a fa, hogy a mókusnak legyen hol fölszaladni, leszaladni. Arra is kell egy-két gally, ahová a madár a fészkét lerakja, arra is, ahová a vándorló legény a tarisznyáját, kis pók a hálóját akassza. Szóval, mindenféle fa kell. Sőt olyan fa is legyen az erdőben, melynek még ennyi szerep se jut. Csak éppen hogy ott van. Megnő, susog, zörög, hajladozik egy-kétszáz esztendeig, aztán visszarothad a földbe . . ." Íme: ez az erdő, ez a mi életünk.

A játék szuggesztív volta mégse feledtesse velünk, hogy bújócskáról van szó. A „Ki látott engem" kérdése nemcsak a lírikusok kiváltsága; a tudatos vagy ösztönös rejtőzködés éppen nagy epikusokra és drámaírókra is jellemző lehet. Vajon látjuk-e, érezzük-e a mesélő és pletykáló álarca mögött az igazi Mikszáthot? Olykor, ha a játékot nagyon könnyen veszi, hajlandók vagyunk azt hinni, hogy ez a mélyebb Mikszáth talán nincs is. De aztán olykor egy-egy villanás megfog, az író hirtelen meglebbentette álarcát, mint a Toldi Szerelme harcjátékában a jobbkezes Miklós megmutatta egy pillanatra a maga igazi erejét. Az olvasó rádöbben: egy más hangot hallott, az író igazi hangját.

Ez az igaziság nem a témától függ, hanem az átéléstől. Az Akli Miklósba bele van szúrva nem is egy komoly patrióta-rebellis célzás. Ferenc császár kezdi a magyar hazafiakat bebörtönöztetni, a pozsonyi diéta sürgeti, hogy magyar bíróság elé kell őket állítani: „a császár atyai szíve megolvadt a magyar gravamenek keserű levében, mire azt a kegyes rendeletet adta ki, hogy a magyar politikai foglyok vitessenek magyar börtönökbe — ha jobb nekik az otthoni doh, ami a tüdejükbe szűrődik a nyirkos börtöni falakból, hát legyenek vele boldogok." A keserűséget és a politikai élt nem érzem igazán erősnek: a pletykás hang tompítja az élét, s kirí a mű egészéből, amelyben az atyai, jóságos uralkodó mesei szemlélete dominál. — Amikor az öregebbik Behenczy báró madarakat fog hurokkal, és így mentegetőzik: „A többi főurak is az ilyen sportot csinálják Budapesten, a bankok, pénzintézetek élén állva" — ez már vág; aki ezt a mondatot leírta, különb históriákat is átélt, mint a bolondos nedeci várúr történetét, — csak éppen nem írta meg őket; megelégedett egy csípős célzással vagy talán egy kifakadással bizalmas körben. — Egy pillanatra kesernyés hang üti meg a fülünket, valami mély szarkazmus sejlik fel: a tót bíró kalapjáról, amely egyre nehezebb lesz a rátapadt piszoktól, az írónak a politikusok jutnak az eszébe: azok egynémelyike is annál súlyosabb, hatalmasabb, minél több piszkot szed magára. Csakhogy én úgy érzem: ahogy a lírikus csak dalolni-zengeni tud, Mikszáth meg elsősorban mesél, példázgat — a komoly mondanivalót felvillantja, de belőle teljes művet

építeni nem akar, talán nem is tudna. Ez az ő speciális művészete: az álarc mögül olykor kibukkanó szatirikus-szarkasztikus fintor.

De ki figyel arra, hogy Mikszáthnak vannak még mélyebb hangjai is? Ezek talán még ritkábban hallhatók, talán azért is, mert olyan halkak, mint az igazi „szívhangok" — amelyek lopva valami csodálatos, de, sajnos, nagyon mélyre temetett líráról árulkodnak. Hallgassunk ki néhányat az epikus elburkolásból: Kurka fiskálishoz (a Beszterce ostromában) éppen akkor látogatunk el, amikor friss gyásza van: meghalt a lánya. Hogy próbál szegény okoskodni, a fájdalmát csendesíteni — s hogy tör az mégis ki a maga elemi erejében: „Lássa, az emberek élnek, járnak és nevetnek. Ők semmit se tudnak arról. Rá se gondolnak . . . olyan nehéz a szívem, kolléga, olyan nehéz, pedig nincs igazam . . . Hát nem mindegy az ennek az országnak, hogy él-e vagy meghalt? . . . Az már más, ha egy Deák Ferenc hal meg. Micsoda katasztrófa, micsoda csapás százezreknek, millióknak, és mégis meg kell benne nyugodni. De Kurka Róza! . . . Az csak olyan, mintha egy morzsa leesik az ember tenyeréről és megint földdé lesz" — és a hosszú, hiábavaló önvigasztalás után mégis „zokogva borult az asztalra, mert az a morzsa leesett a tenyeréről". Aztán egy-egy leheletnyi finomságú részlet: amikor a Beszterce ostromában az író a méhecskékkel beszélget („Szállj, szállj, zümmögő méh." . . .) — vagy a Szent Péterben a Veronka megkérése után: a leány egy korhadó körtefa alá húzódik: „Egy szélroham jött most a Brána felől, megrázta derekasan a vén fát, mely aztán engedelmesen ráhintette fejére, ruhájára a halványpiros virágait, talán a legutolsókat, amiket vén napjaira még hozhatott."

S aztán a szemek, a mikszáthi lírának ezek az árulói. Kupolyi bácsi (A fekete kakas) észreveszi, amit más meg nem látna, a rejtett szemrehányást felesége szemeiben, mert hiszen „annyi évig olvasgatott e szemekből, mikor még szépek voltak — és mikor csak jók és szelídek voltak". Nincs benne egész életünk a néhány szóban? S hadd idézzem a talán legárulóbb példát: a Horváth Boldizsár-nekrológ végét. (Emlékezések, 329. lap.) Horváthot népszerűsége idején egész udvar kísérte haza a parlament üléseiről: csupa miniszterek és államtitkárok. Aztán, ahogy a látása romlik, ahogy a szerepe kisebb lesz, már csak néhány képviselő nyújtotta a karját a világtalan aggastyánnak, hogy hazavezesse. „Rossz világ ez itt! A muslicák csak a körül a lámpa körül röpködnek, amelyik még nincs lecsavarva. Rossz világ ez itt. Kegyetlen, sivár világ. A legutolján már gyakran lehetett látni az ülések után, mikor a képviselők eltávoztak, egy aggastyánt, aki szorosan a fal mellett lapulva, néhol megfogódzkodva, egyedül botorkált ki a korridorig — ahol valamelyik szolga megfogta a karját s hazavezette. Így érkezett meg az ő alkonya". A feledésbe taszították, mikor megöregedett és megvakult. „Őt bizonyára ez a vakság is csak bölcsebbé tette. Meg kellett vakulnia — hogy jobban lásson. Látott mindent. Többet, mint kellett volna. Kegyetlen világos éj volt az övé. Állj a helyére most te másik, aki feketébb vagy, szelídebb és örök." Az ilyen sorok meggyőznek arról, amiről Mikszáthnak nem minden kötete tud meggyőzni: hogy igazi, mély lírát hordozott a lelkében, hogy egész ember volt, aki át tudta élni az életet és a világot teljesen, minden szépségével és fájdalmával együtt.

2. *Eszmeiség és világnézet*

A Mikszáth kritikai realizmusát hangoztató tétel olyan időszakban született meg, amikor az író vagy a mű hovatartozásának kérdését még csaknem kizárólag az eszmei mondanivaló és a tartalom alapján döntöttük el. Ennek a kritériumnak ma is megvan még a maga területén az érvénye, annak ellenére, hogy ez ma már nem kizárólagos. Mégis, akik Mikszáth realizmusát, legalábbis mint érett korszakában elért tetőpontot, vitathatatlannak tartják, nem egészen alaptalanul hivatkoznak arra a tényre, hogy viszonylag helyesen ismeri fel és ábrázolja a maga korának társadalmi erőit és folyamatait. A realizmus megítélésében nyilvánvalóan számít az a szempont is, mit lát meg és mit mozgósít az író az egyénfölötti erőkből és folyamatokból? —

Úgy látszik, e tekintetben van mire hivatkozni a Mikszáth-kutatónak. Az egyházpolitikai harcok körüli időben vajon ki leplezte le olyan erővel a klérust, mint Mikszáth a Különös házasságban? Az arisztokrácia és az államhatalom szolidaritása, amely A sipsiricá-ban erkölccsel és igazsággal száll szembe — nem élő nagyhatalma-e korának? A dzsentri hanyatlását nem ábrázolja-e új meg új változatban? A kiegyezéses kor parlamentjéről vajon nem ad-e olyan képet, amelyet a történetírás is igazol?

Igaz. Mindebben van igazság, amelyet a maga helyén értékelni is tartozunk. Realizmust azonban ezek önmaguk is csak korlátozott, csökkentett mértékben jelentenek; akkor tennék Mikszáthot realistává, ha világképét teljesen ők határoznák meg. Ez azonban nincs így; s ha kimondom, hogy Mikszáth világképében más, nem-realista erők viszik a főszerepet — ebből következnie kell a nagy kérdésnek: melyek is hát azok a tényezők, amelyek az ő embereit, embereinek életsorsát mozgatják? Modern, polgári korszakban az egyik fő mozgatóerő lehet pl. a pénz. Zola ciklusában egy külön regény címe, A Buddenbrook-család vagyoni helyzetéről végesvégig jól vagyunk tájékozódva — s a vagyonnak van is jelentős szerepe a nemzedékek sorsában. Nos, Mikszáthnál: a pénzügyek, a vagyonszerzés, az elúszó dzsentri-vagyon, az adósságok, az élősdiség ott él és uralkodik a regényhősök sorsában; lehet-e ez más, mint kritikai realizmus? Meglátjuk, hogy lehet.

Nem minden pénz és nem minden vagyon egyforma, legalábbis nem minden író szemléletében. Ezt az alapjában véve reális, modern tényezőt Mikszáth erősen romantizálja, visszaregényesíti; nem modern pénz, hanem romantikus mesebeli kincs jellegében szerepelteti. A romantizálás azt jelenti, hogy valami önálló, misztikus, szeszélyes és kiszámíthatatlan hatalmat teremt belőle, amely egyáltalán nem gazdasági tényező, nem függ munkával, akárminő kapitalista gazdasági tevékenységgel össze — majdnem olyan, mint a természet misztikus erői: jön, keletkezik és elmúlik a maga kiismerhetetlen kénye szerint. Ez a jellege türöződhet már eredetében: a vagyon forrása lehet váratlan, bolondos föltételekhez kötött mesebeli örökség, Kopereczky esetében kétszer is, hasonlóképpen Velkovicsnál. Szélső esetben még a kincstalálás is megteszi — példa rá a Két koldusdiák. Nem sokkal különb a helyzet ott sem, ahol a vagyonnak munkából, gazdasági vállalkozásból kell keletkeznie; ebben is van valami csodaszerű. Tóth Mihály Amerikában fölfedezi, hogy nem ismerik a köményes sóskiflit. Pékségbe fog, nagy arányban, „s mr. Tóth erszényébe csodálatos szaporasággal dőlt a pénz" — háromévenként csak Velkovics barátjának százezer forintot tud küldeni — „osztrák értékben". Itthon egy tenyérnyi földdarabon egy-két év alatt virágzó gyárvidéket épít, s csak úgy félkézből negyedmillióval támogatja meg a rogyadozó takarékpénztárat — a legnagyobb pénzszűke idején. Ugyanilyen bűvésze a földnek is, amikor a mezőgazdaságra adja magát: a föld „mámorosan" terem neki, mintha egyenesen pénzt vetne bele; hogy mást ne mondjunk: „egy ötszáz holdas táblát beültetett hagymával, több mint százezer forint tiszta jövedelmet hozott neki." De ahogy jön, ugyanolyan kitapasztalhatatlan módon el is tűnik a vagyon; valami külön árapálya van. Erre a legtanulságosabb példám az Új Zrínyiász: a Rózer-vagyon története. Olvassuk csak el az V. fejezetet („Rózerék") —hogy takarít meg a fiatal Rózer a vendéglőjéből hamarosan 50 000 forintot (akkori értékben!) — hogy sokszorozza ezt meg a vendéglőből meg a patikából 300 000 forintra, s aztán, amikor magánzókká válva egyszerre azt veszik észre, hogy a sok gyereknek kevés a vagyon, s megint dolgozni, vállalkozni kezdenek, a gondviselés valahogy így okoskodhatott magában: „Ördöngős Rózerék! Először pénzt adtam nekik bőven, akkor gyermekek kellettek, aztán adtam nekik bőven gyerekeket, most megint pénz kellene. Hát jól van, visszaszedem a gyerekeket, és adok nekik még több pénzt"; erre aztán „a gyár káprázatos haszonnal dolgozott, az ezresek őrült szaporaságban kölyköztek" — úgyhogy megint csak a visszavonulás tud gátat vetni az áradásnak. — Kisebb kivitelben, de ilyesfélének kapjuk a Trnowszky-testvérek meggazdagodását, amelyet azután a két testvér vetélkedése követ — jelétül annak a csodálatos ténynek, hogy a Jókaiak, Mikszáthok világában a vagyon semmiféle pazarlástól nem fogy el — sőt talán még ettől is növekedik. Ismeretes, hogy a motívumot megismétli a

Szent Péter esernyője, a Gregoricsokkal; mindre áll a Noszty-beli mondás: „Az ördög köpi azoknak a pénzt". Gregorics „egy szakajtó aranyat" ad az orvosnak, aki Wibra Gyurit meggyógyította — és úgy látszik, még jócskán maradt is neki. A két kapzsi Gregorics meg vég nélkül győzi az egymásralicitálást, de ugyanilyen váratlan az, hogy a nagy pörösködésben végül elszegényednek. Hasonlóan nem fogy el, semmiféle licitálás és pazarlás után sem, Quendel apó pénze, vagyona. Olyan emberfeletti hatalom ez, aminő csak a mesebeli kincs lehet — amelynek az az ismeretes jellemvonása, hogy nem fogy el sohasem. (Monte Christo kincse; romantikusmesei alap.)

A pénz, a vagyon tehát életformájában egyáltalán nem igazodik a kapitalizmus törvényeihez, romantikus egyénfölötti erővé növekszik. De nem az egyedüli a Mikszáth világában; van egy még titokzatosabb, még romantizáltabb társa: az élősdiség. Nem kell hangoztatni, hogy élősdiekben aztán igazán nincs hiány e művekben, s mivel az élősdiség motívuma rendszerint az arisztokrácia vagy a dzsentri hanyatlásának folyamatához van kapcsolódva, — benne általában Mikszáth kritikai realizmusának igen erős bizonyítékát szokták látni. Ennek köszönhetik nagy népszerűségüket Katánghy, a Nosztyak, Behenczyek. De ha közelebbről megnézzük őket, ugyanazt a romantizáló görögtüzet vesszük észre körülöttük, amit a pénz körül már tapasztaltunk. Bocsánat, nem pályázok az egykori Borsszem Jankó élclap Tömb Szilárd professzorának babéraira. De a realista igényeihez igazodva, nehezen tudom felfogni: miből élősdiskednek hát ezek az alakok olyan elpusztíthatatlanul? Csodálatosan, kitartóan meg tudnak élni a semmiből, a folytonos kölcsönzésből és eladogatásból. Nagy élősdijeinél az élősködés-tékozlás nem jellembeli, nem társadalmilag megalapozott tény, hanem valami természeti ősállapot: okát, hátterét nem látjuk. Ahogy az öreg Behenczy mondja: „Mindig akad valaki, akin lehetséges egy kis eret vágni." Olykor még furább a helyzet: a nincstelenek megmaradnak a maguk körében; egymást pumpolják, mint a sárosi gavallérok, vagy egy ideig a Nosztyak. Nem érdektelen Mikszáth világában az élősdiség beágyazódása sem. Az élősködést többnyire átjátssza a kalandor-életformára; tékozlóinak egyéniségébe erős pikareszk vonás vegyül. Már ez a rokonszenv mázával vonja be őket: ők azok, akik az életet kellemesen akarják kiélni, udvarolnak, szórakoznak; valami bájos léhaság dereng rajtuk — ami aztán azt eredményezi, hogy az élősdiség ebben a világban majdnemhogy pozitív színezetet kap.

Kissé bonyolultabb a helyzet a harmadik, hasonlóképpen romantizált társadalmi-lélektani tényezővel, — ennek szerepe és jellege nem hozható egyetlen nevezőre. Abban a világban, amelyben Mikszáth emberei élnek és mozognak, nagy erő az, amit *illúzió*-nak szoktunk nevezni. Illúzió: öncsalás, hamis, szubjektív hiedelem; ábránd, amelyet az, akiben él, valóságnak érez. Nos, realista szemmel is lehet ábrázolni olyan világot, olyan embereket, akik illúziókban élnek. A társadalomfejlődés bizonyos szakaszán a múlt nagy osztályai eljutottak oda, hogy a vagyon, a hatalom, az élet valósága vagy általában a pozitív törekvések helyett már csak illúziók maradtak a kezükben. Ma talán túlságosan az irodalom szemüvegén keresztül nézzük a mi nemesi osztályunk pályafutását 1867 és 1914 között — de a történelem világánál is úgy látszik, hogy ennek az osztálynak egyes rétegei egyre inkább burkolóztak be a maguk nemzeti és osztály-illúzióiba. Hogy Mikszáth ezt meglátta és ábrázolta, az éppen jó írói látásának és *bizonyos fokú* realizmusra-törekvésének lehet a bizonyítéka. Ha az epikus korának társadalmát úgy fogja fel, hogy meglátja és tükrözteti illúzióit is — ez még nem csökkenése, hanem esetleg éppen bizonyítéka realizmusának.

Vajon az illúziónak erről a reális szerepéről van-e szó Mikszáth világában? Lássunk előbb talán néhány személyes nyilatkozatot. Az Emlékezések és tanulmányok-kötet 522. lapján nézzük meg a bevezető szakaszt a Királyok és cigányok-hoz. „Szegények vagyunk, de legalább szépeket álmodhatunk" — szól az első mondat. A poézis és a politika világát veti egybe: „Hiszen van valami hasonlóság a két légkör között. Itt is olyanforma öncsalásból táplálkozik a lélek". „Persze az irodalmi örömök sem valami kézzel tapintható eredményekből állanak; rózsaszínű ködből szőtt párázatok, melyek, mint a délibáb, csillogó tornyokat, városokat

mutogatnak, de ha közel érsz hozzájuk, szétfoszlanak." Íme: a két nagy ország: a valóság és az illúzió között a határok kezdenek elmosódni — ez olvasható ki az értékelés ingadozásából. — Ugyanazon kötet 683. lapján találjuk az Előszót az 1903-as Almanach-hoz, a magyarság nagyító és kicsinyítő szeméről. A nagyító szem „tele van gyömöszölve ragyogó látományok képeivel, fülbemászó legendákkal, a magyar nagyságot zengő versekkel. És mégis szép a nagyító szem. Isten áldása . . . A nagyító szem legfeljebb elvezet egy kicsinyt a valóságtól, de magasabbra; megneveli önérzetedet, hatalmasabbnak, gazdagabbnak mutat . . ." Egy másik nyilatkozat szerint (Maguktól támadt novellák): „A Gondviselésben van poézis . . . ha minden poéta meghalna is a világon, még mindig megmaradna a legnagyobb, a Gondviselés, aki jogosulttá teszi a többieket; hogy amíg ő ekként cselekszik, azok ekként álmodhassanak." És vegyük még ide kései vallomását a meséről — éppen utolsó Almanach-előszavában: A fantázia és a mesék — ez a cím, és e kettő apotheózisa az egész cikk: ne irtsuk ki a meséket az iskolakönyvekből, ép lelkű, ép testű generációnak szüksége van a mesére. Persze, az apológia zöme azzal érvel: a népmeséken tanulunk meg szépen, a mainál szebben magyarul; de figyeljünk az utolsó akkordra: öreg politikus barátjáról, aki agg napjaira ki akar költözni az országból. „Olyan országot szeretnék . . . ahol még mesélnek az emberek". Nem egyértelműek ezek a nyilatkozatok, és nem mindegyikben kell az író komoly állásfoglalását keresnünk, de mégis jelzik a bizonytalanságot, a rokonszenv és az értékelés megoszlását. Nem merném mondani, hogy az illúzió a Mikszáth szemléletében is megmarad, a „valóság"-gal szemben „csak" illúziónak.

Ami mármost a szépirodalmi alkotásokat illeti, teremt Mikszáth egy külön kis országot az illúziók hona gyanánt: Sáros megyét A gavallérokban. Zárt világ ez, valami önálló bolygó-féle, amelyet a maga törvényei igazgatnak. „Sáros a jó tónus és az illúziók vármegyéje" — olvassuk mindjárt az első mondatokban. Ó persze, ott van ennek a történetnek utolsó szakaszában a felébredés, a kijózanodás is. A mutatós lakodalomról hajnalban hazabaktató kocsikat sűrű köd lepi be, s mintegy a foszladozó reggeli ködből bontakozik ki a vendégnek, a fiktív, közvetítő elbeszélőnek a szeme előtt a „valóság". Még a paripa sem olyan délceg és szép már, mint előző nap látta: „tegnap a fölcsigázott illúzió, ma a szétfoszló illúzió szemüvegén át nézegettem". A gavallérok fénye, pompája, ragyogása: „füst és pára". „Van valami don Quichote-szerű ezekben a sárosiakban".

A lakodalom során mégsem érezzük azt, mintha ezek a sárosiak álmokba burkolózó egzaltált rajongók, irrealitásokba kapaszkodó pszichopaták, megszállottak, holdkórosok lennének. Éppen ellenkezőleg: „csupa mosoly, csupa élet" az, ami belőlük sugárzik. „Vidámak, gondtalanok és megennivalóan kedvesek voltak ezek az urak. Mind, mind. Úgy meg tudtak melegíteni mindjárt az első percben, mintha örökké köztük éltem volna." Persze: az álcázás, a szerepjátszás témája alaposan ki van aknázva (a libériák, a festett szakáll, a ruhák, ékszerek, kötelezvények stb.) — de úgy, hogy a végső értékelés mégisesak a játék javára dől el. „Semmi se lehet tökéletesebb a világon, mint az olyan emberek, akiknek nincsen semmi vágyuk, csak szeretetreméltóknak és előkelőknek látszani." Hogy ez csalás? „Ugyan kit csalnánk meg? Hiszen mindenki tudja a másikról, hogy nincs négy lova. E jó fiúk mindössze a formákat tartják meg velem együtt, a szép ősi formákat." „A fény, a pompa, a ragyogás, az elevenség, a finomság, fesztelenség és kedélyesség, az úri allürök, a lovak, az ezüstnemű, a griffek, a tónus nemessége a mienk, mindnyájunké. Csak szét van osztva, és ha azt bizonyos alkalmakkor mesterségesen egy rakásra hordjuk, kinek mi köze hozzá?" Színjáték ez, de ha azt látom: menynyivel elevenebb, elbűvölőbb, szebb és finomabb a valóságnál, akkor még azt találom kérdezni: mi hát a valódibb: a nyers való-e, vagy ez a játék? „Az, hogy ők szegények, végre is csak egy rossz álom . . . mint ahogy a [fukar és rüpők] alföldi gazdagok jó módja és urasága csak egy száraz, élettelen tény, mely a telekkönyv lapjain terpeszkedik el, egymás mellé rakott számokban és betűkben." Hogy melyiket érdemes élni, az nem is nagyon kétséges. Az öreg Csapitzky még filozófiát is alkot belőle: „Hát van valami a természetben, ami nem hazugság? Csal min-

den és mindenki . . ." Schöpflin szavaival: „Amikor a hazugság így az ember életének fontos elemévé válik, akkor elhomályosul a határvonal igazság és hazugság, valóság és fantazma között, ami rendkívül fokozza az élet illúziórius hatását, humoros színben tünteti fel az egész életet." Azonban Mikszáth erre is azt mondaná, amit (az Akli-ban) a szerelmi érzésről mond: „De nem is jó erről filozofálni, mert minek a hazugságok közül éppen a legszebbiket kigyomlálni?"

Igazság és hamisság kérdése közelfekvővé teszi, hogy Mikszáth világnézete felől érdeklődjünk. A világnézet, mint tudatos, elvszerű, rendszeres állásfoglalás, nem kötelező sem a költőre, sem a művészre nézve — de különösen a nagyepika képviselői mégis egy darab világot tükröztetnek, benne embereket és eseményeket mozgatnak meg — kell, hogy az ilyesmi többé-kevésbé burkoltan tartalmazzon valami világnézet-félét; ahogy embersorsok peregnek le előttünk, abban kell rejlenie az emberi életre vonatkozó általános felismerésnek és állásfoglalásnak is.

Mikszáthnál legelső tapasztalatunk az, hogy egyáltalán nem szeret színt vallani, ha valamilyen elvi kérdésben nyilatkoznia kell. „Valaha jól ismertem a megyét... száz meg száz oldalról írtam meg, de úgy látszik, nem találtam el, mert a »XIX. Siècle«, amelyik demokrata lap, azzal az indokolással fordítgatta le beszélyeimet, hogy a nemesség ellen vannak írva, az öreg »Presse« pedig, isten nyugosztalja, azzal az indokolással közölgette ugyanazokat, hogy a nemességet dicsőítik". Az újságnevek költöttek, a rájuk való hivatkozás játék; lehet, hogy a nagyepikus tiltakozik az ellen, mintha alkotásait programszerűen valaki mellett vagy ellen írta volna, — de lehet az is, hogy az alakoskodó művész tetszeleg az ellentétes szerepekben. Ilyesmire később is bukkanunk: kezdő írók rákapnak, és vele íratnak előszót zsenge köteteikhez. „Mindenki velem iratta az előszót. Örültem babéraimnak, csak néha ejtett gondolkozóba némely eset. Egy öreg falusi lelkész imakönyvet adott ki. Ez a kis könyv az én jámbor előszavammal indult meg a híveket az igaz útra vezérelni. Nemsokára egy fiatal színésznő emlékirataihoz írtam pajkos előszót. Elolvasom, hát biz ez a könyv, éppen megfordítva, arra való hogy az igaz útról térítse el az embereket — az én előszavammal." (Eml. 609.) Nyilvánvalóan játék ez is, de vajon ki képes nagyobb arányokban így játszani? Azt hiszem, csak az, aki a maga írói világában sincs távol a relativizmustól, aki addig-addig tapasztalta az élet paradox voltát, míg eljutott a kiábrándultság, a „mindegy" partjaira. „Sajnos, a világon semmi sem állandó; még az igazságok is ideiglenesek. Éppúgy megeszi őket az idő, mint a vasat a rozsda" — így kezdi előszavát egy mesegyűjteményhez. Ami a történetírás igazságát illeti, a szaktörténészeket is felülmúlja kételyeivel (Eml. 547—48.): csak a „dátumok, szürke tények" vitathatatlanok a történelemben, ami magyarázat, következtetés, az már nagyon „kétes értékű az igazság serpenyőjében". „A nézőponttól függ az ilyesmi . . . attól a megvilágítástól, amelybe a történetíró helyezi." „Aki tehát azzal fog a történetíráshoz, hogy csak az abszolút igazat fogja megírni, az legfeljebb regisztrátor lehet, nem írhat jó történelmet; aki pedig jó történelmet ír, az nem írhat abszolút igazat."

Saját műveiben is szeret eljátszani a relativizmussal, az élet paradoxonaival és irracionális voltával. A rab, akit korai karcolatában szerepeltet, nem is akar kiszabadulni börtönéből: „Mit keresnék én magok közt, mikor idebent sokkal becsületesebb emberek közt vagyok, mintha odakint volnék". (A saját ábrázatomról, 6.) Fili, a „kétszeres lengyel" sorsából megtudjuk, hogy relatív dolog a gazdagság meg a szegénység — a Beszterce ostroma szerint az az okosság és az őrültség is. „Az abnormis embernek a rendes ember látszik különösnek. S ha az abnormis emberek volnának többségben, akkor talán a rendes eszüeké volna a Lipótmező." Tarnóczy Emil alakjával kapcsolatban az idealizmus és a hiú önzés közt mossa el a határt: „Van olyan csacsi is . . . akarom mondani van olyan ember is, aki abban találja az ambícióját, hogy ő jó . . . Egyszóval mindenkinek van egy főbolondsága a mellékbolondsága mellett. A Tarnóczy Emilé az volt, hogy talpig becsületes." Megint megismétlem: vitatható, mennyi ebben az író vagy az ember igazi hangja — de valami maradékot a legnagyobb szűrés után is el

kell ismernünk. „Nem okos világ ez a mai. De hát iszen a tegnapi se volt okos. És bizonyára nem lesz az a holnaputáni sem. Ebben van valami vígasztaló." De nem is lehet a világ folyását ésszel kitapasztalni. „Micsoda rettenetes rejtély! Milyen logikaellenes dolog és mégis színvalóság" — kiáltják kissé komikus túlzással A sipsirica törzsvendégei. Csakugyan: „A kis húgom virágai" (A saját ábr. 20. sk.) sem ott hajtanak ki és maradnak meg, ahova szándékosan ültették és ahol védik őket; egy véletlen elhullajtott, oldalra esett mag hozza a legszebb virágot. A Fekete kakas-ban az öreg Kupolyi a beteg lányra költi és elkártyázza a pénzt, amelyen fürdőbe akart menni meggyógyulni — ő mégis meggyógyul, akik meg csakugyan eljutottak a fürdőbe, imígy-amúgy, félig-gyógyultan jönnek haza. Egy-egy bekövetkezendő eseményfordulat váratlanságát, kifürkészhetetlenségét ő maga emeli ki: „az Isten . . . annyi eszközzel dolgozik, hogy se szeri, se száma. Ki tudhatná azt, mikor tesz ő maga sakktábláján húzást, és hogy mi lesz abból." „Valami mindenesetre készült a sors műhelyének kicsiny zugában, valamit okvetlenül szőttek-fontak a Párkák." (Krk. 15., 37., 117.) Igen, a mese, a kaland, a romantika világában így törnek elő az események — a sors titkos zugából.

Az író-Mikszáth félig-komoly alakoskodása, kiábrándult relativizmusa nem jelenti azt, hogy Mikszáthnak, az embernek és a politikusnak nincsenek meg a maga világnézeti és történelmi gyökerei, s hogy ezekre támaszkodva nem voltak meg a magyar fejlődés aktuális kérdéseiben a maga határozott állásfoglalásai. A Király István monográfiájában kifejtett tézis nyomán a kérdés legelőször így alakul: melyik kornak a gyermeke hát Mikszáth — mikor rakódtak le világnézetének és politikai meggyőződéseinek alaprétegei? Közelebbről a 48-as alap, a 48-as gyökerek kérdése ez. Király számára Mikszáth a nagyrealista, aki átfogja egész korát, s aki egy hanyatló nemzedék méltó ostorozója. Ezt az óriást természetesen nemcsak ki kell emelni korából, hanem fölébe is kell emelni. Fölébe emelni, hogy több legyen, mint kora, hogy magasabban álljon, s necsak távlata, hanem eszmei joga is legyen a bírálatra. Király Mikszáthja nem a saját korának gyermeke, hanem az előző korból ittmaradt óriás, aki hovatovább tragikusan magáramarad a törpék világában. A bizonyíték, amelyet Király széles alapon kifejt: Mikszáth 48-as gyökerei, egyéniségének és eszményeinek, hogy úgy mondjuk, reformkori alaprétege. Hogy *ilyen* alapon ilyen kiábrándulást 67 után sokan átéltek, és sokan húzódtak keserűen vissza saját koruktól, arra hadd idézzek egy beszédes példát: Gyalókay Lajosnak, Bem hadsegédének 1887-es nyilatkozatát.

A mostani ifjú nemzedék magát öregnek adja ki, blazírt, vagy ha nem az is, annak kíván látszani, „egy kozmopolita cinizmusával gúnyolja ki az apáknak el nem hamvadt lelkesedését, illemtudó lovagiasságát és puritánizmusát, a nagy eszmékért hevült rajongó lelkesedést, az önfeláldozó földhözragadt hazaszeretetet, a nőkben szépség és erény fogalmát eszményítő költészetet," — a nagyobb résznek „fogalma sincs a köz- és társadalmi életnek azon érzelemvilágáról, melyben az emberek akkor (48 előtt) éltek, hatottak, s melyért ha kellett szenvedtek is." A levegővel szívták be a hevítően meleg szellemi áradatot; „úton-útfélen, séta közben, ebédnél és vacsoránál, kávéházakban és magán-összejöveteleknél, sőt női társaságokban is, a nemzet reményei és sérelmei, összefüggésben a kor kérdéseivel, irányadó reformeszméivel, képezte akkor az ifjúság meleg lelkesedéssel folytatott társalgásának legkiválóbb anyagát." (Segesvár és Petőfi. Hazánk 1887. I. 249.) Ahogy Gyalókay a nyolcvanas évek koravén fiatalságát vádolja, vajon miért ne érezhetett volna Mikszáth is valami ilyesmit, és éppen nagyjából ugyanezen időben? Persze, némi gyanúnk már eleve feltámad: aminőnek Gyalókay nyilvánvalóan önönmagát és a 48 előtti lelkes, csupa a közösség érdekeivel törődő ifjúságot jellemzi—olyannak mi Mikszáthot már nem látjuk; ahogy szemünk előtt megjelenik, már a nógrádi társaságok bohém tréfacsinálója. És ennél is fontosabb különbség: Gyalókay 48-at és az előző éveket valóban átélte, azoknak gyermeke, Mikszáth azonban kerek két évtizeddel fiatalabb nála. Ne kicsinyeljük le ezt az évszám-adatot. Mikszáth nem 48-at élte át; gyökerei nem oda nyúlnak vissza; talaja, politikai eszmélkedésének ideje: a Bach-korszak utolsó évei, a 60—61-es nagy nemzeti felbuzdulás, majd a nyomába következő Schmerling-korszak; középiskolai pályája,

amelynek e korbeli politikai tartalmáról később többször is nyilatkozik, alig egy évvel a kiegyezés előtt fejeződik be. Ennek a nemzedéknek a lelki rajzáról van egy kiváló kortárs-adalékunk, csak tudjunk belőle olvasni: A délibábok hőse ez, a Mikszáthnál három évvel idősebb Arany László műve, aki hasonlóképpen vidéki gimnazista volt a mondott években. Mikszáth fiatalabb társa annak a nemzedéknek, amely döntő benyomásait 48—49-ről nem közvetlenül kapta, hanem a Bach- és Schmerling-korszak prizmáján át. Nekik a szabadságharc már nem személyesen átélt reális küzdelem és katasztrófa, hanem legenda. Természetes, hogy bent élnek ennek a legendának a bűvkörében. A közélet mezeje zárva, a nemzet tömegeit belső ellenzékiség és szabadságvágy fűti, a tanárok szabadságharcos emlékei és várakozásai átsugároznak az ifjúságra, pláne ahogy az önkény nyomása enyhülni kezd. Hitelesnek fogadom el Arany László ábrázolását: ezek az évek egy lelkes, idealista, de illúzionista nemzedéket neveltek fel, amely újabb szabadságharcot várt, teljes függetlenségről ábrándozott és csodás európai fordulatokban reménykedett. Hazafiassága és idealizmusa kényszerűen meg volt fosztva a praktikumtól és a helyes taktika felismerésétől. Elzárkózás az élet reális követelményeitől, romantikus pózok és öncsaló illúziók, egy kis nagyzolással: ezek ennek a nemzedéknek a negatív vonásai — idézhetném A délibábok hőse strófáit — s a sok kis honmentőben már csaknem tragikus fokot ér el egyfelől a lelkesedésnek és idealista jószándéknak, másfelől a gyöngeségnek és fantasztaságnak konfliktusa. A kiegyezés létrejötte ezt az ifjúságot súlyos próba elé állítja. Eddig általában azt mondtuk: csalódtak 67-ben és a 67 utáni viszonyokban, mert ők voltak a nemzet választott nemzedéke, s 67 volt a romlás, a nagy lemondás és megalkuvás. Igaz, 67 után bomlás következett, de 67 maga még józan történeti szükségszerűség volt — az új nemzedék azonban, illúziói tengeréből, ezt nem ismerte fel; a bomlás éppen azzal kezdődött, hogy amikor nem rajongani, hanem célszerűen dolgozni és alkotni kellett volna, csődöt mondott. A politikai egyensúly, a gazdasági érdekek előretörése, a polgári kor szürke pátosznélkülisége mindenképpen más magatartást kívánt, mint a megelőző időszak eszmei lobogása. Ebben a csődben van a kiábrándulásnak, a nagy dezillúziónak első magyarázata. A nemzedék magatartásában, mint A délibábok hőséből is kiolvasható, ott cseng a kettőshangzat: reményvesztettség, kiábrándultság a nagy célokból, nagy eszmékből, igen — de az előző ütem: az irreális lelkesülés, az ábrándok, a szalmaláng.

Nagyjából érvényesnek gondolom ezt a folyamatot az ifjú Mikszáthra is. Talán még a fiatalok, a kevésbé politikusok indulását és kudarcait is reálisabban kell néznünk; ha Reviczky vagy Gáspár Imre, az alig végzett gimnazisták Pestre indulnak, hogy meghódítsák az irodalmat — lássuk meg ebben a fiatalos, éretlen illúziót, öntudatuk egészségtelen fokát is — és kudarcukért necsak a társadalmat okoljuk. Éppen ezekben az években gazdasági válság szánt végig Németországon és a Monarchián (Voinovich III., Marczali 638. az a bizonyos „krach", amely Arany Jánost, a tőkepénzest is megijeszti), az ilyen válságot nyilvánvalóan a könyvkiadás és az időszaki sajtó is megérzi. De talán kedvezőbb viszonyok között sem pocskondiázhatjuk le a szerkesztőket és a kiadókat, ha 18—20 éves ismeretlen fiataloknak nem nyújtanak rögtön teljes, gondtalan egzisztenciát.

Visszatérve Mikszáthra: nem az írónak, hanem az embernek a fordulatában három tényezőre gyanakszom. Első, de nem a legjelentősebb, a politika. Ne keressük nála a fejlődés alaprétegét 1848-ban, hanem az 1860 körüli évek politikai illúzióiban. Rövid megyei pályafutása alatt a Mauksokkal együtt Tisza Kálmán-párti ő is, ahogy felesége emlékezéseiből kiderül, de a politika maga ekkor nem látszik különösebb szerepet játszani életében; sokkal nagyobb gondja az írói pálya elindulása. Szegeden még egyszer, ezúttal már aktívan, függetlenségi publicista gyanánt mutatkozik be. De: Nacsády szerint már 79 nyarán-őszén lezajlik a döntő fordulat a szkepticizmus, a közömbösség felé. Nacsády utal a csalódásokra, amelyek ezt indokolják. Vajon sok csalódásra volt szükség? A harcos periódus nagyon rövid, a kitartás kevés; nincs-e arról szó, hogy a férfikorban a korai fiatalság most újonnan fellobbant rajongását egyszerűen az „elpárolgás" sorsa éri? A nagy rajongás csaknem magától alszik el — támogatva még attól az egyre nyomasztóbban érzett belső parancstól, hogy az ő igazi hivatása mégiscsak a szépiro-

dalom. Igazi mély közéleti csalódás nem vitte volna később az eleinte gyűlölt Tisza Kálmán táborába.

Döntőbb ennél az írói pálya kérdése. Felesége emlékirataiból kiderül, hogy a tehetség öntudata és ambíciója ugyanúgy él benne is, mint az igazi nagyok jórészében. Műveiről beszélni, felolvasni, elmesélni őket, ezt őzi nagy passzióval. „Vannak ihletett perceim, amikor érzem, hogy egy fejjel magasabb vagyok a többi embernél, amikor meglep egy-egy büszke, merész gondolat, lenézni azt a kis környezetet, ahol mozgok" — „de ez csak egy fél pillanatig tart" — noha „földöntúli erő." Nos, a házasság első éveiben, Pesten, ezt a „földöntúli erő"-t éri a nagy megrázkódtatás. Ezt rombolják le hiábavaló küzdelmei, amelyek, pláne a felesége távozta után, megközelítik Reviczky legendás nyomorgását — előbb a hírnévért, amely nem akar megjönni, aztán már csak a kenyérért, amely ugyanolyan makacsul ki-kimaradozik. (L. Mikszáthné Visszaemlékezései, 138 sk., 145.; a szerkesztőket „olympusi istenek"-nek látja.) Nos, ez a csalódás, a nagy hajótörés, amelyből végül is Szegedre dobta ki az ár: ez az egyik nagy törés Mikszáth életében és egyéniségében. A gyors irodalmi siker, a Pesten megalapozott írói pálya illúziója, a tehetség tudata nagyon is erős volt benne (támogatva az — alább tárgyalandó harmadik tényezőtől, a szerelemtől) — s ha talán objektíve felelőtlenül vágott is neki Pestnek és az irodalom bozótjának — szubjektíve mégis csak az igazi tehetség volt ő, aki a jussát várta a sorstól és a társadalomtól. Nos, ő nem kapott tüdőbajt, s hozott hazulról némi realitás-érzéket is: nem hullt ki az irtó évtizedek rostáján. De azért ezt a csalódást végig megérezte. Valami összetört benne: a bizalom a sorsban és a saját sorsában; az a hit, hogy a géniusz egyengeti az útját; a föld, az élet üresebb lett ezután a csalódás után.

Politikai eszményekről nem tudom, beszélhetünk-e Mikszáthnál — nem-e inkább politikai illúziókról: az íróságnak minden bizonnyal eszmény-hittel vágott neki — s ha voltak eszményei, azok leghevesebben éppen élete nagy szerelmében lobbantak fel, bontakoztak ki. Most leveleiből kellene idéznem, amelyeket felesége közöl. A Mikszáth-jellemkép vitapontja ez. A fiatalabb kortárs így ír róla: „Életében nem találkozott a nagy szenvedéllyel, — nem is rajzol nagy szenvedélyeket, így tehát nagy szenvedést sem." Király István már „őszinte, bátor érzések"-et, „nagy hőfokon izzó szenvedélyeket" lát benne. Ott, ahol ő ezeket a nagy szenvedélyeket keresi: a politikai és társadalmi magatartásban és az írói ábrázolásban nyilvánvalóan nincsenek. De Mikszáth, egyszer életében, csakugyan találkozott a nagy szenvedéllyel — s ezt, már amikor beteljesült, meg kellett tagadnia; az írói célkitűzés még nagyobb értékeiért áldozta fel (válására gondolok), de a nyomorgó újságíróknak az elzüllés határán járó, a Mikszáth legmélyebb értékeihez tartozó nőideáltól ugyancsak messzejáró nőalakokkal körített életét kapta cserébe. Úgy gondolom: életének nagy csalódása az volt, hogy a sors egyszerre csúfolta meg szerelmét és írói ambícióit. Ami fiatalkorában illúzió és légvár volt, kiéghetett, s a derű és a humor pernyéje alatt csak közönyt, józanságot, relativizmust hagyott hátra; a nagy szenvedélyek kudarca után keserű gúnyt, tragikus iróniát, romboló negativizmust várnánk, mint Tolnainál, vagy bölcs lemondást, mint Aranynál. Hova bújtak ezek a férfi Mikszáthban? Műveiből mindenképpen száműzte őket.

Egyelőre azt akartam kimutatni, hogy Mikszáth nem a múltból ittmaradt óriás —, hogy korának gyermeke volt ő is. Ehhez még néhány adalékot. Már A saját ábrázatomról előszava említi fiatalkori bölcselkedő-tudákos cikkeit; a *Szabad Egyház* c. liberális egyházi folyóiratban cikkezik, egyetmást olvas filozófusoktól (22—23 éves). Ha nem valami tartósan is, de a modern kor levegője megcsapja őt is. Világképének vannak vonásai, amelyek 48 előtt vagy egyáltalán nem szerepelhettek volna, vagy még nem ilyen jelleggel és kifejlettséggel, — viszont megszokottak a 67 utáni kor szellemi képében.

Az elsőhöz tartozik világnézetének történetietlensége. Bizonyítani nem is kell ezt, ő a múltban is csak egyet tud megtalálni: a maga jelenét. A demokraták-hoz fűződő hírlapi vitában maga nyilatkozik a szépíró és a történelem viszonyáról — de a hűséget csak igen korlátozott mértékben ismeri el. „A történeti beszélyben már tetszés szerint lehet bánni az alakokkal,

csak a háttérnek kell igaznak lenni." A példákból az derül ki, hogy csak a legnagyobb vonalú eseménytörténet az ilyen „igaz" háttér. Hogy a reformkornak, a magyar romantika első nagy hullámának volt határozott történelmi érdeklődése és bizonyos történelmi érzéke is, azt talán nem kell bizonygatnunk. A Bach-korszakban Kemény és köre tudatos propagandát folytatott a múlt emlékeinek és eszméinek feltárására; nyomában jelentős történelmi szépirodalom és értékes történettudomány is keletkezik. Valami ebből átmehetett a nemzeti köztudatba is; nemcsak Keményék kritikájának, a Jókai-féle nemzeti romantikának is elve a múlthoz való ragaszkodás. Aztán 67 szinte elfújja ezt: nemcsak az igazi történeti szépirodalom vész ki; a politika szükségszerűen válik történetietlenné, — voltaképpen a függetlenségi párt is csak formálisan tartja fenn Rákóczi és Kossuth hagyományát. A múlttól való erős elszakadás szükségszerű: a gyorsan haladó kapitalizálódás érteti meg a feudális hagyománnyal való részleges leszámolást; a még megmaradt feudális gyökerű társadalmi rétegek viszont szellemtelenekké, kultúrátlanokká válnak: a történelem számukra sem élő múlt már.

További, 67 utánra utaló vonások: már a liberális reformkorban meginduló vallási közömbösség (nem is voltaképpen hitetlenség) — tovább növekszik, most már határozott antiklerikális tartalommal, Mikszáthnál (ebben túlmegy Kölcsey, Eötvös liberalizmusán); a megyei-közjogi perspektíva, amelynek nincs érzéke a szociális problémák iránt (Mikszáth időnként elhullatott apró ötletei nem bizonyítékok arra, hogy valóban érzi a kor szociális vajúdásait — megint ellentétben a Széchenyi—Kölcsey—Eötvös-vonal mély szociális érdekeltségével) — következetes álláspont hiánya a nagy nemzeti problémákban — ebben már a speciális Tisza Kálmán-korszak tükröződik: a sürgető nagy reformok helyett a taktikázás, a tüneti kezelés, a kompromisszumok levegője, a közéleti tehetetlenség érzése.

Mikszáth politikai álláspontjának következetlenségei már Szegeden megmutatkoznak, ahogy Nacsády kimutatja. Később sem az a követendő példakép, akitől távolál a megalkuvás.

Érdemes forgatni ebből a szempontból a nemrég megjelent Emlékezések-kötetet; van abban politikai állásfoglalás elég. Szíve először a szélsőbaliakhoz húz, de aztán Tisza Kálmán meleg szava „lassan-lassan, szinte észrevétlenül" átvezeti a jobboldalra (576. l.). A Tiszák dicséretével sűrűn találkozunk — mind a háromével. Kálmán: „e minden sallang nélküli államférfi, kinek tettei mögött nem tudnak olvasni elvakult kortársai"; a Szegedet újáépítő Tisza Lajos, „ez a hasznos, nagyszívű ember, ki egész lelkét bele szerette volna lehelni Szegedbe" s képviselő-korában hogy buzgólkodik Szeged műveltségének emelésén. Fogarasi választóinak a fehér asztalnál meséli „a Tisza István nagy elméjét" (437. l. 1904); később, az álcázottan kormánypárti „Az Ujság" szerkesztősége nevében meg kell magyaráznia, hogy ez nem a Tisza István lapja; az előfizető azt írta: „miért nem írják ki nyíltan, hogy „Az Ujság" a Tisza István lapja, akit én ez idő szerint legnagyobb államférfinak tartok". A válasz nem tagadja, „hogy mi mindnyájan szeretjük Tisza Istvánt, aki méltó módon viszi a zászlónkat elől ez idő szerint . . . sőt vagyunk olyanok is, akik talán még jobban is szeretjük, mint kellene . . ." (472—73., 1904). No de jut ebből a szeretetből és csodálatból az uralkodóháznak is. A magyar nép szinte telhetetlen a király iránti hűségében és szeretetében (388., 1901); Ferenc József feje köré is segít a glóriát szövögetni, pl. az udvari ebédek és fogadásokról szóló riportjában (394. l.); majd egy gyerekkori fogalmazványát ismertetve „nagy király"-nak mondja (524); szinte Mátyáshoz hasonló királya lett a magyarnak (659); a glóriából egy csipetnyi jut még a hírhedt Zsófiának is („Zsófia főhercegasszonyt, felséges királyunk anyját, balul ítélték meg apáink, tartván őt a magyarok ellenségének" — hiszen ó, magyar nyelvre is taníttatta a fiát!). Írónk szavait átfordítva: No, köszönöm szépen az ilyen éneklőkanonokot, azazhogy 48-as alapú függetlenségit.

Ha aztán Mikszáth politikai magatartását kutatjuk, a vitatható ellenzékiségnél, a függetlenségi pártállásnál — amelyből későbbi éveire úgy látszik semmi sem maradt —, van egy megfoghatóbb kérdés is, amely, különösen utolsó másfél évtizedében, sokkal inkább meghatározza műveinek tartalmát és társadalomszemléletét is. Gratz Gusztáv szerint (A dualizmus kora

I. 402.) a szabadelvűek és a Nemzeti Párt fúziója révén megnagyobbodott Szabadelvű Párton belül 1900 táján már szembenállnak a „régi liberálisok", akik merkantilisták, és a világnézetileg is maradibb, a Nemzeti Pártból odakerült agráriusok. Az agrárizmus zászlóbontása 1901 őszén, Károlyi Sándor gróf gönci levelében következik be; a program a gabonavámokat és a tőzsdeadót követeli, intézkedéseket kíván az uzsora ellen (ez a merkantilistáknak és szövetségesüknek, a banktőkének szól), és természetesen antiszemita. Tisza Kálmán szerint mindez nem fér össze a szabadelvűséggel; követeli, hogy az agráriusok lépjenek ki a pártból. Viszont az 1901-es választások épp ezek előretörését hozzák meg. Ugyanezen időben harcok dúlnak az ún. összeférhetetlenségi törvény körül: a közvélemény, talán az agráriusok is, kezdik megsokallni a párt korifeusainak gazdasági és anyagi érdekeltségét (bankoknál, iparvállalatoknál). A folyamat előzményei nyilván visszanyúlnak néhány évvel előbbre; ebben a légkörben történik meg az Országos Hirlap megindítása. A sötét maradiság, nyilvánvalóan az agráriusok arisztokrata vezetői is, a Nemzeti Kaszinóban találnak egymásra: ez az a légkör, amelyben az Új Zrínyiász keletkezik, s ahova Mikszáth arisztokrata-ellenességének gyökérszálai vezetnek.

Ugyanezt a politikai-társadalmi konstellációt jellemzi Hanák Péter (A dualizmus válságának elmélyülése, Századok, 1953). A századfordulóra az uralkodó osztályon és a kormánypárton belül is megoszlás történik, belső antagonizmusok támadnak. Különösen fontos a nagybirtokos arisztokrácián és a párton belül támadt főellentét, kettősség. A dualizmust támogató, dinasztikus, nagybirtokos arisztokrácia körében megoszlanak a frontok. Egy részük közelkerül, érdekei révén összekapcsolódik az új fináncoligarchiával: a Szabadelvű Párton belül az orthodox 67-es, a fináncoligarchia irányítása alatt álló csoport vezet, amely 67 és a feudális maradványok fönntartása mellett főként a monopolkapitalizmus érdekképviselete. Jelszavaik: ipar és kereskedelem fokozott védelme, ipari védővámok Nyugat felé, merkantilizmus, agrárellenesség. Hanák és az egykorú megjelölés szerint ez a „régi szabadelvűek" tábora, ennek vezére Tisza Kálmán, majd Tisza István. — Szemben áll vele az agrárius-szárny, amelynek helyzetét ekkorra már az ipari kapitalizmus és az agrárválság erősen megrendítette. Jelszavai: vámközösség, agrár-védővámok, különösen Kelet felé, magasabb mezőgazdasági árak. Az ellentét világnézeti kicsengése: a „nemzeti" nagybirtok küzd a „nemzetietlen" nagytőke ellen; antikapitalista, kisgazdavédő szólamok, a liberalizmus, az iparvédelem, a szabadverseny ellen. Úri gőg, dzsentrik, akiknek kizárólagos hivatása van a politizálásra; a friss bárók, a parvenü pénzarisztokrácia lenézése. —

Mikszáth hol helyezkedik el ebben a dilemmában? Publicisztikai tevékenysége, amely ekkor is igen élénk, mit árul el — miről vallanak szépirodalmi elkotásai? A hagyományos portrék általában egyéniségének és szemléletének vidékiességét hangoztatják, azt, hogy soha sem érezte magát nagyvárosinak, Király meg éppen, öregkorára kibontakozó kiábrándultságával kapcsolatban, azt fejti ki, hogy egyre értetlenebbül és elutasítóbban áll a kibontakozó új világgal szembe. Ez azt jelentené, hogy a pártján belül közelebb kellene állnia az agrár-szárnyhoz. Ez azonban csak látszat. A jelek inkább arra vallanak, hogy nem az agrár-konzervatív, hanem az ipari-liberális szárnyhoz állt közel. Az előbbi csoportot támogatta a magas klérus, az egyházi nagybirtok is — már pedig ismeretes Mikszáth antiklerikalizmusa, részvétele az egyházpolitikai harcokban. „Mágnás-ellenességét" már Schöpflin említi (145); figyelemre méltó A demokraták első néhány bekezdése; az arisztokratikus címek adományozása ellen szól itt: „De itt van a liberalizmus nehéz küzdelme az arisztokráciával, micsoda bolondság hát, hogy a táborunkból koronként áttesszük a legtöbb erőt összeszedett harcosainkat az ellenfélhez . . ." Ez elég világos nyilatkozat; első megfogalmazásában 1896-ból való, tehát az antagonizmusnak egy korábbi szakaszából. A további kiéleződés idejére esik Mikszáth fokozott publicisztikai tevékenysége: előbb a rövidéletű Országos Hirlap megalapítása (amelynek ő a főszerkesztője) — majd erőteljesebb bekapcsolódása, 1904-től, a Tisza-párt friss, új napilapjának, Az Ujságnak működésébe. Az Országos Hirlap irányzata, s vele együtt a Mikszáthé is, félreérthetetlen. Igaza van Király Istvánnak (Krk. 10. 277—278) „Jobbára a nagytőke és a nagybirtok mindin-

kább egybefonódó érdekeit képviselték a lap mögött álló pénzemberek ... A szélső reakció agrárista törekvéseivel szemben ... a modern ipari kapitalizmus érdekeit képviselte." Harcolt a korlátolt provinciális erők s a szélsőséges feudális reakció (klerikalizmus, antiszemitizmus stb.) ellen. — Ez annyit jelent, hogy a lap a fenti, még kibontakozó dilemmában a „régi liberális" merkantilista szárnyat képviselte. Lehet, hogy létrejöttének alapja csakugyan Mikszáth egyéni hírlapírói és szerkesztői ambíciója volt — így mondják az egykorúak, l. a Krk. mondott helyén. De ugyanolyan valószínű, hogy a polarizálódó vezető osztályok körén belül a *viszonylag* baloldalibb, liberális csoport is készségesnek mutatkozott az alapításra, talán kereste is a maga sajtó-exponensét, mindenesetre kapott a Mikszáth nevén, amelyben jó fegyvert látott. A próbálkozás ekkor még nem tudott maga mögé állami szubvenciót, hivatalos párt-támogatást állítani — innen az anyagi bukás. Egyébként a lap — hiába tiltakozott ismételten ellene, l. Királynál a fenti kötetben — valójában nemcsak a látszatát keltette a kormánypártiságnak, hanem kormánypárti is volt. Bánffyt támogatta minden fontosabb kérdésben, és többször élesen kirohant a szélbaliak, a függetlenségiek, az obstruáló ellenzék ellen — mégpedig maga Mikszáth is. Az Országos Hirlapot tehát úgy kell tekintenünk, mint a kibontakozóban levő nagypolgári-merkantilista-liberális szárny első lapalapítási kísérletét. E csoport érdekei ekkor kormányérdekek is voltak; néhány év átmeneti visszaszorulás után erre a csoportra támaszkodik Tisza István — így jön létre, ugyancsak Mikszáth és az Országos Hirlap munkatársai egy részének aktív részvételével Az Ujság, amely szintén tagadja, hogy pártlap volna, holott Tisza, a párt és az állam teljes erejével áll mögötte.

Időzzünk még el egy kicsit az O. H.-nál, hogy Mikszáth politikai állásfoglalását megvilágítsuk. A beköszöntő cikk talán éppen az ő munkája. Néhány mondat belőle: Azt kérdezhetnék: minek most új lap? A politika csendes, ügyeink jól állanak, a közvélemény nyugodt. De ez nem tart örökké, esetleg csak látszat. „A helyzet tehát nem a megpihenésre alkalmas, nem az álmodozások és hálálkodások pillanata ez, hanem a lázas munkáé, összetartásé, hogy a kedvező időben erőssé és hatalmassá építsük ki a magyar államot, s annyira mélyen leverjük a szabadelvűség cölöpjeit a magyar talajba, hogy azokat a poklok ereje se bírja kihúzgálni ... Már most is észlelhetők az egészséges politikai életet lazító szimptómák ... A liberalizmus ellenfelei előkullognak egyenkint, nyájasan, kézdörzsölve, mintha csak tréfáltak volna ... kezdődik az ellanyhulás! Nem haragszunk senkire. Nem tudjuk, ki van velünk — mert senki se mer ellenünk lenni. Indulunk, megyünk ittasan a szerencsétől, és nem nézzük túlságos óvatossággal, hogy hova és kikkel." Az óvatos harcra biztató beköszöntés után a lap további számai (1897 körén belül maradva) iparpártolást, önálló ipart sürgetnek (nov. 24.), támadják Majláth Gusztáv erdélyi püspököt, aki az állami pénzen létrehozott erdélyi iskolákat az egyház részére követeli (uo.); rokonszenvvel fogadja a lap a mezőgazdasági munkások biztosításáról szóló törvényt (ez is az agrárius-nagybirtokos szárny ellen irányul) (nov. 25.), gúnyos karcolatot közöl a hódmezővásárhelyi „paraszt-mágnások" ellen, elítéli a bukaresti zsidóüldözést, és csaknem minden számban hosszú cikk ismerteti a Dreyfus-ügy pillanatnyi állását, erős rokonszenvvel a pörbefogott iránt. Ezek, úgy hiszem, eléggé beszédes adatok.

Komoly feladata a Mikszáth-kutatásnak, hogy e — mindenesetre kései — politikai pártállás hatását és nyomait fürkéssze a szépirodalmi művekben. Témaválasztásai épp ebben az időben elárulnak egyet-mást: a „demokrataság" témájának ismételt felvetése, lappangó arisztokrata-ellenes éllel; a Katánghy-ciklusban diadalmaskodó élősdi-típus sem véletlenül kerül a tolla alá. A különös házasság-témát már magyarázni se kell; a züllött vidéki nagybirtokot A vén gazemberben, a provinciális klikket a Nosztyban — nem látta volna ilyen színben, ha nem áll ezen a politikai poszton. Innen meríti (részben) az inspirációt Tóth Mihály alakjához, — s a szemlélet fonákja jelenik meg a vidéki kispolgárságról nyújtott, elég erősen szatirikus képeiben (a pápai iparosok bálja a Noszty-ban, a „tiszteletreméltó, de ósdi, se hús, se hal" félművelt Körtvélyes, a „hájfejű csizmadiák, fazekasok és tömérdek vargák" városa, akikre megfordítva kell húzni a csizmát, hogy a sarka kerüljön előre, mert csak akkor vehetők rá az előremenetelre).

S A körtvélyesi csíny város-pamfletjével (1896—97) csaknem egyidős a Horváth Boldizsár-nekrológnak egyik mondata a liberalizmus alkonyáról, a közelgő éjről. Nem lenne hálátlan dolog ezeket a műveket ilyen szempontból megint végigolvasgatni; jobban értenénk a politikus árnyékában a szépírót is. Csak persze tompítanunk kell a görögtüzet, amelyet a politikus Mikszáth alakja körül gyújtottunk.

János Barta

MIKSZÁTH-PROBLEME

I.

Unsere sozialistische Literaturwissenschaft hat dem Romanschriftsteller und Novellisten Koloman Mikszáth eine hervorragende Stelle in der Entwicklung der ungarischen Prosaepik zugewiesen. Dies macht eine eingehende Untersuchung seiner epischen Kunst, sowie seiner weltanschaulichen und politischen Haltung notwendig.

1. Erzählhaltung und Sehweise. — Mikszáth gehört zu den Erzählern, bei denen die Stimme des Erzählers einen wesentlichen Faktor der ästhetischen Wirkung ausmacht. Er stellt sogar einen eigentümlichen Fall dieses Typs dar: wir hören bei ihm immer den Ton des mündlichen Erzählers, den Plauderton des Stammtisches. Diese bewusst angenommene Rolle macht sich aber auch in der Formung des Stoffes und den künstlerischen Mitteln geltend (relative Leichtigkeit und fingierte Authentizität des Stoffes, keine weitschweifigen Beschreibungen und Charakteristiken, die Alltagssprache als tragende sprachliche Schicht, häufige Anwendung der „erlebten Rede", lockere Bindungen, Intimität als dominierende ästhetische Qualität). Damit führt Mikszáth eine Hauptlinie im Entwicklungsgang unserer Erzählprosa weiter, welche mit Jókai begonnen hatte: die Erneuerung der Prosaepik durch Berührung mit dem schriftlosen, mündlichen Erzählschatz des Volkes und des ehemaligen Landadels, die Erhebung der niederen Erzählungsformen in den Bereich der hohen Literatur. Weitere Inspiratoren des Schriftstellers sind: die Romantik Jókais und der Biedermeier-Realismus von Dickens. — Seine Sehweise und sein Stil bilden sich auf Grund dieser Voraussetzungen aus; was wir aber unmittelbar vorfinden, sind nur künstlerisch angewandte Masken, Stile, in welche er sich eingelebt hat. Am augenfälligsten ist in seiner Betrachtungsweise die Darstellungsform des „Klatsches" (Anti-Heroismus, malitiöse Ironie, allzu-menschliche Motivierung). Was aber die Atmosphäre besonders der grösseren Kompositionen bestimmt, das ist die Märchen-Romantik (naive Menschenschilderung, Elemente des magischen Weltbildes und des Animismus) und als nahe Variante: die Abenteuer-Romantik (Kampf und Spannung, Wagnis und Überraschungen, geheimnisvolle Requisiten). Ihm dient aber die Romantik ebenso wie sein vielumstrittener Anekdotismus nur als Maskierung; anderweitige Äusserungen legen die Vermutung nahe, dass er nicht mit seiner vollen Persönlichkeit am Spiele beteiligt ist. Er bietet uns aber in den belletristischen Werken nur selten Gelegenheit, hinter seine Masken zu blicken. Es sind nur wenige Symptome, die seine tiefere Lyrik und seinen Lebensernst ahnen lassen.

2. Weltanschauung und Ideengehalt. Mikszáth wird seit einiger Zeit als markanter Vertreter des kritischen Realismus betrachtet. Allerdings lassen sich in seinen Werken gesellschaftskritische Tendenzen nachweisen, der Realismus eines Erzählers wird aber niemals einseitig durch Stoff und Tendenz bestimmt, auch die künstlerischen Mittel haben das Recht mitzusprechen. M. nimmt vielfach romantische Mittel in Anspruch, sein Realismus kann aber schon auf Grund des von ihm gebotenen Weltbildes bezweifelt werden. Die Kräfte, die innerhalb dieses Weltbildes wirken, sind ja scheinbar real, das Geld, das Vermögen, der Verfall und das Schmarotzertum des sog. Gentry, diese realen Kräfte und Prozesse werden aber im künstlerischen Schaffensprozess stark romantisiert. Das Geld wird zu einer phantastischen, übernatürlichen Macht, das Schmarotzerleben des Landadels nimmt eine unwahrscheinliche, pikareske Tönung an. Oft ist die Illusion eine Komponente dieses Weltbildes: Spiel und Selbsttäuschung sind der Wirklichkeit ebenbürtig. In den weltanschaulichen Grundfragen spukt der Relativismus: „auch die Wahrheiten sind vergänglich". — Die politische Stellungnahme von M. soll auch überprüft und neu bestimmt werden. Sein anfängliches Festhalten an den Ideen von 1848 und sein späterer dauernder Anschluss an die Regierungspartei werden nur verständlich, wenn wir annehmen, dass das erstere der Ausdruck der jugendlichen Schwärmerei der Generation zwischen 1850 und 1860 war, die bald nach dem Jahr des Ausgleichs 1867 verschwunden ist. M. ist kein verspäteter Held der Märztage 48, er ist politisch und weltanschaulich ein Kind seiner Zeit: den Zweifel an den grossen Idealen, den Mangel an historischem und sozialem Sinn, die religiöse Indifferenz hat er mit ihr gemein. Eine stärkere Prägung erhält seine politische Haltung um die Jahrhundertwende; in dem Streit zwischen konservativen Agrariern und liberalen Grossindustriellen innerhalb der Regierungspartei setzt er sich für die letzteren ein.

VEZÉR ERZSÉBET

ADY VILÁGNÉZETI FEJLŐDÉSÉHEZ*

Ady számára az 1902-es esztendő a politikai nagykorúsodás, a világnézeti letisztulás esztendeje. Ha a publicisztikának, a műfaj természeténél fogva, nem a nagy tömegekre gyakorolt hatás volna egyik leglényegesebb eleme, akkor nyugodtan elmondhatnánk, hogy Ady már ebben az időszakban a legnagyobb magyar publicistává fejlődött. De ha hatásában volt is nála nagyobb, a következetesen haladó eszmeiség tekintetében és művészi szempontból már ekkor is minden magyar kortársa fölött áll.

Ennek bizonyítására szeretnék felsorakoztatni néhány tényt. Célom nem egy fejlődési szakasz teljes, minden oldalról való megvilágítása. Ilyen tanulmány csak egy Ady pályaképének megrajzolását célul tűző monográfia része lehetne. Néhány olyan összefüggésre szeretném csak az Ady-kutatók figyelmét felhívni, mely Ady 1902-es publicisztikájának szövegkritikai feldolgozása során derült ki. Néhány világnézeti és politikai kulcskérdésben szembesítem Ady véleményét a korabeli progresszív sajtó állásfoglalásával, és igyekszem megvilágítani Ady viszonyát a szabadkőművességhez, a polgári liberalizmushoz és a szociáldemokráciához.

I.

Ady világnézeti fejlődését ebben a szakaszban a Nagyváradi Napló hasábjain megjelent publicisztikája tükrözi, ezért elengedhetetlen, hogy elöljáróban néhány olyan általános kérdést is felvessek, amely Ady egész nagyváradi munkásságát meghatározza. Mindenekelőtt azt, hogy mi volt Ady szerepe a Nagyváradi Napló szerkesztésében, milyen része volt a lap politikai irányának kialakításában és milyen volt a Nagyváradi Napló politikai profilja. Szeretnék ezenkívül röviden ismertetni néhány filológiai jellegű kérdést, amely Ady nagyváradi publicisztikájának összegyűjtése során merült fel.

Hogy Adynak az újságírói robotból is bőven kijutott Nagyváradon, azt maga is elmondja *A műhelyben* c. jelenetben. Az az Ady-irodalomban gyakran hangoztatott állítás azonban, hogy jóformán ő egyedül írta tele a lapot, semmi esetre sem helytálló, és súlyos tévedésekhez vezetett már eddig is a publicisztika kritikai kiadásának első két kötetében. Földessy Gyula az ÖM második kötetének jegyzet-előszavában Ady nagyváradi kortársainak, Haraszti Lajosnak, Lengyel Gézának és Dutka Ákosnak a visszaemlékezései alapján abból kiindulva, hogy a lapnak nem voltak fizetett belső munkatársai s a külső munkatársak szignálták cikkeiket, arra a következtetésre jut, hogy a jól megírt névtelen cikkek mind Adyéi. Hegedüs Nándornak is az a véleménye, hogy néhány segéderőn és volontőrön kívül (Papp János és Pásztor Béla) Ady egyedül volt a szerkesztőségben.[1] Az is elfogadható a kortársak állításából, hogy Dési Géza neve csak díszt adott a lapnak, ő maga alig írt, Fehér Dezső pedig szintén nem sokat írt és legtöbbször Alba szignóval jegyezte Adyétól szellemben és stílusban elég könnyen különválasztható cikkeit. Az emlékezők azonban csak a Nagyváradi Napló

* Az 1902. évi publicisztikája alapján

[1] Hegedüs Nándor: Ady Endre nagyváradi napjai. 1957. 337.

szerkesztőségéből indultak ki és nem vették tekintetbe az ország sajtóviszonyait. Magyarországon 1902-ben 97 napilap volt, ebből 25 fővárosi és 72 vidéki.[2] Csak Nagyváradon 5 volt a napilapok száma. A vidéki lapok nagy része a politikai pártok és a hozzájuk tartozó fővárosi sajtó függvényei voltak. Nehezen is tudták volna az akkori kulturális viszonyok közt eredeti cikkekkel ellátni ezeket az igen kis költségvetéssel dolgozó lapokat. A legegyszerűbb eszközhöz folyamodtak tehát a szerkesztők. Fővárosi és más vidéki lapokból vettek át cikkeket, és közölték azokat a saját lapjukban leggyakrabban névtelenül. Különösen a függetlenségi párti lapoknál figyelhető meg, hogy a Független Magyarország egy-egy vezércikkét másnap a vidéki 48-as lapok egész sorában látjuk viszont. Ez az eljárás akkoriban nem ellenkezett a sajtómorállal. Így járt el tehát a Nagyváradi Napló is. A fővárosi és vidéki sajtó legradikálisabb vezércikkeit névtelenül újra leközli. Azt hiszem, hogy nagyrészt az ollózás ilyen elterjedt szokásának köszönhetjük, hogy Ady csaknem minden magyar lapot elolvasott. Az ollózott cikkekkel az akkori újságíró szokások szerint elég önkényesen bánt el. Gyakran fedezzük fel a Nagyváradi Napló hasábjain szó szerint más lapból átvett névtelen cikkek elején és végén, sokszor egy-egy közbeszúrt mondatban Ady jellegzetes stílusfordulatait. Nem érdektelen megvizsgálni azt is, hogy honnan vették a Nagyváradi Napló névtelen vezércikkeit. A legnépszerűbb pesti liberális lapokból nem lehetett ollózni, mert azokat Nagyváradon is olvasták. Nyilvánvalóan ez az oka, hogy a Budapesti Naplóból általában nem ollóznak, a Magyar Hírlapból vagy a Pesti Hírlapból is ritkán, holott ez utóbbinak vezércikkírója Vázsonyi volt, akit Ady ez idő tájt nagyon tisztelt, a Magyar Hírlapban pedig Ignotusnak volt lelkes olvasója. Egy ideig a Magyarságból ollózzák át rendszeresen Benedek Elek bátorhangú vezércikkeit, de sokat merítenek a Magyar Esti Lapból, a Protestáns Magyar Szóból, a vidéki lapok közül pedig a Szegedi Napló, az Arad és Vidéke és a Kolozsvári Ujság a favorit.

Mindezt annak bizonyítására mondtam el, hogy rendkívül körültekintően kell bánni a Nagyváradi Napló névtelen cikkeivel, és pusztán stiláris vagy világnézeti azonosítás alapján, vagy éppen azért, mert jól vannak megírva, nem szabad őket Adynak tulajdonítani. Etekintetben még a kortársak, sőt maga Fehér Dezső sem megbízható. Így Fehér Dezső a *Ha hív az acélhegyű ördög* c. Ady-cikkgyűjteményben közöl egy *Szezongazság* c. cikket, mely a Nagyváradi Napló 1902. ápr. 6-i számában jelent meg. Kiderült, hogy a cikk szó szerinti átvétel a Magyar Esti Lap ápr. 5-i számából, ahol *A régi rémmese* címen jelent meg.

A Nagyváradi Napló névtelen cikkanyagának mintegy 50 napilappal történt összevetése után nyugodtan megállapíthatjuk, hogy Ady fontosabb cikkeit mindig szignálta, a vezércikkeit mindig. Az az egy-két eset, mikor jelöletlen vezércikk mégis minden kétséget kizáróan Adyénak látszik, nyilvánvalóan sajtóhiba következménye: lemaradt a szignó. Ez az akkori nyomdai viszonyok közt igen könnyen elképzelhető. Kevésbé fontos, vagy helyi jelentőségű cikkeket, színházi kritikákat azonban gyakran közöl Ady név nélkül. Ilyen esetben a cikk témája, esetleg életrajzi vagy egyéb tényanyaggal való azonosítás, jelzett cikkeivel való motívumazonosságok igazítanak útba. A stiláris azonosítással — mint már mondtam — igen csinján kell bánni, mivel szerkesztői munkája során gyakran „fejel meg", vagy stilizál át ő maga is ollózott cikkeket. Ezenkívül minduntalan találkozunk a Nagyváradi Napló hasábjain kis hírcikkekkel, melyeknek megfogalmazása kétségtelenül Adyra vall. Ezeknek azonban Ady publicisztikája szempontjából sok jelentőségük nincsen, mindössze arra intenek, hogy a Nagyváradi Napló minden egyes számát kegyelettel vegyük a kezünkbe, mert annak csaknem minden sorában ott rejlik Ady kezenyoma.

Az a körülmény, hogy Ady egyénisége ennyire rányomja bélyegét a lapra, még korántsem jelenti azt, hogy Ady ideológiai vezetőszerepe a Nagyváradi Naplónál elismert, vagy éppen zavartalan lett volna. E megállapítás igazolására kénytelen vagyok felidézni egy sokat

[2] id. Szinnyei József: A magyar hirlapirodalom 1902-ben. Magyar Könyvszemle 1903.

vitatott problémát: milyen volt Ady viszonya szerkesztőtársaival, elsősorban Fehér Dezsővel. Anélkül, hogy a Bóka László[3] és Hegedüs Nándor[4] között, különösen Fehér Dezső emberi értékeiről folyó vitát el akarnám dönteni, néhány tényt szeretnék felhozni, amely Ady helyzetét a Nagyváradi Naplónál megvilágítja.

Semmi esetre sem helytálló az Ady kritikai kiadás második kötete jegyzeteinek bevezetésében[5] foglalt az a megállapítás, hogy Ady „bár a Nagyváradi Naplóhoz felajánlkozásakor szabad kezet kívánt és kapott is a közleményeire, egyes kivételes kényes esetekben Fehérnek és neki is tekintettel kellett lennie bizonyos politikai és személyi tabukra és lokálpatriotizmusra, továbbá bizonyos lekötöttségeket is honorálniok kellett a lap mecénásaival szemben. Ezt egy bizonyos fokig kénytelen-kelletlen Adynak is vállalnia kellett''. Nem beszélve arról, hogy az állítás bizonyítékául felhozott névtelen cikkről[6] egyáltalán nem bizonyítható Ady szerzősége, de az egész megállapítás egyébként is szöges ellentétben van Ady publicisztikájából kirajzolódó újságírói magatartásával és saját nyilatkozataival. Lehet, hogy Földessy Adynak *A műhelyben* c. színpadi képéből indult ki, melyben Ady a nyüzsgő szerkesztőségben egyre-másra vonultatja fel a névtelen olvasókat, akik jogot formálnak maguknak a lap szerkesztésébe való beleszólásra. Ezek azonban mind jelentéktelen kérdéseket tesznek szóvá (egy-egy báli tudósításból való kimaradást stb.), s felvonultatásukkal Ady az újságíró-munka robotoldalát akarta érzékeltetni. Hogy Fehér Dezsőt az említett „politikai és személyi tabuk" és „bizonyos lekötöttségek" valóban befolyásolták, az kétségtelen, hiszen abban minden emlékező egyetért, hogy Fehér Dezsőnek kellett előteremtenie a lap fenntartásához szükséges összegeket, és ez egyáltalában nem volt könnyű feladat. Azt azonban soha senki semmiféle adattal bizonyítani nem tudta, hogy Adyt akár Fehér Dezső is a saját meggyőződésétől eltérő irányban a legkisebb mértékben is befolyásolta volna. Ennek éppen az ellenkezője bizonyítható számtalan ténnyel. Ha figyelmesen olvassuk a Nagyváradi Naplót, gyakran találkozunk olyan jelenségekkel, amelyek Ady és szerkesztőtársai közötti ellentétről árulkodnak s ezeknek oka rendszerint az volt, hogy Ady egyáltalában nem respektálta a „lekötöttségeket" és „személyi tabukat".

1902 márciusban egy helyi jelentőségű primadonna-affér kapcsán már világosan látszik az ellentét Ady és szerkesztőtársai között.[7] 1902. szept. 6-án Ady *A Törvény és a bíró* címmel cikket közöl, melyben felháborodottan tiltakozik az ellen, hogy a nagyváradi törvényszéken Fassie bíró egy szocialista munkást erélyesen rendre utasított, mert az nem Istenre, hanem polgári becsületére akart esküdni. A lap szept. 7-i számában szerkesztői üzenet dementálja Adyt — feltehetően Fehér Dezső vagy Fehér Dezső tudtával Dési Géza tollából: „Felelős szerkesztőnknek *A törvény és bíró* c. cikk megjelenéséről tudomása nem volt és annak tartalmát nem osztja stb." Az ügy hátterében levő személyi viszonylatok itt nem érdekesek, nyilván Ady ugyanolyan jól ismerte őket, mint Fehér Dezső, de őt az igazság kimondásában egyáltalában nem akadályozták. 1902. szept. 14-én lelkendező hangú vezércikk jelent meg a Nagyváradi Naplóban arról, hogyan vonultak be a Rákóczi induló hangjai mellett a városba a nagyváradi katonák. A vezércikket vagy Fehér Dezső írta (az ő stílusára vall), vagy ő helyezte el a lapban. Két napra rá, szept. 16-án Ady *Kár* címmel közöl vezércikket a Nagyváradi Naplóban, arról, hogy miért is utálják nálunk a katonákat s mindez akkor jutott eszébe, „hogy most zene-banda szóval, elgyötörten hazajöttek a nagyváradi

[3] Bóka László: Ady Endre élete és művei I. 1955. 177—179.
[4] Hegedüs Nándor: Ady Endre Nagyváradon. 1956. 39. kk.
[5] Ady Endre Összes Prózai Művei II. 1955. 427.
[6] Sztrájk húsz fillérért. Nagyváradi Napló 1901. nov. 26. Ady ÖPM II. 298.
[7] Ugyanazon a napon, mikor Ady a Nagyváradi Naplóban támadja Ámon Margitot (NN 1902. márc. 19. R. Nagyvárad c. szerkesztői üzenet), a lapban rövid közlemény jelent meg, amely mintegy megvédi a „társulat aranyos szubrett primadonnáját" (Fenyegetett műsor NN 1902. márc. 19.).

katonák". A cikk végén pedig ez a két sor árulkodik a szerkesztők közti ellentétekről: „Mindez az én saját véleményem. Megírhattam, mert a lapban becsülete van minden becsületes véleménynek!..." Elképzelhetjük, hogy Ady számtalan antimilitarista cikke után mennyire bosszankodhatott az émelygős katonarajongó vezércikken. S az ellentétek egyre nyíltabbá válnak a szerkesztők közt. Okt. 1-én Ady gyönyörű költői cikkben parentálja el Zolát (Strófák). Ebben többek közt azt írja: „Tanuljatok gyülölni Zola Emiltől. Gyülöljetek mindent, ami a haladó világkerékre ráfekszik. Sötétséget, bigottságot, impotenciát. Nem a szeretet fogja megváltani a világot, hanem ez a nagy gyülölet, mert ez a gyülölet: világosság." A másnapi Nagyváradi Naplóban „a szerkesztő" aláírással terjengős, kenetteljes cikk jelenik meg a szeretet hatalmáról, mely Ady fenti soraival száll vitába. A cikket Földessy Fehér Dezsőnek,[8] Hegedüs Dési Gézának[9] tulajdonítja. Hegedüs érvei elfogadhatók Dési szerzősége mellett, de nem nagyon érthető, hogy Dési Géza, aki az Ady Múzeum II. megjelenésekor még élt, nem cáfolta meg Földessyt. Ez a vita is mindenképp azt bizonyítja, hogy a szerkesztők nehezen törődtek bele Ady ideológiai vezetésébe.

A Nagyváradi Napló köztudomás szerint szabadelvű párti lap volt, mely Széll Kálmán kormányrakerülése után a miniszterelnökkel szemben ellenzéki hangot ütött meg és kitartott a Tiszákban inkarnálódó szabadelvűség mellett. A dolog azonban nem ilyen egyszerű, mert ebben a korban egyetlen lap sem — így a Nagyváradi Napló sem — vitt következetes politikai vonalat. „A helyi kormánypárttal és a Tiszákkal szemben végig lojális maradt" — írja Lengyel Géza[10]. Rendkívül szoros kapcsolatban volt a lap, ezenkívül a szabadkőművesek László király páholyával is. Fehér Dezső és Dési Géza tagja volt a páholynak. Ady ugyan nem volt tagja, de ez idő tájt maga is rokonszenvezett a szabadkőművesség eszméivel.

A lap szabadkőműves kapcsolatai gyakorlatilag a nagyváradi radikális polgársággal való szoros kapcsolatot jelentik, és semmi esetre sem azt, hogy a Nagyváradi Napló a szabadkőműveseknek valamiféle hivatalos lapja lett volna. Ettől egyébként főleg Ady működése tartotta vissza a lapot, aki egyhelyütt a klerikálisokkal vitázva ki is mondja a Nagyváradi Napló hasábjain: „nem vagyunk páholylap... nem vagyunk szabadkőművesek."[11] Igaz, hogy ekkor, sőt már 1902 végén megkezdődött Ady kiábrándulása a szabadkőművességből.

A Széll-kormánnyal szembeni ellenzéki magatartás, a Tiszák szabadelvűsége melletti kitartás és a helyi szabadkőművességgel való szoros kapcsolat azonban csak a lap politikai alapállását határozta meg, a Nagyváradi Napló igazi politikai arculatát — azt, hogy ez a lap az 1902—1903. években az összes budapesti és vidéki polgári lapok közül a legkövetkezetesebben haladó és a legradikálisabb társadalmi átalakulások szószólója — Ady cikkei alakítják ki. Ahogyan Ady politikailag radikalizálódik, úgy fejlődik a lap is ortodox-liberálisból egyre inkább a meglevő társadalmi viszonyok radikális bírálójává. 1901 októberben, mikor Ady neve mint szerkesztőé rákerült a lapra, ő maga még így határozza meg leghívebben a lap profilját: „Egy vidéki lap, melyet nem a miniszterelnöki sajtóirodában szerkesztenek, mely az idők feketére fordultával is a régi liberalizmushoz, a világossághoz s őszinteséghez hű maradt, egy lap, mely a bihari és nagyváradi tradíciókhoz hű, radikális liberalizmusnak hódoló intelligens közönség lapja".[12] 1902 végén a Nagyváradi Napló már a szociális forradalmat sürgető, a szociáldemokrácia „igazaiért síkraszálló harcos lap, melyet a Népszava is elismerő szavakkal idéz, igaz, néha szocialistaellenesnek is nevez, de ez is csak arra vall, hogy a vidéki lapok dzsungeljében a Nagyváradi Naplót számon kellett tartania a szociáldemokrata párt központi lapjának is.

[8] Ady-Múzeum. Szerk. Dóczy Jenő és Földessy Gyula. II. 114.
[9] Hegedüs Nándor: Ady Endre nagyváradi napjai. 257.
[10] Lengyel Géza: Ady a műhelyben. 1957. 68.
[11] Prohászka és vidéke. NN 1903. jan. 23.
[12] A nagy szélhámos. NN. 1901. okt. 6.

II.

Sokszor elmondták már, hogy Ady fejlődésében milyen fontos szerep illeti meg Nagyváradot, Nagyvárad lelkes polgári társadalmát. Érdekes volna azonban azt is megvizsgálni, hogyan formálta Ady ezt a várost és általában a magyar várost várossá, a polgárosodás fellegvárává, hogyan szerzett polgárjogot az „erkölcstelen város"-sal szemben a „kultúra ígéretei"-nek. Mert amikor Ady ilyeneket ír Nagyváradról: „Hiába rakódott össze ez a város antitézisekből, szabadgondolkozókból és papokból, keresztes templomokból és zsinagógákból, az ősök pöffeszkedő kultiválóiból és okos yankee-individiumokból, fanatikusokból és protestánsokból [Adynál itt a protestáns szabadgondolkodót jelent] stb., stb. Az egymással rokonok itt egymásra lelnek s itt bármely szabású kiválóság szerephez jut."[13] — ő is pontosan tudja, hogy mindezek az ellentétek Nagyváradon ugyanúgy kibékíthetetlenek, mint másutt, de megérzi bennük a fejlődés zálogát, saját álmait vetíti Nagyváradra a modern metropolisról, ahol „micsoda óriási raktárak állnak majd száz év múlva, mikor Magyarország kulturország lesz".[14] És ha Ady ilyennek látja a nagyváradi társadalmat: „Az irodalomban vagy irodalommal élő, a formákat nem túlságosan tisztelő szocietás. Az, amely számontart mindent, a francia kultúrharcot, a legkisebb színházi affért, az amerikai nagy sztrájkot s a legkisebb nagyváradi zsurt." — akkor saját magát azonosítja a nagyváradi társadalom képével. Mert ez ő, a minden iránt érdeklődő, minden lapot elolvasó, mindenről értesült újságíró, a Szentlélek lovagja, ahogyan ő nevezi Heine nyomán az újságírókat, a társadalmi igazság bajnokait.

Kétségtelen, hogy Nagyvárad az a századeleji vidéki város, ahol egy Ady-szabású egyéniség jól érezhette magát: rendkívül sokrétű érdeklődése kielégült, szűk szerkesztőségi szobájából és a kávéházi asztalok mellől nagyon messzire elláthatott. Nagyvárad érett volt arra, hogy társadalmának méhében megszülessen valami új. Ennek a várakozásnak ad hangot Biró Lajos is: „Egy nagyszerű alkotóerő, egy felséges termékeny lélek kellene, amely beszív mindent, amit tudás és haladás teremtett és megtermékenyül tőle. Amit az az erő, az a lélek alkotna, az volna az új irodalom, az szólna a mi szivünkhöz, a mi elménkhez, a mi lelkünkhöz . . . Ennek az írónak, ezeknek az íróknak, el kell jönniök nemsokára. Az idő érett."[15] Talán nem sokat tévedünk, ha azt hisszük, hogy ezeket a sorokat írva Biró is Adyra gondolt. Az azonban semmiképpen sem lehet vitás, hogy az Ady—Biró—Halász újságírói és baráti hármasnak, mely a három legolvasottabb lapon keresztül (Nagyváradi Napló, Szabadság, Nagyváradi Friss Ujság) befolyásolta a nagyváradi közvéleményt, kétségtelenül nagy szerepe volt abban, hogy Nagyvárad büszkén viselte városias jellegét, hogy kicsit még a főváros előtt járónak is érezte magát, hogy kiérdemelte a Körösparti Athén nevet — ahogyan Ady is írta.[16]

Mert Ady, akinek neve a fővárosi sajtóban még csak meg sem jelenik ekkor, Nagyváradon, sőt a vidéki sajtóban is már valaki. Harcos támadó cikkeire már felfigyelnek ugyan a fővárosi klerikális lapok is, idézik és vitatkoznak vele, a nevét azonban nem írják le, ugyanúgy, ahogy lelkes együttérző cikkeit sem méltatja neve említésére sem Vázsonyi Vilmos, sem Bródy Sándor, noha ők is idézik lapjaikban Ady cikkeit. A nagy ellenfelek, akik közül Bartha Miklós és Prohászka Ottokár személyével már nagyon gyakran és nagyon élesen foglalkozik, még csak vitára sem méltatják. Annál többet vitázik Adyval a vidéki sajtó, főleg a nagyváradi, a debreceni és a szegedi.

Nagyváradon kezd érlelődni Adyban az a gondolat, hogy „A városos Magyarország talán utolsó lehetősége és kerete egy lehető Magyarországnak".[17] Itt mondja ki először, hogy

[13] A hétről. NN 1902. okt. 26.
[14] A hétről. NN 1902. márc. 16.
[15] Szabadság 1902. máj. 11.
[16] A hétről. 1902. jún. 29.
[17] Városos Magyarország. Világ 1911. febr. 7.

„kultúrország jó sokára leszünk még s ha leszünk, a városok által leszünk".[18] Rendkívül nagyrabecsülte Nagyváradban azt „a kivételes öntudatot és készséget, mellyel várossá és modernné akart lenni".[19] Nyilvánvaló, hogy az a lázas ütemű polgárosodás, melynek a maradi Debrecen után Nagyváradon tanúja volt, érteti meg vele, hogy a városos Magyarország a haladás egyetlen útja. Első pillanatra ellentmondásosnak tűnik azonban ugyanakkor nagy ellenszenve az ország fővárosa, Budapest iránt. Ez az ellenszenv sokáig megmarad Adyban az „Átok-város", „csúf Budapest" iránt és később is csak némileg enyhül azzal egyidejűleg, hogy a forradalom reménye Budapesthez kapcsolódik benne. Ady Budapest-ellenessége 1902-ben látszatra beleilleszkedett a nemzetietlen és erkölcstelen Budapest és a romlatlan vidék ellentétbe, melyet a konzervatívok konstruáltak a polgárosodó Magyarországon. Ilyen sorokat olvashatunk publicisztikájában: „szinte megdöbbentő az az általános csömör, melylyel immár majdnem az egész ország néz az ő drága székesfővárosára . . . hiszen nem magyar, khaotikus, megmételyezett, reménytelen és lehetetlen egy város a mi Budapestünk."[20] „Higyjék el, hogy a félbarbár Bukarest erkölcstelensége csupán formaság és ötlet Budapestéhez s a többi apróbb magyar Budapestéhez képest".[21] „E város megcsinálásából hiányzott a reálitás, az igazság, le kell hát zuhannia a meg nem érdemelt pölcről. Csupa üresség Budapest. Éhező ezreivel, léha cifrálkodásával, ki nem alakulható társadalmával, kokott-kultuszával, undok születési és pénzarisztokráciájával, züllött irodalmi életével, kétségbeejtő képet nyujt a magyar metropolisz".[22] Látszatra nem sokban különbözik Herczeg Ferenc véleménye Adyétól: „Az ország fővárosa, de nem nőtt ki a nemzet testéből."[23] Lényegében azonban semmiképpen sem azonosítható Ady Budapest-ellenessége a reakció „bűnös Budapest" koncepciójával, mely csírájában már a század elején kialakult s később a kurzus kedvelt jelszava lett. Hogy Ady nem Budapesttel az élen álmodja meg a városos Magyarországot, azt csak akkor érthetjük meg, ha beleéljük magunkat a nagyváradi újságíró helyzetébe. A kor vidéki sajtójában általános téma volt a főváros és vidék ellentéte és erre a budapesti sajtó elég okot is ad. Sommásan elmaradottnak és kultúrátlannak tartja a vidéket. A Nagyváradi Naplóban ilyen címeket olvashatunk egyre-másra: *Vidéki nézetek. Magas tóról. A leparasztozott vidék. A jó vidék. A vidék ébredése* stb. Adyt is debreceni újságíró kora óta foglalkoztatja a kérdés.[24] A fővárosi lapok, noha tele vannak a leghajmeresztőbb pesti bűnügyekkel, fölényesen „vidéki erkölcsök"-ről írnak. Budapestnek és a vidéknek ebben a harcában Ady természetesen a vidék mellé áll és egy kicsit vidéki marad egész életében. De táplálja Budapest iránti ellenszenvét a fővárosból jött orfeum és brettli ízléstelen divatja is, mely ellen ugyancsak elkeseredetten küzd egész nagyváradi újságírói pályája alatt, mert veszélyeztetve látja e divat által a színvonalas színházi kultúrát. Hogy Budapest sohasem lett számára a városiasság eszményképe, ahhoz talán az is hozzájárult, hogy Nagyváradról mindjárt Párizsba került és mindvégig Párizs maradt számára a Metropolis. Budapest pedig, legalábbis a századfordulón nekilendült építészeti fejlődésének stílusával, inkább egy keleti Bécsre emlékeztethette. De későbbi Budapest-ellenszenvének okairól már előre árulkodnak az olyan kitételek, mint a fent idézett sorokban az „éhező ezrek", vagy az „undok pénzarisztokácia". Világos, hogy ha ilyeneket ír: „Itt Budapesten csúf az élet",[25] akkor arra a

[18] A kultúra ígéretei. — A magyar városok. NN. 1902. júl. 25.
[19] Nemzeti főváros. 1902. júl. 29.
[20] A kultúra ígéretei. NN 1902. júl. 25.
[21] A hétről. 1902. jún. 1.
[22] A hétről. 1902. márc. 2.
[23] Herczeg Ferenc: A dada NN 1902. márc. 2.
[24] A fővárosi kritika. Debreczen 1899. máj. 29. Lumbágó és penitencia. Debreczen 1899. jún. 12. Nem lesz premier. Szabadság 1900. jan. 17. Dicsérnek bennünket. Szabadság 1900. jan. 28. Vidéki erkölcs. Szabadság 1900. júl. 21. Színigazgató és kritikus. Szabadság 1900. nov. 16. Le a „Tarka Színpadig". NN 1901. okt. 10. A hétről. NN 1901. dec. 22.
[25] Költözés Átok-városból. Új versek.

fővárosra gondol, ahol „Húsz esztendős legénynek vackán álmodik a nyomor".[26] Az a főváros maradt Ady számára mindvégig idegen, mely — mint a rohamosan polgárosodó nagyvárosok általában — külső képében is oly jellegzetesen magán viselte a kapitalizmus ellentéteinek nyomait, mint az Andrássy-úti talmi palotasor és a ferencvárosi munkásnegyedek.

1902-ben még mindenképpen Nagyvárad a városiasság mintaképe Ady szemében. A lokálpatriotizmus vádja ellen eleve tiltakozik: „Nálam ez nem lehet lokálpatrióta rajongás, mert én nem vagyok ősváradi... sőt nem is kötöttem s nem is szándékozom kötni Nagyváradhoz az életem sorát. De szeretem, becsülöm és sokratartom e várost, mert magyar, merész, munkás és modern. E város lelkében tehát benne van az én credom."[27] Szegedről visszatérve csak megerősödik benne az a hit, hogy a kultúra ígéretei a magyar városok, de nem „azok az elzárkózottan, régen és tisztán magyar lakosságú városok, melyek a földet mivelő Alföldön termettek". „Azokban a városokban látjuk az ígéretet valóbbszínűnek, erősebbnek, hol a magyarságnak *nagy harccal kellett magába olvasztania idegen elemeket.* Arad, Nagyvárad, Pozsony, Kassa, Temesvár, Győr, Pécs és Miskolc inkább ígéretei a jövendő kultúrának, mint a palotás Szeged."[28] Ez az idézet is világosan bizonyítja, hogy Ady Budapest-ellenessége egészen más gyökerű, mint a reakcióé, mely elsősorban a főváros idegenségét hangoztatta. A szegedi lokálpatriotizmus természetesen azonnal fölhorkan és a Szeged és vidéke névtelen cikkben féltékenységgel vádolja meg Adyt: „Ime a Szeged nagy haladására, óriási nagy erejére, elsőségére irígy kisebb vidéki város féltékeny hangja."[29] Különösen bántja a szegedi újságírót, hogy „még Pozsony sárgafekete városát is" Szeged elébe helyezi. Milyen pokoli nehéz lehetett Adynak ennyi provincializmus és műhazafiság láttára kitartani történelmi tisztánlátása mellett. Dehát mit tehetett volna mást? Rezignáltan jegyzi meg válaszában: „A gondolkozásunk nem egészen vicinális s annyi luxust megengedünk magunknak, hogy egy kissé emelkedetten vizsgáljuk olykor a dolgokat."[30] Nem gúnyolódik, nem fölényeskedik, mint egyéb vitáiban szokta. Látszik, hogy szíve legmélyéről jövő keserűség tör fel benne, dehogyis a lokálpatriota beszél belőle, csak megkezdte harcát a „magyar pokollal". „Mi becsületesen nézzük Szegedet. Lakossága nagyobb zömét a városi élettől idegenkedőnek, lépéseit nagyon kényelmeseknek, intézményeit öreg szabásúaknak, céljait frázisok után indulóknak, magyarságát kissé ázsiainak, sujtásosnak s naivnak látjuk. Mindez azonban nem ró Szegedre fátumot, csak a mi hitünket gyöngíti meg."[31] De a Szeged és vidéke szűklátókörű újságírója csak nem érti meg: „Ki az, aki így beszél nyilvánosan Szegedről, az ország második s a magyarság első kulturvárosáról? Minthogy *magyar* ember — csakugyan *Herosztrátesz* az. Hiszen Szegedben nem egy várost, hanem a magyarság összes alkotó erejét, fejlődésképességét, agyának, lelkének európai tulajdonságát tagadja meg."[32] És a névtelen szegedi újságíróé a kétes érdem, hogy Adyt először illeti a kozmopolitizmus vádjával. „Ezzel a hanggal mostanában sűrűen találkozunk. Van egy szekta az országban, mely imádja a külföldet, az ún. »európait« ezt a kozmopolita valamit, mely bennünk mindent utál, ami ezzel ellentétben van".[33] Ennyi értetlenségre már nem válaszol, de nyomasztó gondjait a magyar városok provincializmusa miatt elmondja Debrecenről is. „Debrecen éli a legelzárkózottabb életet a magyar városok között. Az ősdebreceni vér átitatja még a bevándoroltakat is. Józan, zárkózott, keletien kényelmes, apathikus s ijesztően konzervatív a debreceni szellem. És nem is olyan tipikusan magyar, mint az idegen hinné, mert még a szalmaláng is hiányzik belőle s fél a nagy lendületektől. Ellenben él benne valami érthetet-

[26] Álmodik a nyomor. Szeretném, ha szeretnének.
[27] Várad és Debrecen. NN 1902. aug. 13.
[28] A kultúra ígéretei. NN 1902. júl. 25.
[29] Szeged és vidéke 1902. júl. 27.
[30] Nemzeti főváros. NN 1902. júl. 29.
[31] Uo.
[32] Szeged és vidéke 1902. júl. 31.
[33] Uo.

lenül tultengő, nagy büszkeség ... megöl mindent Debrecenben az elzsirosodás ... Debrecenből hiányzik az intelligenciának, a kulturára hajlásnak egy nagy kritériuma: az érdeklődés minden iránt. Bizonyos kedélyes, patriárkális borozgatás és szalonnázás a debreceni élet... A debreceni Kossuth-párt antiszemita lapja fejezi ki legjobban a debreceni szellemet s ez a lap azt dudolja folyton: orditás a honért, sujtás, szür, zsinór, kerek kalpag, zsir, bor és szüzi erkölcs ... És Debrecen in hoc signo — alszik."[34] Ady ez alkalommal tévedett: cikke következményeképpen nem érte „egy pár debreceni káromkodás Nagyváradot, a talmivárost"; Zoltai Lajos tudós debreceni újságíró közöl hosszú és unalmas történeti fejtegetést Debrecen múltjáról, ami pedig Ady konkrét mondanivalóját illeti, azt ugyanúgy félreérti, mint a Szeged és vidéke névtelen újságírója, s a sorok közt ugyanúgy magyargyalázással vádolja Adyt, mint amaz. „Csodálkozzunk-e ellenségeink ferdítésein, mikor az is, aki vérében, nyelvében, hitében a debreceniekkel testvér, aki a debreceni kollégium emlőin táplálkozott: nyilvánosan, éppen vegyes ajku város hirlapjában diffamálja imigy a magyarság első városát, a mindig s minden izében magyar Debrecent, ennek a szellemét, munkáját, intézményeit, érzületét, mondjuk a — becsületét. Ugyan micsoda célja, micsoda haszna van az ilyen kitöréseknek. És mit szólnak reánk amugy is gyülölettel, kicsinléssel néző nemzetiségek az ilyen önrágalmazáshoz?"[35] Ady válaszának hangja ugyanolyan, mint a szegedi vitában: bölcs és önérzetes: „Nem vagyok monografus ... Vagyok egyszerű ujságiró, ki jó látásu és becsületes akar lenni mindig s aki a maga becsületesnek tartott impresszióit nem szereti lenyelni ... Ez az én hitem és programmom nem kaphat táplálékot Debrecenből. Ahol a konzervativizmus szervi baj s az öntelt vad magyarság fékezhetetlen indulat, onnan én nem kaphatok sem kulturára, sem magyarságra semmit."[36] Zoltai röviden és ismét higgadtan válaszol, a Debreczen névtelen cikkírója pedig békéltető szavak kíséretében közli Ady fent idézett válaszcikkét teljes terjedelmében. A két város közti vitába ekkor Biró Lajos is beleszól, és néhány vaskos mondattal még megszerzi Ady érveit: „A pugris-szellem uralkodik ebben a tunya városban, amelynek szellemi élete esztendők óta nem produkált semmit, amelynek közélete egy eredeti gondolatot, egy ötletet, egy tervet, vagy egy uj jelszót nem mutathat, amely még a magyarságból is kiábránditana, ha nem tudnók, hogy magyarsága inkább tatárság, ázsiaiasság, mint magyarság, amely ... nem nevezi el a szinházat Csokonairól, mert Csokonai bohém volt."[37] Biró cikke nyomán átszakadnak a debreceni udvariasság zsilipjei. Móricz Pál a Debreczenben[38], a Debreczeni Napló és a Debreczeni Ujság névtelen cikkirója, sőt a Szabadság új főszerkesztője, Rudnyánszky Gyula is bekapcsolódik a vitába[39] amely rövidesen kölcsönös rágalmazássá fajul és teljesen elszakad Ady eredeti céljától.

A Debrecen vita késői visszhangjaként ifj. Móricz Pál — mint később is oly sokan a reakciós táborból — megpróbálja megmenteni Ady lelkét, aki „pusztít, rombol, tagad, csufolkodik, gyülölködik azon körben: meddig ereje hat és éppen azokkal szemben mostoha, kiknek véréből származik".[40] Ady megköszöni, „nem vágyik vissza abba a magyar bőrbe, mely sujtásos, sallangos, zsinóros, betyáros ruhát kér. Eléggé magyar ő, mert hogy nem is lehet más s az a harag, melyet ő a reakciós magyarság, olcsó nacionalizmus, fajtenyésztés, agrárizmus iránt érez, mindenkiben megvan, aki amellett, hogy magyar ember, kulturember is akar lenni". Milyen megható igyekezettel próbálja megmagyarázni a debreceni újságírónak, mint annak idején a szegedinek, hogy ő nem egy kisváros szűk érdekeiben, hanem a történelemben gondolkodik. „De az Ady Endre kétségei nem olyanok, amilyeneket ifj. Móricz

[34] A magyar városok. — A zsíros város. 1902. aug. 1.
[35] Zoltai Lajos: Várad és Debrecen. Debreczen és NN 1902. aug. 9.
[36] Várad és Debrecen. — Válasz egy apológiára. NN 1902. aug. 13.
[37] Szabadság 1902. aug. 24.
[38] Nagyváradi agyarkodások Debrecen ellen. Debreczen 1902. aug. 26.
[39] Nagyvárad kontra Debrecen. Szabadság (Debrecen) 1902. szept. 3.
[40] Debreczen 1902.

Pál sejt. Egy csöppet magasabb régiókból valók. Egyébként világosan lát, céljait ismeri, s életével tud rendelkezni Ady Endre ... Velünk volna ifj. Móricz Pál ha sorsa a szük mezsgyék helyett az országutra hozta volna ki, ahonnan látni lehet."[41]

Még egy jelentéktelenebb vitája van ebben az esztendőben a kaposvári sajtóval. Amolyan félvárosnak mondja Kaposvárt, mely „nem tudja eldönteni, hogy kisváros maradjon-e vagy nagyváros legyen,"[42] de a kaposváriak tiltakozása, melyet a város kiváló szaporodási arányszámára alapoztak, nem engedi a vitát kibontakozni s az csakhamar nevetségbe fullad.

Köztudomású, hogy Ady politikai fejlődésében nagyon hamar túl jut a polgári liberalizmuson, egyes kérdésekben a polgári radikálisoknál is haladóbb álláspontot foglal el, és egyre közelebb kerül a forradalmi munkásmozgalom nézeteihez. Azt azonban még sohasem bizonyítottuk elég meggyőző filológiai eszközökkel, hogy ez már 1902-ben bekövetkezik.

Bóka László még csak intuícióval regisztrálja ezt a tényt: „Valójában már csak egy fontos, leleplező fölismerésre lenne még szüksége arra, hogy meglássa: feudális, klerikális reakció és a polgári liberalizmus között sokkal kisebb az ellentét, mint a polgári liberálizmus és a szocialista munkásmozgalom között. Nemsokára ennek a felismerésnek ideje is eljő, a reakció ostoba aljassága valósággal kézenfogva vezeti Adyt a helyes útra."[43]

Leegyszerűsítés volna azt hinni, hogy csak a reakció aljassága vezeti el Adyt az igazsághoz. Sok indítást kap a haladó mozgalmaktól is, radikálisoktól és szociáldemokratáktól. Bámulatos érzékkel figyel fel egy-egy világos összefüggésre, akármilyen burkolt formában jelentkezzék is az. A pécsi jogakadémia tanára, dr. Bors Emil hosszú fejtegetést közöl a Huszadik Században a római- és egyházjog tanításáról, melyben többek közt a liberalizmusról is elmélkedik és azt mondja: „Még megérjük, hogy ezt a rohamosan elzüllő liberalizmust a főrendek fogják a végelpusztulástól megmenteni, hogy — golyófogóul használhassák a szociáldemokrácia ellen."[44] Ady felfigyel a cikkre. Most már minden érdekli, ami Bors Emil körül történik (klerikális tüntetések Bors ellen) és nem egy cikkében visszatér az ismeretlen jogakadémiai tanár nevére és főleg erre a gondolatára. Amikor pedig néhány héttel később Károlyi Sándor agrárius vezér harcias beszédet mond az uzsora ellen, gondosan kerülve a földuzsora kérdését, akkor Ady ismét Bors Emilre hivatkozik: „Pár soros irásban a lelkem odaadását küldeném most Bors Emilnek, mert aki próféta, az odaadást érdemel. Csendülj fel homéri kacaj! A profécia máris beteljesedett. Egy szegény klerikális féreg, aki alig tizenöthúszezer holdnak lehet csak ura, ime megdöbben a plutokrácia növekedésétől és mégjobban megdöbben a közelgő szocializmustól. Ilyen körülmények között egyebet nem tehet: fölcsap a demokrácia apostolának. Hiszen ez mesébe illő! Hiszen ez csodás! Hiszen, ha a szociáldemokraták tábora gyorsan szaporodik, megérjük még, hogy Vázsonyi Vilmos mellett találjuk gr. Károlyi Sándorékat!"[45] Milyen nagy lépés ez a Tiszák ortodox liberalizmusáért lelkesedő magatartáshoz képest! Bár ha igazságosak akarunk lenni, akkor azt is látnunk kell, hogy azokban a cikkekben mindig a Széll elleni hangsúly volt a lényeges Adynál, nem pedig a Tiszákhoz való hűség.

Ahogyan egy ideig a Tiszákban, úgy látja 1901 végén, 1902 elején Vázsonyiban a liberalizmus megtestesülését. És ahogyan Tisza Kálmánt megtagadja, mikor úgy látja, hogy saját eszményeit árulta el a Széllel való paktálásban,[46] és a végzet betelésének tartja Tisza képviselői bukását, ugyanúgy kerül szembe Vázsonyival (hogy később majd végképp megtagadja) már 1902-ben, mikor Vázsonyi vezércikket ír az 1848. XX. t. c. ellen, mely azt mondta ki, hogy az állam egyformán tartozik segíteni valamennyi egyházat. „Ugy látjuk mi — írja

[41] Egy tárcacikk. NN 1902. nov. 6.
[42] Thália pongyolában. NN 1902. júl. 6.
[43] Bóka László: i. m. 267.
[44] Huszadik Század (1902) 304.
[45] Kártevő Sándor beszéde. NN 1902. máj. 29.
[46] Reflexziók egy bukáshoz. NN 1901. okt. 5.

Ady — hogy *Vázsonyi nem hisz eléggé a maga igazaiban* ... A napokban írt *egy vezércikket, melyben az 1848. XX. ellen foglal állást.* Miért? A kulturharctól fél? Hiszen azt már ugysem kerülhetjük ki? Hát nem látja, hogy az 1848. XX. tulajdonképpen a *szekularizációt* jelenti? Hát még Vázsonyi Vilmos is fél ettől? ... A szociáldemokrácia imponáló tömeget hódított meg már s akkor ezt az óriási tömeget is meg kell ölni, mert a sok-sok között a szekularizációt is követeli, amí voltaképpen első lépés volna szerintük a demokratikus átalakulás felé."[47] Pedig mikor ezt leírja, éppen Nagyváradra várják Vázsonyit és Ady a Vázsonyi mellett lelkesen tüntetők élén halad.

Hogy mennyire túl van már az ortodox polgári liberalizmus eszméin, az rögtön szemünkbe tűnik, ha a parlamentarizmusról, a polgári liberalizmusnak erről a szent bálványáról szóló vélekedéseit sorra vesszük. Ady komolytalannak és veszedelmesnek tartja a feudális Magyarországot képviselő parlamentet, mert obstrukciós játékaival eltereli az ország figyelmét a komoly, nagy kérdésekről és mert jól látja, hogy összetételénél, avult közjogi konstrukciójánál fogva nem képes megoldani semmit. Maró gúnnyal ír a választásokról, a petíciókról, a mentelmi jogról. „A magyar parlamentarizmus komédia."[48] És mikor a polgári demokraták, a radikálisok, sőt még a magyar szociáldemokraták is nagy jelentőséget tulajdonítanak a „parlamenti demokráciának", Ady a magyar parlamentarizmus bírálatában ugyanarra a konklúzióra jut, mint Marx az általános választójogról szólva a burzsoá parlamentről: („Ahelyett, hogy három vagy hatévenként egyszer eldöntse, hogy a parlamentben az uralkodóosztálynak melyik tagja képviselje és nyomja el a népet ..."[49]) „A parlamentarizmust elnyelte az osztályönzés és a korlátoltság" ...[50] „Az osztályuralomnak szövetkezete a parlament."[51] „A parlamentarizmus is csak járja le magát a mai formájában. Gyorsabban valósul meg legalább *az igazi népképviselet* ..."[52] „Mindenünnen lángolhat ki forradalom, csak éppen a parlamentből nem."[53] A magyar parlamentet az „immár legbalkánibb parlamentnek" tartja,[54] tagjait „impotens gyülekezetnek."[55] „Csak azt nem tudjuk, hogy vajon züllhet-e még tovább, süllyedhet-e még tovább a magyar parlament."[56]

Az állandóan napirenden levő nemzetiségi izgatások sorából is kiemelkedik provokativ jellegével a Pavlovics ügy. (Pavlovics Ljubomir szerb nemzetiségi képviselőt a magyar parlamentben és a sajtóban a legdurvább inzultusokkal halmozzák el, mert az állítólag felpofozott néhány szerb gyereket, aki a nagykikindai állomáson a Szózatot és a Himnuszt énekelte. Hosszú vizsgálat után kiderült Pavlovics ártatlansága.) A radikális-szabadkőműves Budapesti Naplóban Vészi fújja fel az ügyet, de az egész magyar sajtó, a baloldali is egyöntetűen Pavlovics ellen foglal állást. Vázsonyi, sőt még a szociáldemokraták is csak a parlamentarizmus megsértését látják a Pavlovics elleni hajszában (ki akarták pofozni a parlamentből) és szemforgató módon igyekeznek elhatárolni magukat Pavlovicstól, a „hazaárulótól". A szociáldemokraták népgyűlést rendeznek, hogy tüntessenek a parlamentarizmus megsértése ellen. „A parlamentből kizárt munkásság meg fogja, magával a parlament tagjaival szemben, védelmezni magát a parlamentarizmust." — írja a Népszava.[57] Ady meglátja a kérdés lényegét, a nemzetiségi uszítást, leleplezi a parlamentarizmus hazugságait és védelmére kel Pavlovicsnak, akit igazi népképviselőnek tart:

[47] Vázsonyi Vilmos Nagyváradon. NN 1902. ápr. 12.
[48] Mimikri. NN 1902. márc. 7.
[49] Polgárháború Franciaországban. MARX—ENGELS: Válogatott Művei I. 503.
[50] A sajtó és a parlament. NN 1902. okt. 10.
[51] Szégyen. NN 1902. jún. 20.
[52] A margittai mandátum esete. NN 1902. máj. 22.
[53] Forradalom. NN 1902. nov. 23.
[54] Menjünk vissza Ázsiába. NN 1902. jan. 31.
[55] Forradalom. NN 1902. nov. 23.
[56] A sajtó és a parlament. NN 1902. okt. 10.
[57] Parlamenti merénylet a parlamentarizmus ellen. Népszava 1902. ápr. 21.

„Mi azt látjuk, az ő népe küldte, s az ő népén kivül nem ismer fölöttes hatalmat... Látta, hogy a parlamentnél ebben az országban nagyobb hatalom a kaszinó."[58] Pedig Ady ekkor még nem lát tisztán a nemzetiségi kérdésben. Inkább nagy igazságérzete segíti. A nemzetiségi kérdés megoldását valamilyen ködös „kulturális hegemónia" kialakításában látja: „Egyetlen lehető magyar politika a kulturállam kiépítése ugyan, de a magyar fajta teljes diadalra juttatásával. Ez persze nem azonos sem a klerikális hajlandóságú magyarok nacionalizmusával, sem a debreceni szittyák vadmagyarságával. Inkább valami összepárosítása Bánffy Dezsőnek, az erdélyi kálvinistának s Vázsonyi Vilmosnak, a nagyon rettegett terézvárosinak."[59]

A szabadkőművesekkel addig megy együtt, míg azok valóban az aufkléristák tanait valósítják meg. A magyarországi szabadkőművesség ekkoriban korántsem volt egységes, a magyarországi szimbolikus nagypáholy nem volt a magyarországi páholyok centralizált vezető ereje. Az egyes páholyok a helyi haladó polgárság ereje szerint vallottak haladóbb, vagy esetleg teljesen retrográd nézeteket. Voltak felekezeti alapon álló páholyok is, és a felekezetieskedést egyáltalában nem volt hajlandó elítélni a nagypáholy. Még nagyobb volt az ellentét az egyes külföldi szabadkőműves szervezetek között, ami jól tükröződik a szabadkőművesek magyarországi lapjának, a Keletnek hasábjain. A magyarországi páholyok közül a nagyváradi László király páholy egyike volt a leghaladóbbaknak. A nagyváradi szabadkőművesek kérték a felekezetieskedés elítélését és az alkotmány olyan irányú megváltoztatását, hogy politikai kérdéseket is felvethessenek a páholyukban. Nagyváradon csaknem az egész radikális polgárság szabadkőműves, vagy szimpatizáns volt. A Nagyváradi Napló nemcsak rendszeresen közli a László király páholy tevékenységéről szóló beszámolókat, hanem népszerűsíti is akcióikat és a szabadkőműves eszméket. A Vázsonyi érdekében rendezett párbaj-ellenes tüntetést, melynek szervezői közt Ady is szerepelt, a szabadkőművesek kezdeményezték 1901 őszén.[60] Rendszeresen foglalkozik a Nagyváradi Napló, sőt maga Ady is cikkeiben a szabadkőművesek ingyen kenyér és ingyen tej akcióival.[61]

A genfi nemzetközi szabadkőműves kongresszusnak kétszer is vezércikket szentelnek, egyszer Ady szignált cikkét,[62] holott erről a kongresszusról az egész magyar sajtóban a Kelet kivételével csak néhány lap tesz egy-két soros említést.

Ady a felekezetieskedés elleni harcban kapta a legtöbb ihletést a szabadkőművesektől. Nagyváradi újságírói működése idején szinte állandó rovata volt a klerikális lapokkal, különösen az Alkotmánnyal folytatott vita, csipkelődés, gúnyolódás. A francia kultúrharc eseményeit szinte napról napra számontartja és intő példaként tárja a magyar társadalom elé.

Csakhogy Ady a felekezetiesség kérdésében is tovább megy, mint a szabadkőművesek. A kérdést kivonja a szabadkőművesség elvont morális szempontú megítélése alól, társadalmi szempontból vizsgálja és megállapítja, hogy a felekezetiesség a magyar társadalom egyik legsúlyosabb rákfenéje. Ezért harcol szakadatlanul a kérdés legfőbb élesztője, a katolikus klerikalizmus ellen, de minden más, protestáns és zsidó felekezetieskedésre is érzékenyen reagál. Adynak ezek a harcai közismertek, nem kell rá példát idéznünk. Az is köztudott, milyen kiváló érzékkel figyel fel a magyar klerikalizmus egyik legnagyobb alakjának, Prohászkának működésére már akkor, mikor annak népszerűségét még nem pecsételte meg a reakció.[63] És nemcsak fölfigyel, hanem minduntalan visszatér rá, ha csak egy fél mondattal is, amit Ady csak akkor tesz, ha veszélyes ellenfélről van szó, mint pl. Bartha Miklós. Prohászka és Bartha a magyar kétfejű sasnak, a klerikalizmusnak és a nacionalizmusnak a megtestesítője ez idő tájt Ady szemében. A magyar progresszió és benne a szabadkőművesség gyen-

[58] Szégyen. NN 1902. jún. 20.
[59] Várad és Debreczen. NN 1902. aug. 13.
[60] Kelet. 8—9. sz. 239.
[61] Anya és leánya. NN 1902. okt. 19. Az ingyen kenyér morálja. NN 1902. dec. 21.
[62] Szövetkezés a világosság nevében. NN 1902. szept. 13.
[63] Anya és Leánya. NN 1902. okt. 19.

geségére jellemző, hogy Adyn kívül senki sem ismerte fel idejében Prohászkában a reakció vezér egyéniségét. Még a *haladás* hívei is valamiféle modern katolikust, újtípusú papot láttak benne, akivel bizonyos közösséget lehet vállalni. Vészi, aki szintén szabadkőműves volt, vezércikkben ünnepli az 1902-es katolikus nagygyűlés után, nagyváradi szereplése után pedig, 1903. januárban a nagyváradi híres radikális szabadkőművesek is „tömjéneztek" Prohászkának, ami ellen Ady szót is emelt.[64]

Adynak éles füle volt a demagóg szólamok kihallására még akkor is, ha a legmeggyőzőbb elvekkel körítve tálalták azokat. Az egész magyar haladó sajtó részt vesz a klerikális lapok kezdeményezte erkölcs-hadjáratban. Ennek az erkölcsháborúnak az volt a lényege, hogy a különösen Budapesten egyre jobban felszökő bűnözési statisztika ellen jobb erkölcsök meghirdetésével kell harcolni. Egyik leghangosabb bajnoka természetesen Bartha Miklós volt. „A szemétirodalom fekéllyel boríta be az erkölcsöt. Aki figyel, már is látja a gennyesedést. Mikor feloszlásnak indul ez a megfertőzött erkölcs, akkor megsemmisül a fék is. Azután hajrá! Kezdetét veszi a mindenható összeomlás."[65] Ady pontosan látja, hogy a bűnözés legfőbb okai a társadalmi bajok, több ízben leleplezi tehát az erkölcsháború politikai hátterét. „Ez az erkölcsharc pokoli módon egy csapással akarja preparálni a magyar társadalmat a reakcióra s el akarja vonni és vonatni a figyelmet azokról az égető nehéz kérdésekről, melyeket meg kell oldania az országnak s melyeket csak radikálisan lehet megoldani. A reakció mindig az erkölcsök hamis jelszavával lopakodott be."[66] „Ha az erkölcs kevés ebben az országban, más a tennivalónk. Jobban és világosabban kell nevelni gyermekeinket s kiegyenlíteni, eloszlatni a nagy szociális igazságtalanságokat."[67] A szemforgató erkölcsök elleni harc jegyében üdvözli örömmel Bródy *Dadáját* is. „Ez a nagy erkölcsmánia a nagy farizeusság szinjátéka . . . Ezt a kis szinjátékot Bodnár Zsigmond dr. növekvő idealizmusnak, a klerikálisok a társadalom valláserkölcsi alapokra fektetésének s mi szótárszegény kis irástudók reakciónak nevezünk."[68] Megint Ady az egyetlen az egész magyar sajtóban, aki leleplezett egy demagóg hazugságot. „Az erkölcsmánia beugrasztott mindenkit, a legmegbizhatóbb liberálisokat, sőt — és ez tragikomikus valóság — a szocialistákat."[69]

Ady a szociális bajok orvoslását már 1902. legelején is csak a társadalom nagy átalakulásával véli lehetségesnek. „Ez ország társadalmának gyökeres nagy átalakuláson kellene átmennie, de nagyon sokaknak áll érdekükben, hogy ez az átalakulás meg ne történjék. Igazságossággal kellene szolgálni sok-sok elnyomottnak, nyomorgónak, de az igazságosságtól félnek a kiváltságosak. Hogy hát az átalakulást megakadályozzák: adnak a beugratható naivaknak vallás maszlagot, hazafias maszlagot, erkölcs-maszlagot s száll az ige a főpapok székéből, főurak ajkáról: »Legyetek vallásosak és erkölcsösek«".[70] Kertelés nélkül kimondja minden demagógiával szemben: „Mi azt tartjuk és hirdetjük, hogy a mai társadalmi viszonyok tarthatatlanok."[71] Pár nappal később pedig ezt írja: „Valami erős viharnak kell végigsöpörni a magyar társadalmat, közéletet. De milyen lesz és mikor jön ez a vihar?"[71/a] Nemsokára pedig már nyíltan kimondja, hogy ez az átalakulás a forradalom. „Hát forradalom lesz? Bizony ez nem lehetetlen."[72] „Én mondom önöknek, hogy a világ szociális átalakítását nem a rendőrfőkapitányok fogják megcsinálni, s majd ha a Marseillaise elkopik, az uj forradalmi indulót sem rendőr fogja komponálni."[73] S ettől kezdve állandóan

[64] Prohászka és vidéke. NN 1903. jan. 23.
[65] Bartha Miklós: Szemétirodalom. Ellenzék 1902. aug. 5.
[66] Az erkölcs jegyében. NN 1902. aug. 31.
[67] Uo.
[68] A hétről. NN 1902. jan. 12.
[69] Az erkölcs jegyében. NN 1902. aug. 31.
[70] A hétről. NN 1902. jan. 12.
[71] A társadalmi viszonyok. NN 1902. ápr. 23.
[71/a] A hétről. NN 1902. ápr. 27.
[72] Forradalom. NN 1902. nov. 23.
[73] A hétről. NN 1902. máj. 11.

visszatér rá: „És az erkölcsi csődből csak sok mártirok, próféták halála és nagy fölforgató forradalom mentheti ki a világot."[74]

Itt, a társadalmi bajok orvoslásának módjában tér el Ady végképpen a polgári liberálisoktól és a szabadkőművesektől. A szabadkőművesek a legégetőbb szociális kérdéseket társadalmi jótékonyság útján akarják megoldani. Ady — noha mint mondottuk — sok kérdésben együtt harcol a szabadkőművesekkel, megvédi azokat Schlauch Lőrinccel[75] vagy Prohászkával[76] szemben, de a szabadkőműves akciók lényegét illetően nem hagyja magát megtéveszteni. „Az ingyen kenyér legfőbb morálja aztán mégis csak az, hogy sokáig nem lehet ám ingyen kenyérrel tolni, halasztani egy nagy problémát."[77] Egy év múlva, 1903 végén már támadja is a szabadkőműveseket.[78]

Sajátosan színezi Ady radikalizmusát ebben az időben az, hogy a protestantizmust, ha történelmi szerepét betöltöttnek hiszi is — bizonyos mértékben a haladással, a szabadgondolkodással azonosítja. Ennek a felfogásnak a gyökerei nyilvánvalóan az otthoni élményekre, a zilahi kollégium szabad szellemére nyúlnak vissza: egy kicsit mindvégig a protestáns prédikátorok örökösének érzi magát. De hozzájárult a nagyvárádi társadalom olyan kiváló protestáns vezetőjének, mint Várady Zsigmondnak a hatása is. Legfőképpen azonban azért ragaszkodott Ady a protestantizmus haladó jellegének hangsúlyozásához, mert ez idő tájt a Habsburg uralom védnöksége alatt álló katolikus klerikalizmus volt a reakció legagresszívebb hatalmassága Magyarországon. Az „államvallással" szemben az összes többi felekezeteket többé-kevésbé hivatalosan is elnyomták. Ady — mint a szenvedélyes harcosok általában — a harc hevében néha túlértékeli szövetségesét. Így volt ez a Tiszák liberalizmusával, melyet Széll reakciós politikájával állított szembe, és érzésem szerint kicsit ez a helyzet nála a protestantizmussal is, melyet a katolikus klerikalizmussal tud sikeresen szembeszögezni. Ez magyarázza Adynak az ilyen illúzióit: „A hadakozó, tökéletesedő, szabad és gondolkozó élet — az én hitem szerint — a protestantizmus. S ennek az életnek mindenben és mindenütt meg kell nyilatkoznia."[79] Vagy azt, hogy két református pap polémiája kapcsán megjósolja, hogy „A protestantizmus a szociáldemokrácia útját is egyengetni fogja, akár csak a liberalizmusét."[80] Ezek a lelkes megnyilatkozások azonban nem jelentik azt, hogy Ady nem látja meg a magyarországi protestantizmus hibáit, retrográd jelenségeit, különösen, ha a protestánsok is a felekezetieskedés bűnébe esnek. „A haladás és pozitivizmus alapján álló protestantizmus is olyat esett a nagy reakcióban, hogy például a dunáninneni és tiszántuli kálvinista irástudók valósággal tridenti türelmetlenséggel jelentik ki, hogy az unitáriusokat nem ismerik el protestánsoknak."[81] Különbséget tesz a debreceni és az erdélyi kálvinizmus között. A debreceni „orthodox, konzervativ, rideg".[82] Protestantizmusa sohasem teszi elfogulttá olyan hitsorsosai iránt, akik becsülésére egyébként érdemtelenek. Pl. Bartha Miklósnak, a „protestáns jezsuitá"-nak egyáltalában nem mentsége, hogy protestáns. De a „protestáns ultramontánizmus" veszélyére is ő figyel fel először a magyar sajtóban Vilmos császár aacheni beszéde után. „Bizarr, zord, otromba épület ez, Nincs benne a pápizmus művészi architekturájából. De a lelkeket talán jobban fogja megfojtani, megölni a pápizmusnál is. Annyi benne a ridegség, hogy századokra képes megdermeszteni a világot."[83] Szinte hátborzongató ezeket a jövőbe látó sorokat olvasnunk: „Vilmos császár nem akar

[74] A hétről. NN 1902. nov. 1.
[75] A hétről. NN 1902. máj. 11.
[76] Anya és leánya. NN 1902. okt. 19.
[77] Az ingyen kenyér morálja. NN 1902. dec. 21.
[78] Nekik igazuk van. NN 1903. szept. 19. Ars liberorum muratorum. OsZK kézirattár.
[79] Irodalmi reakció NN 1902. nov. 26.
[80] Protestantizmus és szocializmus. NN 1902. dec. 22.
[81] A hétről. NN 1902. jan. 12.
[82] A zsíros város. NN 1902. aug. 1.
[83] A hétről. NN 1902. jún. 22.

egyebet, mint egy megfejelt új szent birodalmat s ez az imperium germán és protestáns volna..: Ez az ember a *végzet* emere s ha megcsinálja, amit meg akar csinálni, hajh sok száz esztendőkig fog attól a világ könnye folyni."[84] Megint csak ő lát egyedül, a jószemű Ignotus cinikusan a németség géniuszát látja Vilmos császárban, a német imperializmus veszélyét azonban nem ismeri fel.[85]

Ady akkor közeledik először a szociáldemokráciához, amikor a klerikalizmus ellen keres szövetségeseket. Már 1901-ben habozás nélkül a vörös lobogót választja a fekete lobogóval szemben, 1902-ben azonban számos tekintetben azonosítja is magát a szociáldemokráciával. Rendszeresen olvassa a Népszavát, mely ekkor még nem napilap és a burzsoá lapokkal csereviszonyban nem lévén, a Nagyváradi Napló szerkesztőségébe sem járt. Ady azonban minden számát megveszi[86] és gondosan figyelemmel kíséri. Ezenkívül a helyi szociáldemokratákkal is jó viszonyban van. A Nagyváradi Naplóban rendszeresen hírt ad a nagyváradi sztrájkokról, a szociáldemokraták május elsejei felvonulásának betiltásáról. „Miránk nagyváradiakra pompásan vigyáz a derék főkapitány. Még azt sem engedi meg, hogy az ebadta veszedelmes munkás emberek megmutassák magukat az utcákon... Más volna, ha legalább olyan fölvonulás volna a munkásoké, mint a millennáris díszmenet..."[87] — írja Ady gúnyosan. Nagyon valószínű, hogy tőle ered az a tudósítás is, mely a helyi szociáldemokrata párt egy másik sérelmével foglalkozik, hogy ugyanis a helyi hatóságok megakadályozzák Bihar megyében a szociáldemokrata párt szervezését.[88] Ebből a cikkből azt is megtudjuk, hogy Mezőtelegden és Biharpüspökiben igen sok párthívük volt a szociáldemokratáknak. A Nagyváradi Naplóból értesülünk arról is, hogy 1902. júl. 1-én Bokányi Dezső tartott népgyűlést Nagyváradon a helyi szociáldemokrata párt meghívására. Biztos tehát, hogy Ady nemcsak a Népszavából meríti, hanem a helyi életben is tapasztalja, hogyan növekszik a szociáldemokraták tábora, mert különben nem írna ilyeneket: „A szociáldemokrácia imponáló tömegeket hódított meg már."[89]

A nagyváradi polgári társadalomban többen álltak szociáldemokrata szimpatizáns hírében, így Karácsonyi Aladár, a függetlenségi párti Nagyvárad szerkesztője párizsi tartózkodása után már 1901-ben mint szociáldemokrata szimpatizáns tért vissza és állítólag a pártba is belépett.[90] Ágoston Péter ekkor már a nagyváradi jogakadémia tanára. Szüts Dezső, aki később Hegedüs Nándor állítása szerint[91] az illegális kommunista párt tagja volt Romániában, nyilván már ekkor is legalábbis rokonszenvezett a szocialista eszmékkel. Ady gyakran emlegeti Kálmán József szerkesztőt, aki jóval az ő nagyváradi tartózkodása előtt, 1893-ban párbajban halt meg, s aki ugyancsak szocialista hírében állt. Erre céloz Ady is: „Szegény Kálmán József! Kár hogy ezt nem érte meg! Most csinálhatna vörös lobogót!"[92] Határozottan rokonszenvezett Vántus Károllyal, aki rövid ideig szociáldemokrata lapot is szerkeszt Nagyváradon, Ébresztő cimmel. „Primitiv kis hetilapocska volt, hamar beszünt"[93], írta Ady. Ő ír tudósítást Vántus sajtóperéről is, melyet azért akasztottak a nyakába, mert lapjában leközölte a Népszava egyik inkriminálható cikkét. Ugyanakkor azonban a Népszava cikkíróját nem vonják felelősségre.[94] Ady fanyar glosszát ír a tényről: „Az igazság tehát ez esetben az, hogy van budapesti és van nagyváradi igazság".[95] Másik alkalommal

[84] Uo.
[85] Serenissimus. Magyar Hírlap 1902. jún. 22.
[86] Kik az igazgatók. NN 1902. okt. 24.
[87] A hétről. NN 1902. ápr. 27.
[88] A szociáldemokraták sérelme. NN 1902. máj. 13.
[89] Vázsonyi Vilmos Nagyváradon. NN 1902. ápr. 12.
[90] Hegedüs Nándor: Ady Endre nagyváradi napjai. 237.
[91] Ady Endre Nagyváradon. 143.
[92] Egy voks. NN 1902. nov. 12.
[93] Az igazság. NN 1902. ápr. 24.
[94] Az „Ébresztő" szocialista sajtópere. NN 1902. ápr. 24.
[95] Az igazság. NN 1902. ápr. 24.

pedig így ír Vántusról: „Hol áll e felfogáshoz képest [a nagyváradi joghallgatók álláspontja] Vántus Károly, a huszonkét éves fiatal ácslegény, aki ismer minden újabb szociológiai munkát, míg — a nyakam teszem rá — a magyar diákok 95 percentje a szociológiának, e legmodernebb s legfontosabb tudománynak mivoltával sincsenek tisztában."[96]

Úgy tűnik, hogy valamennyi nagyváradi polgári lapnál van a szociáldemokratáknak szimpatizánsa. (Persze a klerikális Tiszántúl kivételével): a Nagyváradnál Karácsonyi Aladár, a Szabadságnál Biró Lajos, a Nagyváradi Naplónál Ady. A Nagyváradi Friss Ujság is gyakran közöl szociáldemokrata vonatkozású hírt. A nagyváradi szociáldemokraták viszont részt vettek a polgárság akcióiban. Így a Halász Lajos mellett rendezett tüntetésen, melynek kezdeményezői közt Ady is ott volt, a nagyváradi szocialisták vezére, Ehrenfeld Adolf is felszólalt.[97] A Nagyváradi Napló tudósítása szerint[98] Ehrenfeld „talpraesett beszédben a munkások s az intelligensebb burzsoá egymás megértésére ürítette poharát." Ady viszont, aki nyilván Halász iránti barátságból vett részt a 48-as jellegű akcióban, „kemény, szociáldemokrata izű tósztot" mondott.

A nagyváradi szociáldemokrata párt — úgy látszik — sokkal kevésbé volt merev mint az ekkori budapesti pártvezetőség és talán ennek is köszönhette nagy népszerűségét Nagyváradon. A Népszava, ill. a budapesti pártvezetőség 1902 szeptemberében úgy foglal állást, hogy az országos Kossuth-ünnepből nem veszi ki részét a párt s ezt az elhatározását részben azzal indokolja, hogy Kossuth politikai munkásságából kizárta a munkásosztály érdekeit, részben pedig azzal, hogy nem vesznek részt olyan ünnepélyen, melyet „a függetlenségi Kossuth párt egyrészt a maga csődbejutott népszerűségének helyreállítására, másrészt pedig a maga anyagi érdekeinek előmozdítására felhasznál."[99] Ady, aki ekkor már rég leszámolt 48-as illúzióinak utolsó maradványaival is („Soviniszta kuruc koromban a legnaivabb lelkesedéssel habzsoltam a debreceni magyar levegőt s a legrövidebben és legbiztosabban megcsömörültem. Azóta is alig tudok helyrejönni.")[100] a szociáldemokrata pártnak ezt a határozatát mégsem helyesli: „Nem tudnak meggyőzni bennünket a szociáldemokraták sehogysem. Határozatuk bántó, helytelen, oktalan és nagyon sokat árt a szociáldemokrácia igazainak."[101] Ady ebben az esetben is szélesebb történelmi perspektívából látta a kérdést, mint a szociáldemokraták. Pedig sok tekintetben fenntartás nélkül együtt megy velük.

Mikor az agrárius Károlyi Sándor egy beszédében elítéli az uzsorát, Ady nemcsak Bors Emilt, hanem a szociáldemokratákat is felsorakoztatja Károlyi ellen. „Ha még többet kivánnak megtudni az uzsoráról a tisztelt klerikális és feudális urak, forduljanak a szociáldemokratákhoz."[102] A magyar kétfejű sas elleni harcában is hű fegyvertársai a szociáldemokraták. „És ez az egyetlen reménységünk és erősségünk a nacionalisták ellen . . ."[103] A klerikálisok ellen is fenyegetésnek használja a szociáldemokráciát: „Vigyázzanak nagyon a klerikálisok, a magyar junkerek . . . mert ott áll a háttérben imponáló erővel és készültséggel a szociáldemokrácia."[104]

Ady rokonszenvét a szociáldemokrácia iránt ebben az időben még nem a proletár osztályharc történelmi jelentőségének fölismerése táplálta, hanem az a tény, hogy a legjelentősebb és legszervezettebb erőt látta benne a reakció ellen. Még hiszi, hogy a német szociáldemokraták csinálják meg a forradalmat,[105] de már észreveszi a német szociáldemokrata

[96] Párbajellenes gyűlés lovagias afférokkal. NN 1902. máj. 7.
[97] Halász Lajost a katonaságnál lefokozták, mert nem vette le kalapját a Gotterhalte hangjaira.
[98] NN 1902. jún. 29.
[99] Népszava 1902. szept. 6.
[100] Várad és Debrecen. NN 1902. aug. 13.
[101] Kossuth és a szocialisták. NN 1902. szept. 7.
[102] A hétről. NN 1902. jún. 1.
[103] Nacionalisták. NN 1902. ápr. 30.
[104] A demokrácia molyai. NN 1902. márc. 1.
[105] Uo.

párt felhígulását is: „És ma már milliomosok, gazdag polgárok, bankárok, kereskedők, nagyiparosok — szociáldemokraták."[106] Számára azonban csak az a fontos, hogy minél nagyobb erőt állíthasson szembe a reakcióval.

A nemzetközi szocialista mozgalomból természetszerűleg nem Lenin harcainak híre jutott el hozzá, hanem a német és francia szociáldemokraták nyilatkozatai, melyeket Ady éles szeme már ekkor is némi kétkedéssel figyel, ha opportunizmusukat nem is látja még olyan világosan, mint 2 évvel később:[107] „. . .még a jövendő világban sem tudunk reménykedni. Abban a jövendő világban tudniillik, melyet a mi lassalejaink, marxaink készítenek elő. Hiszen a »művelt nyugat«-on a szocialisták is panamáznak máris."[108]

Érthetően bosszantja néha a hazai szociáldemokraták sajtójának, a Népszavának ekkor még elég gyakran útszéli hangja. A Nagyváradi Napló szept. 3-án A szocialisták hangja címmel kis hírcikket közölt, melyben a Népszava egy durva hangú cikkéből ilyeneket idéz: „Végre valahára Ázsia legnagyobb főmarhájának nagy bosszúságára . . . elértük azt, ami a »szabad Magyarországon« csodaszámba megy, hogy Bige Gyurica, a mi kedves főmarhánk... népgyülésünket megengedte." A Nagyváradi Napló méltatlannak találja ezt a hangot, mire a Népszava megtámadja a „Nagyváradi Napló szocialista ellenes hasábjain" cikkező „nemes smokkot", és a legsúlyosabb sértést vágja a fejéhez: „Bartha Miklós követője lett tehát a szocialisták igazságos harcának elismerője."[109] Ady ugyanazzal a rezignált bölcsességgel válaszol, mint mindig, ha nagyon igazságtalanul támadják: „Nem tudjuk, honnan vette a Népszava, hogy hasábjaink szocialista ellenesek, nagyváradi és biharvármegyei elvtársaik mást tapasztalhattak. Nem vagyunk szocialisták, de van elég bátorságunk és függetlenségünk meglátni a szociális igazságokat." Végül megismétli, amit a Kossuth ügyben már elmondott, hogy a szociáldemokraták „mostani harcmodorukkal nagyon sokat ártanak jó ügyüknek. A szociáldemokrácia addig nálunk nem jut sikerekhez, míg új vezetői nem lesznek, akik a nagy igazságokhoz méltóan, öntudatosan, okosan és kultur-emberekhez illően fognak küzdeni".[110]

És alig telik bele hat hét, Ady az egyetlen az egész magyar sajtóban, aki felháborodottan tiltakozik a Népszava elkobzása ellen. „Eltöröm a pennámat s jelentkezem . . ., mielőtt Gerő Ármin elővezettetne. Engem csukjanak le előre. Mert ha a cselédpénztár kritikája izgatás, én nem tudok egyetlen sort sem írni izgatás nélkül. Annyi jogon, amennyivel a „Népszavá"-t konfiskálták, engem bedutyizhatnak, ha a Perényi József hangja ellen izgatok, vagy ha konstatálni merem, hogy szemetes a Bémer-tér. Ha minden kritika izgatás, akkor Magyarországon csak a vizsgálóbirák, ügyészek, rendőrök, süketnémák és hülyék exisztálhatnak, vagy még azok sem."[111] A Népszava most őszinte elismeréssel idézi teljes terjedelmében az ismeretlen vidéki újságíró cikkét: „Megvetéssel kell az ilyen sajtótól — az egész fővárosi sajtótól — elfordulni, melyet egynéhány vidéki lap becsületes magatartása ebben az ügyben alaposan megszégyenit. Míg a fővárosi lapok csak rövid, apró betüs hírben emlékeztek meg arról, hogy a Népszavát elkobozták, addig pl. a Nagyváradi Napló erélyes cikkben szólal föl ellene, megleckéztetvén egyúttal a fővárosi sajtót is."[112] Kutatták-e vajon a Népszava szerkesztői, hogy ki rejlik az A. E. szignó mögött, vagy sem — ma már nem tudhatjuk. Valószínűbb, hogy hamar napirendre tértek ők is a „vidéki" újságíró „becsületes magatartása" felett, hiszen nem tudunk róla, hogy Adynak pesti tartózkodása előtt bármilyen további kapcsolata lett volna a Népszavával. Annyi azonban bizonyos, hogy a Népszava az 1902. év végén egyre több nívós vezércikket közöl, feltehetőleg Garami Ernőtől, s ezek már nem

[106] A hétről. NN 1902. ápr. 27.
[107] Sas és kakas a vörös lobogókon. Pesti Napló 1904. márc. 15.
[108] A hétről. NN 1902. nov. 1.
[109] Népszava 1902. szept.
[110] A Nagyváradi Napló és a szocialisták. NN 1902. szept. 7.
[111] Kik az izgatók. NN 1902. okt. 24.
[112] Népszava 1902. okt. 25.

maradtak hatástalanok Ady publicisztikájára. Azt a korábbi felfogást tehát, mely szerint Ady csak párizsi tartózkodása után és az 1905-ös orosz forradalom hatására jut el a szocializmussal való rokonszenvező magatartáshoz, mindenképpen módosítanunk kell.

Ady 1902-es publicisztikájának legfőbb tanulsága tehát, hogy ebben az évben megtörtént Ady politikai tudatosodása. Ha voltak is még letisztulatlan nézetei, és ha terminológiában még ragaszkodik is a liberalizmus hagyományaihoz, korának liberális eszmevilágából már teljesen kinőtt: amellett, hogy bátran küzd a demokratikus szabadságjogokért, leleplezi a nacionalizus és klerikálizmus bármilyen árnyalatú megnyilvánulásait és tudatosan harcol a társadalom forradalmi átalakításáért. Még hiszi, hogy a forradalmi harcot a radikális polgárság fogja megvívni, de a polgári radikalizmus politikai vezetőinél már sokkal egyértelműbben progresszív, és a demokratikus forradalom legerősebb és legmegbízhatóbb szövetségeseit a szociáldemokratákban látja.

Эржебет Везер

К ИДЕОЛОГИЧЕСКОМУ РАЗВИТИЮ АДИ

В 1900—1903 годах Ади был редактором одной из газет в Надьвараде. Опубликованные на страницах этой газеты принадлежаще перу Ади передовые статьи, еженедельные обзори, театральные рецензии свидетельствуют о зрелом и выдающемся публицистическом таланте поэта. К 1902 году сложились мировоззрение и политическая сознательность Ади. Б журналистских кругах столицы в зто время он быд еще малоизвестен, но тем не менее он бесспорно был крупнейшим публицистом того времени. В данной статье — на материале публицистики 1902 года — рассматривается отношение Ади к идеям буржуазного либерализма, масонства и социал-демократии. Бзгляды Ади на некоторые основные идеологические и политические вопросы сопоставляются с мнением тогдашней прогрессивной печати. На материале статей Ади доказывается, что уже в то время он перерос мир либеральных идей своего времени. Ади не только смело борется за демократические свободы, но разоблачает проявление всевозможных оттенков национализма и клерикализма, борется за революционное преобразование общества. Правда, Ади еще верит в то, что революционную борьбу будет вести радикальная буржуазия, но наиболее сильным и самым надежным союзником демократической революции он считает социал-демократию, которая гораздо более прогрессивна, чем политические представителн буржуазного радикализма.

TAMÁS ATTILA

JÓZSEF ATTILA KÖLTŐI VILÁGKÉPE

(Második közlemény)

Idő

És mintha a szív örökről-örökre
állna, s valami más,
talán a táj lüktetne, nem az elmúlás.

Az előbbi világ teljes elnémulásának volt egyik fontos előkészítője ez a három sor. A vers középpontjában, a már-már élettelen dísszé merevülten csillogó éjszaka egyik legmegdöbbentőbb sajátsága, hogy úgy érezzük, megállt benne az idő. Aztán — ahogy lassan fölenged a lélegzetelállító feszültség („a pusztaság . . . sóhaja lebben"), a megindult mozgással együtt az idő is megy tovább.

Egyik kritikusa már fölhívta a figyelmet arra, hogy József Attila költeményeiben az idő, az elmúlás igen gyakori és jelentős szerephez jutó mozzanat.[32] Valóban, egész sereg verscímet idézhetünk az állítás igazolásául. (*Eszmélet*, *Sárga füvek . . .*, *A Dunánál*, *Magad emésztő . . . Csendes, kévébe . . .* stb.) — Az anyag létezési formái: tér és idő. Az előbbivel kapcsolatos megjelenítési problémákat már tárgyaltuk; nem kerülhetjük meg az utóbbit sem, hiszen ahogy a valóságban is elválaszthatatlan egymástól e kettő, úgy együtt jelentkeznek művészi problémaként is.

„Időről szólok én, mert nincsen még idő,
És helyről is szólok, mert eltűnt már a hely;
Ha emberről szólok, nemsoká meghal ő,
Időről szólok, mert eltűnt, örökre el."
„Nem balsors izgat, szenvedés és a gyász,
a végtelen hiány, szorongás és csapás,
de a terhes mélység, mely kórokat vetél ;
a szellem útvesztői, az idő és a tér" — írja Robert Queneau.[33]

Pregáns költői megfogalmazása ez annak a válságnak, melybe a szubjektívizálódó huszadik századi művészet jelentős része jut. Ahogy a kompozíciót a montázs, úgy váltja föl az időbeli egymásutánt a szimultanitás, képzőművészetben és irodalomban egyaránt. Az Eliot-i költemények „a legheterogénabb eredetű töredékek montázsai, a legcsekélyebb utalás nélkül valamely helyre vagy időre" — emeli ki már idézett tanulmányában H. Friedrich. Hivatkozik Apollinaire nézeteire a „szintétikus költemény"-ről, amelyben, mint az újságban, egyidőben található meg az élet ezernyi jelensége. De fölfigyelhettünk erre az ábrázolásmódra már Whitman költeményeiben is, aztán majd maga Apollinaire (*Égöv*, *Vendémiaire*) és követői, sokszor még Aragon és Eluard is ily módon alkotnak. Mint ismeretes — részint Bergson időrelativitás elméletéhez kapcsolódva — , a regényirodalomban Proust jár „az eltűnt idő nyomá-

[32] Fehér Ferenc: A dialektikus költő. Új Hang (1955).
[33] A jelképek magyarázata, Nem izgat túlontúl . . . — Képes G. ford. — Modern francia költők, 146.

ban", Joyce *Ulysses*-e és Woolf *Orlandó*-ja, *Évek*-je oldja föl a legszembetűnőbben a korábbi időviszonyokat, a festészetben R. Delaunay az egyik vezéralakja ennek az irányzatnak, melyet a futuristák s szimultanisták tesznek magukévá. Tér és idő a valóság objektív létezési formáiból egyre leplezetlenebb módon szubjektív, önkényesen kezelt szemléleti formákká lazulnak.

József Attila költészetében a térhez hasonlóan az idő is visszakapja objektív valóságát. Megintcsak nem véletlen jelenségről van szó.

... viszi az idő a ködöt, tisztán meglátni csúcsainkat.
Viszi a ködöt az idő, s az időt mi hoztuk magunkkal,
hoztuk harcunkkal, tartalék nyomorunkkal,
a kenyérrel, mely megpenészedett, amíg a munkás megszeghette...
.....
— a tőkével, mely munka lesz, míg megnő az inas,
s kalapácsával odavág
világ!
ahol a legfehérebben izzik a vas!....

A *múlt* minden nyomorának és megaláztatásának kínját csontjaiban, idegei „rángó hálójában" érző, egy emberibb *jövő* hitével a *jelen* harcát vállaló proletár számára az idő félreérthetetlenül *van*.[34] Az idő igazi törvénye: az okság egymásutánjának szilárd rendje. „Papok, katonák, polgárok után így lettünk végre mi hű meghallgatói a törvényeknek, minden emberi mű értelme ezért búg mibennünk, mint a mélyhegedű." — mondja ki e törvény társadalmi jelentését *A város peremén*-ben. Ahogy a szilárd térbeli szerkezet szerinti világkép művészi megalkotásához rendkívül súlyos támpontokra volt szükség, úgy kell különös keménységgel a tudatba vésni az időnek ezeket a vas-törvényeit is; múltak feszítő erejét, jövő változások lehetőségét drámai módon a jelenbe sűrítve megjelentetni:

Töprengett ősszel szilajon,
havazna gondolkodva most
s kemény fagy tiszta ablakán
dobol az ingerült idő.

Bankárok és tábornokok
ideje ez, jelen idő,
ez a kovácsolt hideg,
e villanó, e kés-idő.

A csördülő ég vasban áll, —
Ez a fagy átszúr, döf tüdőt,
rongy mögött meztelen kebelt —
köszörűn sikoltó idő.

Mögötte mennyi hallgatag
hideg kenyér és pléhdoboz,
megdermedt dolgok halmaza —
kirakat-üvege-idő.

[34] Németh Lajos Derkovits Nemzedékek című híres képét elemezve mutatja ki annak szükségszerűségét, hogy a szocialista proletárfestő épp a látványi realizmus formájában, erősen zárt kompozícióban ragadja meg az idő problémáját. Acta (1960).

És kiáltoznak: „Hol a kő,
hol az a veres vasdarab?
Vágd bele! Zúzd be! Lépj belé!..."
— Milyen idő — milyen idő —[35]

„A jelen? Nincs. Csak az van, ami Volt, csak amit megjegyeztél" — írja a XX. századi magyar polgári líra egyik legnagyobbja, Szabó Lőrinc, a *Tücsökzene*-ben; emlékek képévé tördelve a világot. „Fölkereshetnéd ifjúságod" — próbál egy pillanatra József Attila is emlékei közé menekülni a valóságból, hogy „egy kis szabadságot" képzeljen magának. Mintha ki akarna törni a fegyelem önmaga által kimondott parancsszava alól, mintha el akarná felejteni: „a nyár ellobbant már." De épp a drámai fölismerés tudatosítja majd különös élességgel a valóság törvényeit: tér is idő megbonthatatlan rácsai közé zártságát.[36] „Csak képzetet lehet feledni" — döbben rá az igazságra apokaliptikus képek iszonyatát kifejező sorai után. „A múlt tüntető menete elvonult, a lomb lehullt, s a fájdalom ágai benned, mint mindenkiben, elkövesedtek az aláomló évek, évadok, rétegek, szintek és tagok óriási nyomása alatt"[37] — magyarázza majd higgadtabb bölcselkedéssel Babits Mihálynak az előbbivel rokon versében. *(Eszmélet, Magad emésztő...)* Az időt csaknem mindig plasztikusan jeleníti meg, anélkül azonban, hogy költői eszközül valamiféle szimbolikus formához, megszemélyesítéshez folyamodnék. Éppen azért képes erre, mert nála az idő nem egyéb, mint a mozgás, az anyag változásának formája; a múlt: változások eredményeképp létrejött, újabb változásoknak viszonylag kevéssé alávetett anyagi formák összessége. „Csillan a nyüzsögő idő korállszirtje, a holt világ, a nyírfa, a bérház, a nő az áramló kék égen át".[38] Tér- és időviszonyok kifejezésére nemegyszer jelennek meg egyazon formaelemek. Mint az anyagi világban, József Attila költészetében is *egy* a kettő. „A világ ág-boga" éppúgy tér, mint időbeli jelenség, akárcsak az „idő korállszirtje"; az évek alatt nagyra nőtt nyírfa, a bérház nemzedékek nyomait falain viselő építménye. A *Téli éjszaka* ismeretlenből jött vonata az időt is újból mozgásba hozta, az *Eszmélet* utolsó szakasza pedig közvetlenül is megfogalmazza ezt az egységet:

Vasútnál lakom. Erre sok
vonat jön-megy, és el-elnézem,
hogy' szállnak fényes ablakok
a lengedező szösz-sötétben.

Így iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok,
s én ülök minden fülke-fényben,
én könyökölök és hallgatok.

De ahogy a térbeli végtelenbe tágult képen is mindig kirajzolódott az egészet élővé, valóságossá, ember-közelbe hozó részlet,[39] úgy az idő sem csak végtelenül áramló egészében és különös tár-

[35] Az „idő" szó ezúttal kettős értelemben szerepel; ez azonban csak növeli a vers sajátos belső feszültségét.

[36] A sorokat már korábban idéztük: „s hát amint fölállok, a csillagok, a Göncölök úgy fénylenek föntt, mint a rácsok a hallgatag cella fölött."

[37] Vö: „lerakódik, mint a *guanó*, keményen, vastagon." „Lelkünkre így ül ez a kor" A külváros tárgyainak elhasználtsága is félreérthetetlen kifejezője az idő múlásának.

[38] A néhány versben már itt is kifejezésre jutó keserűség, fáradtság elemzése ezúttal nem lehet feladatunk.

[39] Egyes meghatározott pontok kiemelését, szilárd térbeli elhelyezését néha egyszerűbb eszközökkel éri el, mint az eddig vizsgált esetekben. Pl. „... most ... csak állok itt a vasgyár szegletén..." — a súlyos jelentésű „gyár"-at a „vas" még súlyosabbá teszi, ami mellett viszont a „szeglet" lesz még élesebbé — ide szegeződik le a „most"-tal és az „itt"-tel.

sadalmi jelentőségében jelenik meg, hanem legtöbbször pillanatnyiság és végtelenség ellentétének egységében. „Fülelt a csend – egyet ütött" – halljuk *valahonnan* az éjszaka mitikus sötétjéből az erős, tiszta hangot, az egyértelműen tömör, pontos időmeghatározást: *egy óra van*. A faldarab éppen hullóban volt a *Külvárosi éj* konyhájában, a papírdarab *éppen* moccant volna; miközben a szélben hajladozó fűszálak sűrűje „tovaringatja csendesen a zümmögő időt", megakad szemünk egy pillanatra, amikor „egy pók fut át a homokon, a dél szikrázva ül a sárga füveken", amikor a tócsa bőre a hulló eső finom szálaihoz hasonlóan a legparányibb szellőre is meg-megrándul; miközben szemünk előtt „apró ablakok fakó lépcsein szállnak a napok alá . . .", jelen és múlt összefonódásának küszöbén átéljük azt a pillanatot is, melyben „a buckákról egy-egy gyűszűnyi homok pereg alá", mikor a szerelmespár szinte időtlen csendű nyugalmának, meghitt együttlétének az eső első parányi csöppje vet szelíden véget. Szép, sivár, vagy éppen közömbös pillanatok: elmúló és mégis megmaradó részek a végtelen egészben.

„*Óda*"

A pillanatok zörögve elvonulnak,
de te némán ülsz fülemben.
Csillagok gyúlnak és lehullnak,
de te megálltál szememben.
Ízed, miként a barlangban a csend,
számban kihűlve ieng,
s a vizes poháron kezed,
— rajta a finom erezet —
föl-földereng.

„Maradandóvá tenni a pillanatot" — ebben látta Goethe a költő feladatát. A közhellyé koptatott megfogalmazásban valójában ott rejlik a valóságos idő-probléma: az a művészi feladat, amelyet a mozgás sajátos belső ellentmondása állít a művészet elé. Az, hogy az élet, részint szüntelen változások végtelen folyamata és mégis mindig csak a pillanat az, ami jelenvaló.

„Ne válasszunk magunknak csillagot? —
szólék én ábrándozva Erzsikéhez.
A csillag vissza fog vezetni majd
a múlt időknek boldog emlékéhez,
ha elválaszt a sors egyástól minket.
S választottunk magunknak csillagot.
Az országúton, végig a szekérrel
a négy ökör lassacskán ballagott."

Jobban megnézve azt látjuk, hogy mindkét vers középpontjában hasonló gondolat, részben hasonló élmény áll. Mindkét vers remekmű. Ám az egyikben csak az utal közvetve az idő múlására, ahogy a négy ökör lassan, de föltartóztathatatlanul ballag *végig* az országúton, s a természetben meghitt otthonossággal mozgó költő leheletnyi szomorúsággal ugyan, de a körülötte lélegző világ szépségétől megilletődve mégis csöndes belenyugvással veszi tudomásul, hogy csak egy közös csillag őrzi majd kettejük tökéletes, szép egymásratalálásának emlékét. József Attila költeménye viszont nyílt dráma: küzdelem a kozmosz erőivel, „zörögve elvonuló" pillanataival, évmilliárdok alatt kialakuló-kihúnyó csillagvilágának törvényeivel. A huszadik század modern embere ő, akiben már megszakadt a természettel való naiv-ösztönös kapcsolat, akinek számára már *probléma* a világ; — de a huszadik századnak az az embere, aki szembe is mer nézni ezzel a problémával: a számára idegenné lett világgal.

Éppen ettől a végiggondolástól lesz csodálatos, a világirodalomban is csaknem egyedülállóan szép szerelmes vers az *Óda*.[40]

Az emlék, mely az idő végtelen egészében látszik megállni, térben is a végtelenbe tágítja a költemény határait. A millió és millió formát: hullámzó dombok és fénylő csillagképek, rózsabokrokként rezgő vérkörök és munkáló gyárak alakját öltő „örök anyag" csodálatos egésze tárul fel szemünk előtt, ön-törvényeinek évmilliárdok alatt kialakult szép rendjében. Szép, hiszen ebben az ezerarcúan összetett képrázatos egészben is össze tudnak találkozni azok a részek, amelyek összetartoznak, és egymásra találva, egymás rész-voltát, magányát feloldva, „szóra bírva" értelmet adnak egymás létének, törvény-megszabta helyükre kerülvén pedig a mindenség is teljesebb lesz általuk. Az egész „öntudatlan örökkévalóság" ébred öntudatra két ember boldog szerelmében — erről vall az *Óda*. A materializmus első igazi, diadalmasan szép vallomása hangzik az anyag szépségében önmagát felismerő szellem ámuló kiáltásaiból:

Óh, hát miféle anyag vagyok én,
hogy pillantásod metsz és alakít?
Miféle lélek és miféle fény
s ámulatra méltó tünemény,
hogy bejárhatom a semmiség ködén
termékeny tested lankás tájait?
S mint megnyílt értelemben az ige,
alászállhatok rejtelmeibe!. . . .

Mint anya gyermekéhez, úgy tartozik egymáshoz ebben a megértett világban minden: a termekhez a fény, a mélységhez a hallgatás sötétje, az emberhez az élet.

„Szeretlek, mint élni szeretnek halandók, amíg meg nem halnak."

Az élet, majd a halál.

Mert József Attila a teljes emberi léttel néz szembe, a teljes valóságot ábrázolja. Nemcsak filozófikus értelemben, lélekrajzában is. A nyári alkony szelíd csendjében még maga körött érezhette, „ami tovatűnt", néhány percre úgy képzelhette: *önmagában* meg tudja állítani az időt. De az alkony békéjének hangulatát a hűvös józansággal szürkülő hajnal rideg fényei oszlatják széjjel, s így süllyed lassan a tudat felszíne alá az emlékek világa is. A szó már csak messziről keresi az értő társat, s a két ember egymástól-elszakadásával mintha az „örök áram" lüktetése is végképpen megszakadt volna valahol.

Mint alvadt vérdarabok,
úgy hullanak eléd
ezek a szavak.
A lét dadog,
csak a törvény a tiszta beszéd.

Az elmúlás visszavonhatatlan, s az elme lázadva veszi tudomásul, hogy néha az esetleges, a véletlenszerű elfedheti a törvényt, melyet az értelem a maga elvont tisztaságában tudott fölismerni. József Attila megért és lázad egyszerre. Szigorúan tárgyilagos, mert tudja, hogy a valósággal szembe kell nézni, és szenvedéllyel teli, mert tudja, hogy a törvények ismeretében az ember változtathat sorsán. A boldog beteljesülés érzésének és a tragédia elleni fájdalmas-hősi lázadásnak ez a kettőssége, ez az egymásnak felelő, egymást kiegészítő ellentéte oldódik majd fel a dal-szerűen tiszta, ősi egyszerűséggel emberi sorokban. Az időtlen mozdulatlanság

[40] A költeménynek más szempontból részletesebb, igen értékes elemzését Szabó Ede adja. Csillag (1955).

és örök elmúlás ellentétének világából a jelenbe, a mába, a közvetlenül adott világba tér vissza a vers. S bár ha „megoldást" nem ad ez se, így lesz az *Óda* a humánumot, az *egész* nagy harmónióját kereső-kutató, és roppant küzdelmei között az élet mindennapjának örömeire vágyó huszadik századi ember egyik legszebb vallomásává.

(Visz a vonat, megyek utánad,
talán ma még meg is talállak,
talán kihűl e lángoló arc,
talán csendesen meg is szólalsz:

Csobog a langyos víz, fürödj meg!
Íme a kendő, törülközz meg!
Sül a hús, enyhítse étvágyad!
Ahol én fekszem, az az ágyad.)

Mítosz és realizmus

„Ez a szemlélet már valósággal mitologikus" — állapítja meg költészetét elemezve Bóka László.[41] „A költészet mitikus hagyományaihoz ösztönösen ragaszkodó József Attilát az teszi egyedülállóvá, hogy be tudja törni az örökéletű formákba az újabb lélek tartalmi közléseit" — fejtegeti másutt Németh Andor.[42]

Mi van emögött az általunk vizsgált költeményekben is észrevehető „mitikusság" mögött?

Kétségtelen, hogy részint ott a modern huszadik századi líra néhány általános sajátsága is. A korszak „a »szintétikus költemény«-nyel kísérletezik, amelyben a költészet ősképei — csillagok, tengerek, szelek — a technika képeivel és a szaktudományok szavaival keverednek". Jellemző az a törekvés, melynek célja: „lemerülni az emberi lélek életének mélyére, ahol Európa és Ázsia, mágikus és mitikus ős-képek érintkeznek egymással."[43] — jellemzi H. Friedrich Jouve, Cardelli, Eliot, Saint-John Perse is mások líráját. Idézi Apollinaire szavait: „... a technikai civilizáció új valóságelemeit ... az új költészet ... szabadon alakított mítoszokkal kapcsolja össze, melyek számára minden megengedett, legfőképpen a lehetetlen." (A: L'esprit nouveau et les poetes — 1918), s utal ezzel kapcsolatban Jung archetipusainak szerepére is. Úgy érezzük azonban, hogy József Attila költészetének magyarázatául nem elégedhetünk meg ennyivel ... Más az ő „mitikussága" és megint más még a Lorcáé vagy pl. a Gionoé is.

„Nagyon furcsa gondolatra akadtam: a művészet tudomány" — írta még gyermekfővel Galamb Ödönnek.[44] De késői költészetének vizsgálata alapján így látja őt magát is egyik jeles kritikusa, Illés Endre: „A pontosságra és tisztaságra esküdött. Eszménye, gyakorlata: a világ fölfedezése, a jelenségek megfogalmazása, egészen úgy, olyan szigorral, mintha a szabadesés törvényeit ő szorítaná először képletbe. Egy-egy képe hasító erejű ... nincs még egy olyan költőnk, aki ... annyival fénylőbbé és egyben súlyosabbá tette volna a magyar szótárt, mint József Attila."[45] Tudományos pontosságú fogalmazásokra már láttunk példákat. Jellemzői közé tartozik az is, hogy nem elégszik meg a látott jelenségekkel, vagy sejtésekkel: a felszín mögül a *tudott* világ kontúrjai látszanak meg: a dolgok belső váza, a csillagok megmért pályája, a megértett összefüggések láncolata mind szerephez jut verseiben. „A napot csak sejti az ember... onnan tudom, hogy süt, mert látok" — magyarázza már egy leheletnyi fontoskodással a hangjában, még a megismerés folyamatát is leírva. *(A pipafüst lenyúl)* Legkísértetiesebben borzongató soraiban is valami különös tisztaság, a fogalmazás finoman élezett, pontosan célba találó volta kap meg.

[41] B. L.: Esszé és vallomás.
[42] N. A.: József Attila verseiről — Szép Szó (1937) 12.
[43] H. Fr.: i. m. 121. 112. 124.
[44] idézi Fejtő Ferenc: J. A. ars poeticája, J. A. az útmutató, 4 0.
[45] I. E.: J. A. szókincse — Csillag (1955) 914—915.

A helyenkénti mitologikus jelleg, bizonyos ősi formák keresése (Kalevala, regős-énekek stb.) semmiképpen sem fakadhat tehát valamiféle ködösség-igényből, sejtelmes hangulatok keltésének öncélú vágyából.[46] De aligha volna hasonló váddal illethető Derkovits Gyula, vagy a róla — az ő *Hajókovács*-áról és *Nemzedékek*-jéről — író Dési-Huber István is: „Új mítosz van itt jelen... roppant arányú új világ közellétét érezzük. Az alakulóban levő munkás-mítoszt szebben még senki sem fejezte ki."[47]

„Alakulóban levő munkásmítosz"... — Ismeretesek a századforduló, a századelő munkásmozgalmával párhuzamosan jelentkező naturalista-romantikus törekvések a világ láncait széttörő kalapácsos óriás, a világmegváltó rongyos titán emberfeletti alakjának megmintázására. Mindenekelőtt lírában és grafikában. Ezzel rokon Tóth Árpád *Uj Isten*-e, de ide tartozik a pályakezdő Derkovits sárkányt széttépő munkása is.[48] Az ő későbbi művészete azonban nem mutat közelebbi rokonságot ezzel az irányzattal. Éppúgy, mint ahogyan egészen más értelemben mitologikus József Attila *Külvárosi éj*-e, *Téli éjszaká*-ja, mint a hozzá ezen a téren pedig legközelebb álló Verhaeren-ábrázolta tárgyi világ képe. Mégis figyelemre méltó az, hogy valamiféle módon a tudományos szocializmus által életre hívott munkásirodalom is a mítosz felé keres utat — éppúgy, mint a múlt században a romantika, vagy több modern költői irányzat is.

A probléma egyik legjobb kulcsát alighanem Thomas Mann József-trilógiájában találhatjuk meg.

„József Attila ismét Dante-i, Goethe-i teljességgel szemlélte a világot" — állapítja meg már idézett munkájában Bóka László. „A művészi forma természeténél fogva univerzális, vagy az akar lenni; fogalmához tartozik az univerzalitás" — fejtegeti Fülep Lajos.[49] Ez a teljesség, ez az „univerzalitás"-igény az, ami a megismert és meg nem ismert jelenségek végtelenjébe tágítja a művészetek világát. Thomas Mann említett művében csodálatosan fonódik össze mítosz és tudomány, mese és lélekelemzés, monda és történelem. Szépirodalom, de egyben tudományos fejtegetés is ez a mű, mely nemcsak a mítosz ködét foszlatja széjjel, hanem ugyanakkor a valóság pontos elemzése közben bizonyítja be, hogy ennek legparányibb jelensége is hatalmas, szemléletünkben ösztönösen mitologikus színezetben megjelenő összefüggések része. Felfoghatóvá, értelmessé teszi a mitológiát — de éppígy elmondható az is, hogy mitologizálja a történelem, a lélekelemzés száraz-tudományos adatait. — „A királylány: mese, János, De nincs élőbb a mesénél, S mese ellen minden káros" — vallja Ady Endre, a népbutító hivatalos és nemhivatalos babonák gyűlölője, és a modern eszmék nevében tiszta okfejtéssel harcba szálló költő világában valóban mesék ősi erői kelnek életre. Igaz, az ő költészetének esetében szerephez jutnak egyes sajátos körülmények is — melyekre legjobban Révai József tanulmánya mutat rá — azonban itt is több van ennél. Ne felejtsük, hogy a felvilágosult, néha már túlontúl is józan Goethe főműve a régi népmondából átvett hős: Faust doktor fantasztikus, biblikus története. Hogy szemléleti, illetőleg kifejezési mód tekintetében mennyire megmaradt bizonyos ösztönös mitologizálási hajlam az emberi tudatban, annak legszemléletesebb példája talán a diadalmas racionalizmusnak az a törekvése, hogy a francia forradalom idején „az ész vallását" teremtse meg. Ha ebben része van is hosszú évezredek szemléletének, többről van szó puszta csökevénynél. Ha nem a szűklátókörű nyárspolgári vulgármaterializmus, hanem a materialista dialektika tudományos, modern szemléletét tesszük magunkévá, a valóság természetének kettősségével találjuk magunkat szemben. Egy igennel és egy nemmel. Azzal a ténnyel, hogy a külvilág megismerhető, mert nem állít egyetlen olyan akadályt sem elénk, mely lényegénél fogva áthághatatlan az emberi értelem számára, és azzal, hogy az ember előtt mindig végtelen

[46] Talán nem ártana ezzel kapcsolatban sem a bartóki zene néhány sajátságára fölfigyelni.
[47] D. H. I.: Két modern magyar festő i. m. 66.
[48] Említi Körner Éva, Szabad Művészet (1955) II. 63—64.
[49] F. L.: Magyar művészet (21).

sok általa még meg nem értett jelenség, összefüggés és törvény marad. Részint ennek a kettősségnek az átéléséből származik az a sajátos, „mitologikus" szemlélet, mely József Attila egyetemes igényű költészetében testet ölt. — Vizsgáljuk meg közelebbről ezt a szemléletet a *Falu* egy részletében.[50]

Örök boldogság forrása mos
egy rekedt, csorba téglát.
Smaragd Buddha-szobrok harmatos
gyepben a békák.

„S mintha lába kelne valamennyi rögnek, Lomha földi békák szanaszét görögnek . . ." Arany János *Családi kör*-ében még nem kap különös hangsúlyt az est sötétjét puha, nehézkes ugrásaikkal fölbolydító, hüllő-szerű kis állatok titokzatossága; József Attila versében évezredes keleti mítoszok varázsa árad meredt nézésükből. Ám ez a „varázs" ott volt már korábban, az „örök boldogság forrásá"-ban is.

Megint a már korábban is látott szerkesztésmód áll előttünk: a megfoghatatlan végtelen és a beléje helyezett nagyon is konkrét és egyedi rész ellentétének egysége. Az est puha csöndjében az egyhangú forrás- vagy csermelycsobogás valóban a tudatba idézheti az időtlenség képzetét, a dallamos, lágyan üveges bugyborékolás ugyanakkor pihentető, szép élményt kelthet a tülekvő, könyörtelen hajsza lármájából érkezett ember lelkében; valóban mintha maga a boldogság nyugalma áradna tova csillogó vizében. Ebben az öröknek tűnő áramlásban helyezkedik el az ember-alkotta világ egy darabja — mint az éjszaka végtelen csendjében a vonat, az omladék-szerű gyárépület, a megtört kő, az águegyen akadt szalag-foszlány. Lágy, végtelen áramlás és kemény élek; ős-természetességgel formát váltó anyag és elhasznált, értelmetlenné merevült, kicsinyesen egyedi tárgy. Halk, eleven hangok és tompa, „rekedt" némaság.

Az *Ódá*-ban az „örök anyag" alakváltásának, a részek összeillésének és egymásba-áramlásának rendje fakasztott újjongó kiáltásokat József Attila torkán, ennek az élménye szólal meg *A Dunánál* felelősségtudattól áthatott soraiban is. Itt mindez kimondatlanul sűrűsödik benne az „örök boldogság forrása" kifejezésben, éppúgy, mint majd a beteljesülő szerelem szavaiban: „Ember vagyok, és olyan boldog, mint, ha vannak, az örök dolgok."[51]

József Attila a materialista dialektika világképének „mitológiáját" teremti meg.

Az előbbi sorokkal megint fontos problémához jutottunk. A népköltészet sajátos harmóniája, a naiv eposz tökéletes, szép nyugalma a természettel, a társadalommal, azaz a külvilággal való sokoldalú, harmonikus kapcsolatból fakad. — „Sej, a fekete hattyú gyászt visel magáért, Sej én is gyászt viselek elhagyott hazámért" — bánkódik a messze földre hurcolt parasztlegény, naiv ösztönösséggel vonva párhuzamot a külvilág jelenségei és önmaga közt. Az ember-alkotta gépi világ, a kapitalista társadalom bonyolult, torz szövevénye azonban mindjobban felbomlasztja ezt a harmóniát. Az iskolázott értelem is egyre kevesebb tért hagy a naiv ösztönösségnek. József Attila ezzel az új oldalával megmutatkozó világgal állítja helyre a megbomlott kapcsolatot,[52] magasabb szinten, mintegy a tagadás tagadásának dialektikus folyamata révén. Ezért tud a rendről „mint gyönyörű képességünk"-ről szólni. Ezért tudja tiszta szívvel hirdetni: „Én hazám, fajom és emberiségem iránt ismerem szép kötelességem", mert fölismervén és elfogadván a külvilág törvényeit, „kötelességeit" önnön lelki alkatával, s az egyetemes emberi tudat törvényeivel összhangban levőnek, szépnek érzi azokat.

A népdal énekese otthonának érzi a természetet, a szocialista költő tudatára ébred annak, hogy otthonává teheti a számára idegennek mutatkozó világot.

[50] Az egész költemény részletes elemzését Szabolcsi Miklós végezte el. Az idézett sorokkal is részint hasonló értelemben foglalkozik.

[51] Hogy a Levegőtl-beli „hűvös televény" kifejezésben József Attila költészetének gyakori „ősanyag"-képzete jelenik meg, arra Fehér Ferenc idézett cikke is figyelmeztet (vö.: „Hogy helyt álljunk az emberiségért az *örök talajon*").

[52] „Költészetében helyreállt a dolgok természetes rendje" — írja róla Bóka László.

A világ emberidegen arculatára már a romantika bizonyos áramlatai is fölfigyeltek. Az általuk megalkotott világban félelmetes, kiismerhetetlen erők rejtőznek a dolgok felszíne mögött, s az ember a bennük testet öltő végzetnek, a sorsnak kiszolgáltatva hányódik életútján. Egyik legjellemzőbb képviselője, E. T. A. Hoffmann számára néha egyenesen ördögök látszanak a dolgok mögött rejtőzni, Don Juan című elbeszélésében pedig így ír: „Lelki szemeim előtt világosan megjelent az emberi természet összeütközése ismeretlen, rémítő hatalmakkal, melyek az emberre leselkednek, hogy romlásba döntsék." A kapitalizmusban az ember fölött egyre inkább a dolgok, a lelketlen gépek, kusza termelési viszonyok lesznek úrrá a „szabadság, egyenlőség, testvériség" várt világa helyett, s ez jelenik meg mitologizáltan bizonyos haladó írók műveiben is. A korai szocialisztikus színezetű irodalom naturalista-romantikus világképében még az ősi, az állat-isten előtti babonás rettegés mitológiája újul fel. Zola említett regényének mozdonya kezes, majd egyre félelmetesebbé vaduló állatként száguld, s hurcolja magával, vagy tiporja maga alá az elébe került életeket. Verhaerennél „A város csápjait kinyújtja"; a hidak, hajók, vonatok „rőt tűz-szemek"-kel néznek, polipként karolják át a világot s benne a küzdő-vergődő embert, — máskor veszett csordaként vágtatnak. A fiatal, még romantikus Gorkijnál is ezt az ábrázolásmódot látjuk: „Messziről egyetlen fekete fogsorú, gígászi állkapocsnak tűnik a város. Füstfelhőket fúj az égre, zihál, mint a betegesen hájasodó, tehetetlen bendőjű ember. . .[53] — Fejed felett, lábad alatt, melletted — mindenütt diadalát ünnepelve él, csörömpöl a vas. Miután az arany életre keltette, lelket öntött belé, pókhálójába burkolja az embert, megfojtja, kiszívja vérét, velejét, fölfalja izmait, idegeit és nőttön-nő, a néma kőre támaszkodva egyre messzebb veti láncait. . ."[54]

„Az anyag uralomrajutásán" megdöbbenő polgári költő a szubjektumba menekül, a tisztán megőrzött, fegyelmezett *én* világának megteremtésével kísérletezik, vagy átengedi magát a rémület feljajdulásainak. A kezdődő munkásmozgalom írója többnyire a hitet, a munkás már-már vallásos tiszteletét szögezi szembe e romantikus rémképpel. Ezzel azonban minden társadalmi progresszívitás ellenére lemond a kor *minden* követelményének eleget tevő művészi világkép megformálásáról.[55] Eluard, Aragon, Hikmet, Neruda és Majakovszkij majd részben megteszik ezt, de a modern tudományos világkép által új és új oldaláról mutatkozó, az ember életét döntő mértékben meghatározó tárgyi világ objektív tartalmának megjelenítése helyett ők inkább felül emelik rajta magukat, s *csak* az ember felé fordulnak. Ez a „csak" persze többletet *is* jelent, s szocialista humanizmusuk — főleg Eluard esetében — néha előbbre is — mutat a rokon lelkületű, de tragikusabb körülmények közé jutott József Attila szavánál. De az anyag elszabadult erői fölött az ember uralmát megteremteni hivatott szocialista mozgalomnak azt a feladatát, hogy szembenézzen ezzel a tárgyi világgal, hogy teljes világképet adva mérje föl az anyagi és szellemi lét rejtelmeit az emberi szemlélet számára; hogy olyan új „mitológiát" teremtsen mely igazában nem mitológia többé — ezt a költői feladatot József Attila végezte el.

„Metafizikát adott a programnak, tündéri lebegést a tannak, költészetet a retorikának" írta róla már idézett esszéjében Halász Gábor. Ha a polgári irodalomtörténésznek a „program", „tan", „retorika" szavakból érződő szkepszise távol áll is tőlünk, a megállapítás jelentősebb részének igazságával nincs okunk vitázni. — „József Attila . . . számára a szocializmus több egyszerű állásfoglalásnál, több világnézetnél . . . azonos az élettel . . . melyet az öntudat felérez és melyet a gondolkodás formába önt. . . Az első volt a magyar irodalomban, aki olyan poli-

[53] A korábbi versek írójától ez a fajta szemlélet sem idegen. A Tömeg „Odvas foga bérkaszárnyák görbe sora" — „Hol zápfog rág, a város érdes része, hol a vasbányák fuvallata ing, gép rugdal ,lánc zúg, jajong ládák léce, lendkerék szíja csetten és nyalint" stb.)

[54] Gorkij, i. m.

[55] Verhaerennek egy versszaka azonban már József Attila költészete felé mutat, közvetlenül is: „Atom-, sejt- és porszemben a mikroszkóp alatt Megleltük a világot, mely formáit mutatja. Hiszen a mindenség is sok háló rabja Miket hol old, hol megköt az örökös anyag." — Ez már *kimondja* azt a fölfedezést, ami majd *látásmóddá* lesz József Attilánál.

tikai lírát alkotott, melyben bölcseleti mélységeket tárt föl, . . . aki a szegény emberek, a proletárok életének, küzdelmeinek, osztályharcának színét, ízét, hangját és filozófiáját a közösség kozmikus méretekig fejlesztett . . . szintjéről mutatta meg" — szögezi le halála után a Szép Szó kritikusa.[56]

Láttuk ezt a különös: titokzatos és mégis reális, megfoghatatlan és mégis oly tisztán érthető, emberidegen és mégis az ember birtokát-hazáját jelentő kozmosz-képet, ezt a sajátos, tudományos és dialektikus proletár-mitológiát; az örök anyag végtelenségének mitológiáját. A létből hazaballagni látszó munkással, az örök éjből jönni látszó vonattal, a mocorgó s indulni erőtlen papírdarabkákkal, a végtelen sötét csöndjét megbontó, ismeretlen messzeségből jövő óra- és harangkondulással, a megbénulni látszó idővel. A kettősség: a fagyra tört emelő ág ijesztő titokzatossága és a gondolatként-tündöklés kristályosan tiszta értelmessége kettős hatást tesz az emberi tudatra. Egyszerre hat a lélek legősibb, az ösztönökbe süllyedt rétegeire és a legmodernebb tudományos, filozofikus eszméken kiművelt értelemre. Az ős-állapot csendjében a molekulák parányi mozgására figyelünk, s a lidérces fény mai gyárépület tetején suhan át. Az egymásra hányt, hallgatag fahasábok a történelmi materializmus felismeréseit példázzák, az ódon családi kripták komorságával visszhangzó gyári csarnokok pedig a munkásosztály diadalának, „feltámadásának" titkát őrzik. Egyszerre *sejtjük* meg ösztöneinkkel és *értjük* meg eszmélő, tisztuló értelmünkkel egy társadalmi rend világának tarthatatlanságát. *A város peremén* pontos érvelését ősi mítoszok sejtelmes igazsága mélyíti el: „Ha már ennyi a kín, világot vált valóra" — hangzik a változások, az ellentétek egymásba való átcsapásának szükségszerű rendjéről való sejtés ősi szava. Évezredes szó, de olyan, mely azóta is ott él a költészet nagy alkotásaiban, az emberi lélek igazságvágyában, , a „megbűnhődte már e nép" feljajduló hitében, *A vén cigány*-nak az özönvízi szenvedéstől való megváltás-várásában, a Dózsa testének kínját gyomrukban érző kurucok fanatikus jövendő-igézetében.[57] A jobb világ hívásának pátoszát, a győzelem ígéretét halljuk a *Külvárosi éj*, a *Munkások*, a *Tömeg* és más versek végéről fölharsanni; a *Fagy* robbanó dinamikájú „milyen idő"-jében, a *Téli éjszaka* jeges tündöklésében pedig valahogy egy végső fejlődési pontjáig kristályosodott társadalom „tovább nincs"-ét is ott érezzük. József Attila „mitológiája" az anyagi világ valóságos elemeit valóságos emberi vonatkozásaik teljességében, törvényeik legtisztább rendjében mutatja meg, egy fegyelmezett szemlélet tükrén. Érzelmek és gondolatok, sejtések és bizonyosságok, kijózanultságok és hitek, gyűlölet és szeretet világában. Mint ahogy ő maga vallja egyik — talán kissé különös kezdésű — versének[58] végső összegezésében, a szocialista humánum egyik legszebb megfogalmazásával jellemezve költészetét:

Tengerem ölelő karok
meleg homályú, lágy világa.
Egem az ésszel fölfogott
emberiség világossága.[59]

„*Virrasztok*"

A konstruktív törekvések egyik legsajátosabb magyar megvalósítójának, egyik legjelentősebb huszadik századi festőnknek művét elemezve írta méltatója: „Egry látomása . . .

[56] (1938) I. 95—100.
[57] Ady: Dózsa György lakomáján, Illyés: Áldozás.
[58] Már régesrég . . .
[59] Valóban, rá is illenek Dési Huber Istvánnak Derkovits Gyuláról írt szavai: „Vannak küldetéses emberek, költők, politikusok, írók, művészek, akiknek életintenzitása messze túlhaladja kortársai életét. Akikben tömörülnek a dolgok. Az osztály, a nép, a nemzet érzelmei. Akikben összefut minden, ami a nagy egységben él: A fájdalom, az öröm, a szenvedés. S amit érzékeikkel megélnek, sorra számbaveszik: a rész ismeri meg így az egész életét, az egyén a sokaságét. Mintha külön szervük lenne rá ezeknek az embereknek, úgy fognak föl, zárnak magukba mindent, hogy később hatványozottan fejezzék ki műveikben. — (D. H. I. Derkovits Gyula élete és festészete — i. m. 107.)

tündériesen, légiesen szárnyalva világgá tárul, akár a Ming-korszak kínai tájfestészete... Úgy érezzük: itt van a világ közepe... E könnyedén lebegő szerkezetnek függélyes nehezéke, horgonya a pallón álló emberi alak... Ehhez a földbe gyökerezett, magányos, szilárd figurához viszonyítva tárul fel a kép keleties igézete: a fényszőtte, csöndes, légies végtelen."[60]

Nagyon sok tekintetben ehhez hasonlóan áll szemben egymással ember és kozmosz József Attila verseiben is. [Hogy mennyiben más: modernebb József Attila proletár-tája, azt jórészt már láttuk; itt talán nem szükséges rá kitérni.] A *Téli éjszakában* a homályból előrehajló fa alatt álló ember *én*-je köti igazán egy ponthoz a képet; máskor esetleg a vasgyár tömör szögletén állva néz szembe a végtelennel — vagy éppen csillámló sziklafalon, üres tér közepén ülve; de mindig egymagában

„... ülök egy padon.
Kotyogok, mint elhagyott csolnak,
sok lágy levegő locsolgat —
a szabadság nagy csendjét hallgatom.[61]

Az „elhagyott csolnak" képe megint különös módon idézi föl a belső, zárt egyedülállóság élményét. Valóban, valahogy merőben idegen testet képez a hatalmas, alakját örökkön váltó őselem; a víz színén nehézkesen, mereven meg-megbillenő, ember-alkotta s nélküle értelmét vesztett holt tárgy. (Gondoljunk a *Holt vidék* egy részletére: „Csak egy ladik, mely hallhatón kotyog még a kásás tavon magában", vagy a Petőfi népies hangvételű életképéből hirtelen elkomolyodással elkülönülő modern sorra: „Pihen a komp, kikötötték, Benne a hallgat sötétség.") A József Attila festette táj képein — már láttuk — alapegységeiből épül föl a kozmosz, s kidomborodik az egységek viszonylagos önállósága is. Az ember is részint ezért jelenik meg egyediségében, *magában*. Ugyanakkor, azt is érezzük róla, hogy szerves része egy nagyobb közösségnek, a nagyobb egésznek. A külvilág törvényeit szépnek látó ember számára a törvény — a fölismert szükségszerűség — egy-jelentésű a szabadsággal. „Ahol a szabadság a rend, mindig érzem a végtelent" — írja egyik töredékében, s „a szabadság nagy csendje" itt még közvetlenebbül sugallja ezt az érzést:

S valami furcsa módon
nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódom
a külső világban —
nem a fűben, a fákban,
hanem az egészben.

Megintcsak a proletár-létből fakad legtermészetesebben a szemléletnek ez a kettőssége. Az egyedüllét az elhagyott külvárosban spontán módon (egy parányit nyomasztóan) kelt élményt. Ugyanakkor viszont a világot a valóság törvényeinek megismerésével, egy összeforrott közösség erejével átformálni készülő szocialista ember az, aki legközvetlenebbül érezheti magát „az egész" szerves részének. Részének, de egyúttal középponti tagjának is. Már láttuk, hogy József Attilánál nem csak formális szerkesztésmód állítja a végtelenbe táguló kozmosznak mintegy a közepébe az embert. Az ő „mitológiájának" valóságos középpontja az ember, akiben ez a végtelen anyag öntudatra ébred. Az ember, aki még csak híd alatt őgyelgő hajléktalanként, de azért már úgy „méri a téli éjszakát, mint birtokát a tulajdonosa," akiben az emberidegen társadalmi rend közepette is napszülte vágyak élnek, akiben az „egész éj" terhe alatt sem huny ki a figyelő, éber értelem tiszta fénye, „az ésszel fölfogott emberiség világossága". A még magános, de másokért való felelősségét érző ember.

[60] Kállai Ernő i. m.
[61] Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak

Alszanak a nyers, nehéz szavú,
kiszikkadó parasztok.
Dombocskán mint szívünkön a bú,
ülök. Virrasztok.[62]

„... *a törvény szövedéke* ..."

„... Tisztában voltam azzal, hogy egy téveszméiből rendszert építő paranoid lényhez hasonlítok, s hogy mégsem vagyok elmebeteg ... mert ez az eszmerendszer úgy megfelelt a valóságnak, mint egy többé-kevésbé pontos térkép az ábrázolt földdarabnak."

Kezelőorvosának, Bak doktornak írt levelében mondja ki József Attila ezt a megdöbbentő tisztasággal megfogalmazott tragikus fölismerést.[63]

És fölnéztem az est alól
az egek fogaskerekére —
csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a múlt szövőszéke
és megint fölnéztem az égre
álmaim gőzei alól,
s láttam, a törvény szövedéke
mindig fölfeslik valahol ...

Nem fejlődésében, kialakulásának egyes stádiumaiban vizsgáltuk József Attila világképét, nem vettük figyelembe a fejlődés rész-okait. Ezúttal sem lehet feladatunk, hogy pontosan kikutassuk a bomlás egyes fokozatait, hogy fölfigyeljünk minden olyan mozzanatra, mely ebben szerephez jut. — A kettőbe tépett vászon szálainak reccsenése is az anyag, a szövedék összetartó erejéről vall — itt is azért figyeljünk csak a kétségbeesés kiáltásaira, hogy jobban megértsük: mi hasadt meg József Attila lelkivilágában, minek az összetartozását érzi lelke mélyén legalább a vágy formájában tovább élni.

Kitágul, mint az űr, az elme,
a csöndbe térnek a dalok.
A hűség is eloldalog
és elmúlik szívem szerelme.
Kitetszik, mily üres dolog,
mily világ visszája bolyog
bennem, mint lélek, a lét türelme.
Széthull a testem, mint a kelme,
mit összerágtak a molyok.

Egy szilárd rend elemei fordulnak visszájukra. A tiszta szemlélet tere tágul ijesztő űrré,[64] s szinte ugyanazok a szálak látszanak most felbomlani, amelyek korábban szemünk előtt fogták össze a jelenségeket. „Nem lesz cérna a szerelmedhez, ha úgy kifoszlik, mint a férc" — írja a *Ha nem szorítsz*...-ban, „Ha varrsz, sem varrhatod meg közös takarónk, ha már szétesett" — panaszolja a *Judit*-ban, s az *Emberek*-ben nő egyetemessé a kép: „Kibomlik végül minden szövevény" — mondja ki lemondóan. Aligha magyarázzuk félre a szavak értelmét, ha

[62] Ennek a mozzanatnak jellemző voltára s a bartóki magatartással való rokonságára Szabolcsi Bence hívta föl először a figyelmet (Vers és dallam).

[63] Közli Németh Andor, i. m.

[64] Vö. „Mint űrt a fényszóró ...", „mely farkasszemet néz az ürességgel", „az űrben tántorgó világ"; József Attila „világhiány"-áról lásd: Németh A. J. A. 213.

az „ami van, széthull darabokra" sorból is kihalljuk valamilyen egyetemes felbomlás élményének döbbenetét.[65] A csillagvilág képe, mely korábban a szilárd képszerkesztéshez nyújtott elemeket — háló jeges bogai, kimért pályán mozgó szabályos testek — fokozatosan elvesztik eredeti, objektívabb jellegüket; a túlérzékeny lélek már menekülne kínzó fényük elől — és mégis: *megmaradnak*, mint szétroncsolt vasszerkezet riasztó, de az eredeti szerkezet szilárdságáról tanúskodó darabjai:

Ó, csillagok, ti! Rozsdás, durva
vastörőkül köröskörül
hányszor lelkembe vagytok szúrva — jajdul fel egyik versében.[66]

Egyes és általános dialektikus egységében is szemünk előtt jut egyeduralomra a különrész-jelleg a nagyobb egész kárára: „A tárgy-egyén mind elválik a többitől, magába mélyed és talán megsemmisül" — hullik darabokra a világ *Szürkület* című versének egyes részleteiben. A költő személye, mely máskor egymagában is *az ember* nevében virrasztott, most mindjobban *egyedül* lesz, a magány érzése lesz rajta úrrá. „Nincs közöm senkihez, szavam szálló penész, vagyok mint a hideg, világos és nehéz" — olvassuk töredékei közt. „Már . . . Dolgaim is úgy hallgatják személyem, Mint bolond tanárt az üres padok"; „. . . már nem fog kézen, amit megfogok" — halljuk a keserű panasz szavát másutt. De a „már", a megváltozott időre utaló szócska csaknem mindenütt ott van, félreérthetetlenül visszamutat arra a múltra, melyben még „kézen fogta", amit megfogott, mikor még nem ürült ki a terem, nem lett űrré a tér. A pusztulás megjelenítésében is a régi képek szerkezete él tovább: „Kásásodik a víz, kialakul a jég, és bűneim halállá állnak össze." Az *Ősz* egyik változatában mint kalitkája rácsai között, úgy lépked a faágak közt a madár, a költő lelkében pedig a némaság — nem sok idő múltán ő maga vergődik eszméi rácsai közé zártan *(Kiáltozás, Légy ostoba)*. „A világ ág-bogán" fönnakadt életfoszlányokat, a kemény menny egészével szemben magánosan sírdogáló cinkét más, de rokon kép váltja föl:

A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog . . .

Majd „a semmi szállong" — „mintha valaminek lenne a pora" —; vagy három vak holló kereng a fán. A végsőkig üresedik a tér, a mitológia félelmetessé lesz, a vas sírását, az eső nevetését, a kasza alatt sikoltó rozs, üszkös romok jajszavát hallani. De a tragikus látomásokban is végig ott a tiltakozás iszonyata, a régi világkép kétségbeesett akarása. S ott van ez végső megnyilatkozásaiban is. Számára nem elég önnön világának menedéke. „Nem vagyok író" — mondja ki, mikor nem érzi, hogy elismerik, mikor nem tudja magát egy nagyobb egész szerves részeként látni. „Nincs szükség rám" — ez a legfájdalmasabb szava, s tébolyult képzelgéseiben is összefüggések ijesztő, de pontosan egymásba illő láncolata bontakozik ki.

Visszájukra fordult vágyak, roncsolt emlékek, torz maradványok egy csodálatos egészből. Abból az egészből, melyről mintha még utolsó soraiban sem tudott volna egészen elfeled-

[65] Horváth Márton értékes elemzésében csupán a jelen társadalom elpusztulására vonatkoztatja a kérdéses sort. Minden bizonnyal ez is benne van, erre utal az idő-probléma fölvetése, a „van" és a „lesz" szembeállítása. A kép furcsa torzsága azonban nem a jövőben szilárdan hívő derűs bizakodásról tanúskodik: „Csak ami nincs, annak van bokra, Csak ami lesz, az a virág Ami van, széthull darabokra." — Az utolsó szavak különös hangsúlyt kapnak, az első sor pedig messziről mintha „a semmi ágán"-nal volna rokon, s mintha fülünkbe idézné egyik töredékének félelmetes gúnyorossággal összecsendülő rímeit: „. . . hehe, hát ennél van a kincs — ami nincs?!".

[66] *A költő hasztalan vonít.* A kép több töredékben is ott van. — Ettől már csak egy lépés vezet Weöres Sándor verséig, akinél ez az egy élmény már egész verset képes alkotni, akinek a lelkét ez a fölismerés teljesen betölti („Szemednek szegzett lándzsák: csillagok")

kezni. Mikor pedig úgy érezte, hogy nem alkotja többé szerves, lényeges részét ennek az egésznek, hanem esetleges jelenségei közé hullott — akkor a legvégső következtetés levonásától sem rettent vissza.[67]

Fiatal, induló költőként így vallott a munkásság mozgalmáról s az ennek sodrában alakuló irodalomról: „A formai szempontoktól eltekintve, minden szocialista pretenzióval fellépő költővel kapcsolatban ... elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust mint költészetet, vagy pontosabban szólva, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania. Ez fontos szocialista szempontból, mert enélkül még a munkásság osztályharca is válhat szocializmus ellenessé, és fontos nem-szocialista szempontból, mert egy tömegmozgalom emberi mélységeit méri." Az „egyszerű és komoly, átfogó érzés"-t kéri számon, „amely (tulajdonképpen a költészetben mindig) lelki világrendet jelent."[68]

Bátran vetette föl a kérdést, bátran vállalta, hogy önnön költészetével az egész mozgalom mélységeit mérje, hogy újfajta lelki világrendet adjon. És ha beleroppant is, ha külső és belső tragédiák végzetes összejátszása folytán a teljes széthullás elől, az egykori magatartás roncsait megmentve a halálba kellett is menekülnie — a próbát kiállta. Megadta a választ az önmaga-föltette kérdésre: az osztály, melynek életérzését „társadalmilag, azaz művészileg" kifejezte, nem erőtlen ahhoz, „hogy az egész emberiség nevében lépjen fel a történelem dobogójára". Az új, a modern tudomány által föltárt anyag valóságos elemeiben egy olyan világ képét látta és láttatta meg, melynek középpontjában az ember áll. A virrasztó, a „szép kötelességét" tudó, a közösséget a munkás mozdulatában, őgyelgő suhancok vágyaiban és egész egyetemes létében önnön lelkén érző, küzdő, munkára, játékra, szerelemre vágyó ember.

Attila Tamás

LA CONCEPTION DU MONDE DANS LES POÉSIES D'ATTILA JÓZSEF

II.

C'est d'une manière analogue comme les objets du monde extérieur et leur disposition que les relations de temps reprennent leur qualité objective dans la poésie d'Attila József. Au lieu de l'arbitraire du poète lyrique subjectif l'ordre solide du principe de la causalité règne dans ce monde, ce qui est encore la conséquence du fait que sa manière de voir est foncièrement pénétrée par la dialectique matérialiste, le faisant sentir d'avoir compris les lois les plus générales de l'histoire et de tout le monde matériel et spirituel. Il se crée une image du monde poétique intégrant par ci par là spontanément même les connaissances scientifiques modernes, image qui se trouve bien éloignée de la littérature socialiste de la fin de siècle en partie encore imbue d'un romantisme désuet (Verhaeren, Zola etc.). Ainsi affrontant aussi les phénomènes du monde objectif qui tout en étant formé par l'homme le modèle en même temps, il entreprend de remplir une tâche à certains égards supérieure à celle qu'ont achevée les plus grands personnages de la poésie moderne socialiste d'autres pays. Même dans les parties de cette poésie qui portent encore par endroits une allure mythologique ce sont les accents du lyrique intellectuel qui retentissent.

La conclusion de l'étude rappelle brièvement que c'était la désintegration de ce bel ordre intérieur ferme qui a poussé le poète au suicide, mais même dans ce dernier acte se retrouvent les éléments les plus importants de son image du monde ancienne.

[67] Érdemes ezzel a huszadik századi polgárság életérzését sok tekintetben kitűnően kifejező Márai Sándor szavait szembeállítani. „Naptárcsere" című művében írja: „A naptárt valószínűleg csak kétségbeesésből tartom kezem ügyében, s használom, mintha a társadalom hasznos tagja lennék, a nagy szerkezet egyik nélkülözhetetlen, apró kereke, valaki, akinek lelkiismeretes tevékenységétől függ egy és más, akinek dolga van, amit nem végezhet el helyette senki. Legtöbben ilyen téveszme folytán élünk ... Miért hát ez a naptár, ez a „rend" ...? — ... Ahogy a *telesürgősködött régi* naptárt lomtárba teszem, elégedetten érzem, hogy személyes felelősségem az élet cselekményében elenyészően csekély."

[68] Egyszerű énekek (Brichta Cézár versei) — Nyugat (1928) J. A. Ö. M: III. 10.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Szenczi Molnár Albert ismeretlen sorai

A budapesti Ráday-könyvtár tulajdonában három, Szenczi Molnártól fordított, Kálvin *Institutio* [RMK I. 540] van. Közülük az „RMK 2, 25" jelzetű kötet értékes bejegyzéseket tartalmaz. Az előlap rectoján a fordító ajánlósorai, az első borító tábla belső oldalán pedig a művel megajándékozott I. Rákóczi György sajátkezű feljegyzései olvashatók. E kéziratos sorok irodalomtörténeti értékét azonkívül, hogy mindeddig ismeretlenek voltak, az is növeli, hogy Szenczi Molnár életrajzának egy alig ismert szakaszához, az 1620-as évekhez szolgáltatnak újabb[1] adatokat. Eszerint most már bizonyosan tudjuk, hogy Szenczi Molnár Albert Franekeraból jövet (1624. május 26.) Léván keresztül (július) Sárospatakra ment, hogy november 2-án személyesen nyújtson át egy példányt új művéből „kegyes patrónusának", I. Rákóczi Györgynek.

Talán még csak annyit, hogy Szenczi Molnár szövege után idegen kéztől, más tintával írva a következő bejegyzés áll: „11 die Aprilis Anno 1627". A szövegeket beírásuk időrendjében, betűhíven közlöm. A törléseket hegyes zárójelben, a tőlem eredő kiegészítéseket szögletes zárójelben adom.

*

Illustriſsimo ac Magnifico Dn̄o | Dn̄o Georgio Rakoczi de Felſö Vadáſz, | Comiti Comitatus Borsodiensis, &c | Sereniſsimi Principis <—> ac Dni <g>Gabrielis Beth[len] | Consiliario intimo, &c Dn̄o in Saros- | Patack, Szerencz, Sáros, Onad Makovicza | DN̄O & Patrono ſuo gratioſ<—>o, | humilis observantia ergo obtulit | Interpres: | Albertus Molnar ppria | Sáros Patakini, die 2. Novemb. | Anno Christi 1624

*

Anno 1624 die 29bris | atta ez keoniuet it ſaroſpatakon | molnar albert uram, melliet ezen | napon kezdettem olvaſni, melliet | az ur iſten enged epen az eo niag | neuenek diciretire lelkem epuleti | vel vigan es eoruendetesen el | vegeznem Amen Amen Amen

*

Rakoczy Georgi keze Irasa | die 6 Novembris anno ut sup | ra, Hora matutina 10,' Etate | suo XXXI
[Non e]ſt currentis neqȝ uolentis sed | [m]iserentis dei

*

Tinn Mária

Hozzászólás az RMKT új folyama XVII. századi 1. kötetéhez

Az ItK 1960. évi 2. számában Bán Imre ismertette a RMKT (XVII. sz.) 1. kötetét. Mivel a kötet dallamközléseivel nem foglalkozott, legyen szabad ismertetését és bírálatát az alábbiakkal kiegészíteni.

Örvendetes dolognak tartjuk, hogy ebben az elsősorban irodalomtörténeti érdekű kiadványban helyet kapott a zenetörténet is, mégpedig azon elgondolás alapján, hogy régi, XVI—XVII. századi költészetünk fennmaradt emlékei jórészt az énekelt vers (históriás ének, széphistória, virágének, egyházi ének stb.) körébe tartoznak. Valóban: dallamközlés nélkül ma már csonkának érzünk minden efféle publikációt. A RMKT első sorozatának nyolc kötete

[1] MÓDIS LÁSZLÓ: Adalék Szenczi Molnár Albert életéhez. ItK (1956) 488–490.

mindvégig adós maradt az énekekhez tartozó dallamokkal, s csak Horváth Cirill tett közzé néhány régi dallamot, részben fakszimilében, az első kötet bővített kiadásában (Középkori magyar verseink, 1921). Az adósságot azóta már törlesztette az Akadémiai Kiadó két évvel ezelőtt megjelent kiadványa: A XVI. századi magyar dallamai — a Régi Magyar Dallamok Tára I. kötete. Ennek sajtó alá rendezője, Csomasz Tóth Kálmán — aki egyébként kitűnő összefoglaló és széles látókörű tanulmánnyal vezeti be ezt a kritikai kiadást — állította össze a RMKT XVII. századi első kötetének dallamait is, és írta a hozzájuk tartozó jegyzeteket.

Az új sorozatban közreadott költemények, mint ahogyan a XVII. századi énekköltés jó része, az előző század közismert, népszerű, s éppen ezért alig-alig lejegyzett dallamaira utalnak, olyan dallamokra, amelyeket a zenetörténeti kutatás a nótajelzések alapján sokszor nehezen vagy egyáltalában nem is tud azonosítani a korabeli, illetve a későbbi, XVII—XVIII. századi hangjegyes kiadványok dallamaival. Hadd mutassunk rá egy kis statisztikával is a dallamazonosítás nehézségeire és lehetőségeire. A kötetben közzétett, az 1593 és 1613 közé eső két évtized 117 énekszövegéből — kevés kivétellel kétségtelenül énekelt versekről van szó! — csupán 66-nak van nótajelzése (ebből az egyik csak ennyi: német nótára), de ezek közül is csak mintegy a felének ismerjük a dallamát: 29-et a nótautalások alapján, egyet közvetlen hangjegyes lejegyzésből (107. sz.), s ugyancsak egyet tisztán a sorszerkezetre támaszkodva közöl Cs. Tóth. Ez utóbbi (13. sz.) dallamának hitelességéhez tehát szó fér. Ugyanakkor egy esetben (10. sz.) nem tartja a dallamot hitelesnek, s ezért nem is közli az egyébként ismert dallamot. A szóban forgó ének Lakatos Péteré: Paradicsomnak kegyes szép hajléka. A jegyzetben felsorolt kéziratos források közül csak az ötödikben, a Szabó T. Attila szerint XVIII. századi Brassai-kódexben van nótajelzés: Sok nyomorúsággal élete embernek etc. (Mivel ez a kézirat ismeretlen helyen van, két énekét csak Kanyaró közzétételéből ismerjük.) Ennek a halottas éneknek dallamát Cs. Tóth is ismeri (RMDT I. 203.), de fennakadva a szótagszám eltérésen így vélekedik: „A nótajelzés azonban nem lehet helyes, mert egykorú példák szerint, ha 12-es szövegeket 11-es dallamokra énekeltek, a szótagkülönbséget a sorok utolsó hangjának megkettőzésével hidalták át; ellenkező gyakorlatra azonban nem ismerünk példát." (510. l.). Ezt az érvelést nem fogadhatjuk el, mert 1. előfordul a kor énekprakszisában, hogy nagyobb szótagszámú dallamsorokra kisebb szótagszámú szöveget „húznak rá" — ha nem is olyan gyakori ez, mint a fordítottja; 2. ez a dallamutalás is azt mutatja, hogy van rá példa, s gyakorlati megoldása is világossá válik előttünk, ha elővesszük a hivatkozott dallamot: az első két sorban következetesen ismétlődő 5. és 6. hang, a harmadikban pedig a 7. és 8. hang összevonásával kaphatjuk meg az eredeti (?) 3×12-es dallamból a 3×11-es formát. Egyébként is: hogy a dallam szerkezetével szemben szótagszaporulatot vagy szótagszámcsökkenést tapasztalunk, az jórészt azon is múlik, hogy a dallam melyik szöveggel és milyen körülmények között került lejegyzésre. A lehetőség egyformán adva volt mindkettőre. (A probléma elvi és gyakorlati alapjaira már többen rámutattak, s maga Cs. Tóth is rávilágított erre a kérdésre fent idézett munkájának 135, 139., továbbá 152—162. lapjain.)
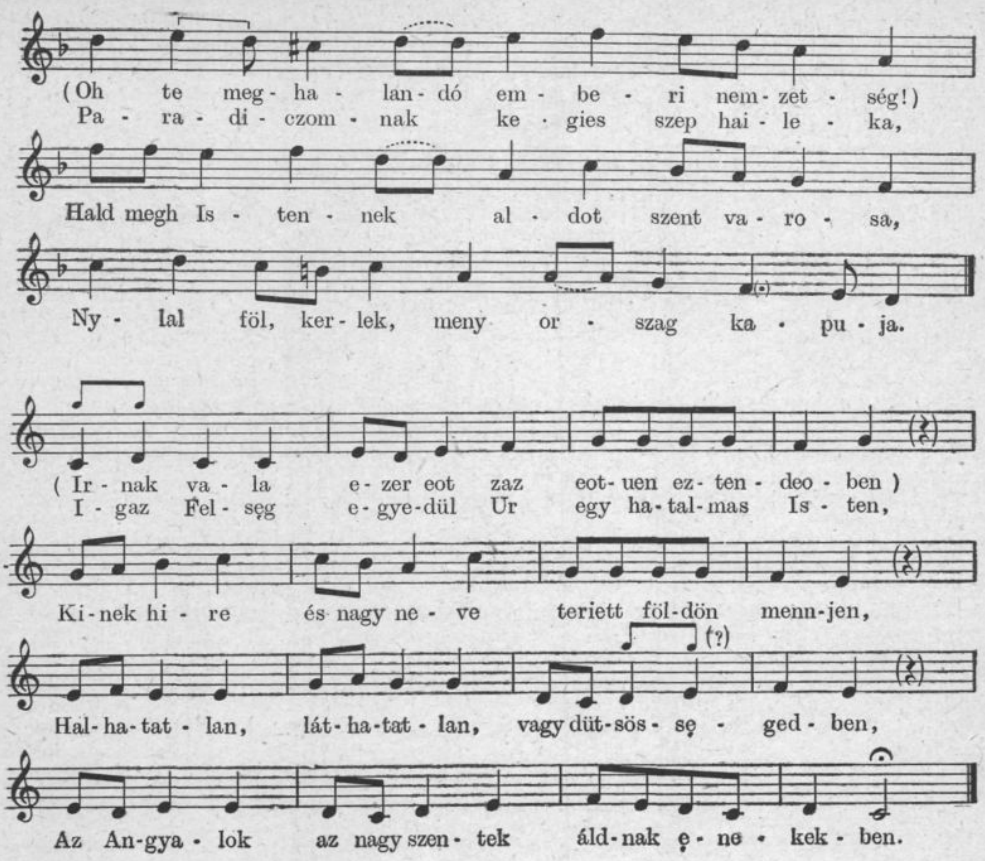
Nem tudjuk, miért maradt el a 66. és 68. sz. ének dallama. Az előbbi nótautalása (Láss hozzám Ur Isten kegyelmes szemeiddel) félreérthetetlenül a RMDT I. 18. sz. dallamához vezet, pontosabban: annak II. és IV. variánsához, s így a kötetünk 165. lapján közölt dallamot mint a legrégibb ismert változatot tekinthetjük Bornemisza Váczi Menyhárt szóban levő éneke dallamának. A másik ének melódiája is ismert. Mint Cs. Tóth is említi a jegyzetben (599. l.), a nótául idézett ének — Csak tebenned, Uram Isten — dallama töredékben maradt fenn, de legrégibb alakjában ismerjük a Hofgreff-énekeskönyvből (RMDT I. 20.), tehát azt a dallamot lehetett volna közölni Petki János énekéhez. Mivel ennek hangjegye más énekkel kapcsolatban nincsen közölve kötetünkben, pótoljuk a hiányt, s az alábbiakban tesszük közzé, természetesen megfelelő átiratban, igazodva a sorozat szerkesztési elveihez. A kótasorok fölött jelezzük a Cs. Tóth Kálmán által is javasolt helyesebb, következetesebb ritmusértelmezést.

Az alább közzétett dallamokat is beleszámítva, a RMKT első kötetének szövegeihez tartozó ismert dallamok szám szerint így oszlanak meg három évszázad hangjegyes forrásai között: XVI. századi forrásból 6, — XVII. századi 7, — XVIII. századi 9 és még későbbi forrásból 1 dallam mutatható ki; összesen 23. Kettő kivételével (64. és 112/II. sz.) feltételezhetően XVI. századiak, mert már az akkori énekeskönyvek idézik.

Még csak egy adatot kell helyesbítenünk. A 89. sz. ének dallama nem a fennmaradt legrégibb magyar feljegyzés alapján — mint azt a jegyzetben (622. l.) olvashatjuk —, hanem az 1744. évi kolozsvári énekeskönyvből került közzétételre.

*

Az 579. lapon, az Ecsedi Báthory István irodalmi munkásságáról szóló jegyzetben közzé van téve egy énektöredék, amelyet a közreadó *elől* csonkának tart, pedig nyilvánvaló — erről személyesen győződtem meg —, hogy legfeljebb a vége hiányzik, az eleje nem, mert a kézirat

első sora: Megszabadultam már én az testi haláltul — csak nótajelzés lehet, utalás az ismert XVI. sz.-i halottas énekre (dallamát lásd RMDT I. 18/IV. és 100/III.), a vers maga a szakaszkezdő 2. sorral kezdődik, amit a versfőkből felbukkanó név is (MICHael...?) alátámaszt. (Megkockáztassuk a feltevést: talán egy ismeretlen Sztárai-énekről van szó?!)

Papp Géza

Ravazdy András

Úgy látszik, egyedül Szinnyeinek van tudomása Ravazdy létezéséről: „Ravazdy András (csanálosi), méhészgazda Keresztúron (Biharm.); régi nemesi családból származott; Bihar és több megye táblabírája volt. Munkája: Méh-tolmács, az az...stb. Diószeg, 1791." (M. Írók. 621. l.). Ennyi tudósítás éppenséggel elegendő is volna, ha Ravazdy *csak* „méhészgazda" lett volna, az említett egyébként egyetlen munka szerzője. Ő azonban verseket is írt, és ezeket a verseket a *Méh-tolmács* második része *Toldalék* címen tartalmazza. A kornak, úgy látszik, nem volt különösebb oka emlékezetben tartani Ravazdyt. A méhészeti irodalom ugyan számontartja, bár nem emeli ki kellőképpen élesszemű megfigyeléseit, kísérletező hajlamát. Igaz, nála a méhészkedés — ahogy írásából következtetni lehet — jobbára csak kedvtelés volt, valamiféle dekoratív körítése csendesen folydogáló, néha távoli morajlásokkal kísért életének. A méhese volt ihleteinek egyik forrása, kertjével együtt. Innen indult ki a „szorgalmatos" méhekkel együtt, de bármily messzire is repült, végül is a méhesbe repült vissza, az elandalító örök zümmögés problémátlan magányába, ahová csak erősen letompítva hatott el a távoli világ harcainak hullámverése.

Természetesen távolról sem állítható egy sorba a kor haladó mozgalmaiból felsarjadó nagyokhoz, mint Csokonai, Bacsányi, Bessenyei, Szentjóbi Szabó, Verseghy, Gvadányi, Fazekas

és mások. Általánosságban véve az ihletnek ugyanabból a forrásából merít, mint nagy kortársai, de nála a nagy problémák meglehetősen elszürkülnek. Az éledő, lüktető irodalmi élet áramától elszakadt kisebb költők típusa ő; a vidék magányában sorvadozó költőé, aki kárpótlásul kialakít magának egy sajátos világot. Ravazdy mitológiai alakokkal benépesített méheskertjéről énekel:

Itt járnak, itt laknak Apolló Musái
Driades, Najades, Diána Nimphái
(129.l.; a jelen és a következő idézetek egyetlen kézirati munkájából, a Méh-tolmács-ból valók.)
Cyprust-is tsak azért tartok Kertem körül,
Hogy legyen bús ſzívnek e' gyáſzfa tükörül
Ki el-veſzett Kintsét keſergi ſirattya
Mit Lethe víz adhat, ſzaga meg-adhattya

(Uo. 133)

Irt ugyancsak a Méh-tolmácsban, néhány rövid, a görög-latin mitológiából merített drámát, az e korban elterjedt iskoladrámák (pl. Akáb István iskoladrámái) modorában. A XVIII. sz. végén jelentkező új tendenciák hatására egy népies tárgyú s demokratikus alaphangulatú verses elbeszélése, a *Pásztori Játék* született (uo.).

Bizonyos fokig őt is foglalkoztatta a magyar nyelv jogaiért folyó küzdelem, a nyelvművelés kérdése.

Számos verse magánéletébe nyújt némi bepillantást A *Pelében Diószegi Szegedi Familia Statutioja* című verséből az látszik, hogy baráti viszonyban volt Diószegi Sámuellel, a híres botanikussal.

Egyik-másik verséből *(Satyra, Magános gondolkodások)* arra következtethetünk, hogy derűsnek tűnő életét családi viszályok árnyékolták be. Különösen a feleségével lehettek időnként keserű nyomokat hagyó nézeteltérései.

A derű és keserűség váltakozása bölcselkedésre csábítja, s talán itt lendül a legmagasabbra, itt éri el lírája a költői színvonalat:

El-kopik a' márvány, réz, atzél idővel,
Rubint, Gyémánt; Gránát brilliántos kővel,
Moly, penéſz, és rosda tsak egy eſztendővel:
Meg-bizonyíthatják mit érſz jövendővel
Állandóságod jön, 's mégyen friss szellővel
Leg-ſzebb Tavaſzodra jár ſetét felhővel.

Jár forog az Idő, fut sebes uttyában
Le-folynak az órák Nap és Éj fogytában
Fergeteg, ſzép Nap-fény egymást űz ſorjában
Melegnek dér, 's hideg érkezik nyomában.

(Világi Mulandóság, uo. 181—185.)

A vers alapgondolata az, hogy gazdagság, kincs nem ér semmit. Az ifjúság ne a „hivalkodás"-ra nézzen, hanem nézzen előre; haladjon előre bátran, magabiztosan.

Ravazdy ars poétikája a tartalom elsődlegességét hangsúlyozza:

Tsekélységet danolsz, legyen ſzép formája,
Roſz, rút Versed ſzép léſz, ha fontos Summája (uo. 341.)

Ennek ellenére azonban úgy találjuk, hogy ő is elsősorban a verselés formai oldalával élt. Valóban, verselési technikájára nehéz elítélőt mondani:

Butsut még ma véſzek Világtól vígsággal
Tsak könyvek közt lészek tartós mulatsággal. (uo. 364.)

vagy:

Nem léſzen, de kéſzen éltem tsendessége
Bízvást már most véſzen Bútsút Versem Vége. (uo.)

Számos nyelvjárási szót találunk verseiben: *tüsténkedik* (kapkod, siet, vágyakozik), *elárvahodik* (elárvul), *elgyalít* (elsorvaszt), *kajdádzik* (törekszik vmire), *rengő* (bölcső-féle) stb. Figyelmet érdemel nyelvészeti szempontból egy román dal *(Oláh Ária*, 334. l.) magyar fonetikai átírása. Ebből a korból még nem sok ilyen maradhatott fenn. Jellemzésül: din — *gyin*, cânte — *kintye*, o viată — *ó viatzi*. Érdekes, hogy a két velárist (â, ă) egyaránt i-vel adja vissza.

Összefoglalásul megállapíthatjuk: Ravazdy korának tipikus kisebb költői közé tartozik, és egy későbbi részletes magyar irodalomtörténetben megérdemelne ennyi utalást: „... Munkája: Méh-tolmács... *ez a könyve tartalmazza költeményeit is*".

Hegedűs József

Eötvös József szerb vonatkozású levele

Nemrég hozzájutottam Eötvös Józsefnek egy, tudomásom szerint ismeretlen levelére. A levél némi fényt vet Eötvös nemzetiségi elképzeléseire, és ezért is érdemesnek látszik, hogy napvilágra kerüljön. Az esemény, amellyel kapcsolatban íródott, is méltónak látszik arra, hogy felelevenítsük, — annál is inkább —, mert kerek száz évvel ezelőtt történt.

1861. augusztus 29-én — amikor az 1848/49-es szerb—magyar harcok már-már feledésbe merültek, és mikor a két szomszédos nép legjobbjai a testvéri együttélésről és a Bécs ellenes közös front kialakításáról szőtték terveiket — került sor a kiegyezés előtti korszak legjelentősebb szerb—magyar baráti demonstrációjára az újvidéki Tököly-emlékünnep alkalmával. *Sava Tököly* (1761—1842), „a szerbek jótevője", 1838-ban alapította a *Tökölyánum* nevelőintézetet a budapesti egyetemen tanuló szerb ifjúság számára. Az intézet fennállása alatt sok száz egyetemi képzettségű embert nevelt föl. Tököly nemcsak öntudatos szerb, hanem jó magyar hazafi is volt: az 1802-iki országgyűlésen buzgón védte a magyar alkotmányt és alapítványaival magyar kulturális intézményeket, a Magyar Tudományos Akadémiát és a debreceni református kollégiumot is támogatta.[1] „És hagyott mind a két vitéz testvérnépnek egy minden kincsnél drágább intést, melyet jó lesz ereklyeként tartogatnunk, a midőn azt mondá, hogy e két nemes népnek csak a művelődésben szabad egymással versenyezni, s magyarnak és szerbnek csak segélyre, de nem tusára nyújtani ki kezét."[2] Születése századik évfordulójának megünneplése tehát valóban jó alkalom volt a két egymás mellett élő nép barátságának kinyilvánítására.

Az emlékünnep megrendezésének gondolatát az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek sugallták. Ezekre hivatkozott *Jovan Djordjević*[3] az újvidéki *Srbski Dnevnik*ben 1859. november 13-án megjelent írásában, melyben Sava Tököly évfordulójának megünneplését elsőnek javasolta.[4] A szervezés és rendezés feladatát az akkor még Pesten székelő szerb tudós társaság — abban a korban a magyarországi szerbek legfontosabb társadalmi és kulturális szervezete — a *Matica srpska* vállalta magára. A meghívott intézmények és szervezetek között a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy-Társaság is szerepeltek.

Az Akadémia küldöttségét az akkori alelnöknek, Eötvös Józsefnek kellett volna vezetnie, de váratlan megbetegedése ezt nem tette lehetővé. Eötvös a következő — Pavle Kojićhoz, a *Matica srpska* elnökéhez intézett — levélben mentette ki magát:

Tekintetes Elnök Úr!

Váratlanul megbetegedvén nem jelenhetek meg Újvidéken s ezért b. Podmaniczky Frigyes tagtársunkat kértem fel az akadémiai küldöttség vezetésére, mely csak azért nem számosabb mivel az ünnepélyre szóló meghívás a szünidő kezdete után érkezett az Akadémiához midőn tagjaink nagy része már elszéledt.

Nem fejezhetem ki Kegyednek mennyire sajnálom, hogy az ünnepélyen személyesen részt nem vehetek. Azon férfiú iránti kegyelet kinek működése szerb polgártársainak kifejlődésére oly nevezetes befolyást gyakorolt, nem csak a szerb nemzetnek de e hon minden polgárainak közös kötelesége, s ha valaha úgy most midőn e haza minden polgárainak egyetértésére annyi szükségünk van kívánatos hogy mentül többször emlékezzünk meg azon férfiakról kik mint Tököly Sabbas az összeköttetést sőt ugyanazonosságot mely saját nemzetiségek kifejlő-

[1] Sava Tököly születésének 100. évfordulójáról a debreceni ref. főiskolán 1861. január 26-án műsoros ünnepély keretében emlékeztek meg. Magyar Sajtó (1861) 20. sz. A műsoron többek között Balogh Ferenc (1836—1913), a későbbi ref. teológiai tanár, Tököly Sebők százados emlékezete c. alkalmi verse is szerepelt.

[2] Jókai Mór: A Tököli-emlékünnep Újvidéken (augusztus 29-én). Vasárnapi Újság (1861) 36. sz. 428.

[3] Jovan Djordjević (1826—1900) jelentős szerb kultúrmunkás, író és politikus. Az újvidéki és belgrádi Szerb Nemzeti Színház megalapítója. Néhány magyar színdarabot is lefordított, szerbesített.

[4] Djordjević javaslatát a Magyar Sajtó és a Pesti Napló is pártfogolta.

dése s a közös haza alkotmányos szabadsága között létezik tisztán felfogva életökben saját nemzetiségök s a közös haza iránti hivségnek példányait állították fel.

Ily férfiak nemes törekvésének köszönik e hon különböző nemzetiségű polgárai a közös haza fenmaradását, ezeknek nyomdokait követve biztosíthatjuk közös szabadságunkat s a koszoruk melyeket emlékeikre leteszünk képezik a legerősebb kötelékeket melyek e nemzet különböző ajkú lakóit egy nagy egésszé fűzték össze s egybe fogják fűzni ezentúl is.

De ha az ünnepélyen melynek indítványozása által a Tekintetes úr elnöklete alatt álló társaság az egész hon iránt érdemet szerzett magának személyesen jelen nem lehetek is, Kegyed s a Maticza tagjai reménylem meg lesznek győződve hogy azon érzésekben melyekkel Újvidéken egybegyűlnek senki nálamnál melegebb részt nem vesz s hogy valamint senki nem lehet ki azon nagy eredményeknek melyeket a Szerb irodalmi társaság működése e nemzetiség minden oldalú kifejlődésére gyakorolt nálamnál inkább örvendene ugy szerencsésnek érezem magamat midőn ezt kimondva egyszersmind azon őszinte hazafiúi tiszteletet fejezhetem ki mellyel vagyok

a Tekintetes Elnök úrnak

Budán 1861 augusztus 27kén

alázatos szolgája
B. Eötvös József[5]

Ez a levél is világosan mutatja Eötvös nemzetiségi elképzeléseit. Ő „ellenzi a nemzetiségek elnyomását, de ugyanakkor csak helyi önkormányzati megoldást tud számukra elképzelni."[6]

Eötvös tehát nem utazhatott Újvidékre, pedig ott „ő rá különösen vártak. — Mindenki emlegette őt, mint a *nemzetiségi határozat* vélt szerkesztőjét, s szerette volna őt bővebben felvilágosítani, mert e határozattal — *Ujvidéken legalább* — nincsenek megelégedve."[7]

Az Akadémia küldöttségét — a levélben foglaltak ellenére — Toldy Ferenc, az akkori titkár vezette.[8] Tagjai Podmaniczky Frigyes és Jókai Mór levelező tagok voltak.

Az ünnepély legfényesebb része egy százötven terítékű lakoma volt, „melynek igen érdekes toasztjai közül a legtöbb a szerbek és magyarok közötti egyetértésre volt köszöntve".[9]

A magyar küldöttség tagjai közül Toldy Ferenc és Podmaniczky Frigyes szólaltak föl. Toldy többek között ezeket mondta:

„S aképp ez a név [Tököly], uraim, emlékeztet bennünket azon közös kötelességekre is, melyek azonegy ország fiait egymáshoz elválhatatlanul csatolják. A magyar azokat híven fogja teljesíteni. Elidegeníthetetlen joga az minden népnek, melyet Isten származás és nyelv által az emberiség egy-egy családjává rendelt, hogy egyéniségét, mely főleg nyelvében és költészetében találja leghívebb kifejezését, necsak fenntarthassa, hanem kifejtse is, s magát abban megdicsőíthesse. A magyar elismeri azon nyelv költői hatalmát, mely Márkó Kralyevics és Milos Obilicsről e tündér bájú regéket szövi; sőt gyönyörűséggel olvassa ezeket saját nyelvén, s érzékeny részvéttel e gyengéd szépségű dalokat a szép Miliczáról, mik úgy Buda mint Szarajevo falai alatt zendültek meg egykor a guszlicza panaszos hangjai mellett. S nemcsak Goethe találta azokat méltónak a fordításra, hanem Vörösmarty a követésre is. A magyar irígység nélkül nézi fejlődését a szerb értelmiségnek és irodalomnak, mert minél inkább világosodik az elme s nemesedik a szív, annál közelebb állunk azon időhöz, midőn a hontestvérek nem ellentétben állandanak egymással, hanem eszme- és szívcserében szövetkezve, közös törekvéssel igyekeznek az emberiség feladata létesítésében, mely nem lehet egyéb a közös szeretetnél, s ezáltal a közös boldogságnál.

Ily érzésektől ihletve küldi üdvözletét a Magyar Akadémia Önöknek, lelkes hontársaink, midőn azon férfiú emlékezetét dicsőítik, kit kegyeletes örömmel a magunkénak vallunk mi is. Én pedig különösen szerencsésnek tartom magamat, hogy ez érzések hirdetője lehetek, mert — miután első valék, mintegy harmincöt évvel ezelőtt, ki — bár második kézből vett készület alapján — a szerb költészet szépségeivel nemzetemet megismertettem — Önök nem fognak óhajtásom őszinteségében kétkedni, midőn teljes szívből e szavakat hangoztatom: Lebegjen a két nép fölött mindenha a Tölöky szelleme, mint kiben a két nép közös érdeke és közös kötelességeinek érzése — ismétlem — legnemesebb kifejezését találta."[10]

[5] A levelet Újvidéken a Matica srpska levéltárában (Otsek za rukopise Matice srpske) 19.736 sz. alatt őrzik. — Ezúttal is hálás köszönetet mondok, hogy rendelkezésemre bocsátották.

[6] Sőtér István: Eötvös József. Akadémiai Kiadó Bp. 1953, 325.

[7] Jókai i. m. — Kiemelések az eredeti szerint.

[8] Urházy György: Tököly-önnep Ujvidéken (Magyar Sajtó (1861) 202. sz.

[9] Jókai i. m.

[10] Urházy György i. m. — Toldy állítása nem egészen helytálló, mivel Kazinczy Goethe nyomán már jóval előtte „az Azan Aga mennyei szépségű" szerb–horvát népballadát lefordította. (Vö. Váczy: Kazinczy Ferencz levelezése IX. 275–277.) — Viszont Toldy Ferencet elsősorban szlávellenes magyar soviniszták nak beállítani sem helyes, mint ahogyan ez nemrég történt. Vö. Andrija Angyal (Debrecen): Franjo Toldy u Zagrebu. *(Slavia* XXVII. (1958) 2. 301–303.)

A szerb felszólalók közül kiemelkedik Jakov Ignjatovićnak, a szerb kritikai realizmus első és egyik legjelentősebb képviselőjének, a tetteiben és műveiben mindig magyarbarát írónak magyar nyelvű pohárköszöntője: „A mai napon megtartott gyászravatalnál összeseregletünk t. polgártársak, hogy a nagy elhúnyt emléke irányában a tisztelet adóját leróvjuk.

Máskor a gyászravataloknál szomorkodni, sírni szoktak; mi ez alkalommal nem szomorkodunk, nem jöttünk sírni, hanem egy nagy szellem emlékétől áthatva, jöttünk a kölcsönös tisztelet s barátság jeleit nyilvánítani.

Én ha sírni tudnék, csak örömtől sírhatnék, érezvén e komoly pillanat nagyszerű hatását.

A két magyar tudós társaság által ez ünnepélyre kiküldött kitűnő férfiakat látok itt, kik a pillanatban a dicső magyar nemzet érzelmeinek hű és méltó tolmácsai.

Századok után egyik nemzet a másiknak kezet nyújt; s ha e harcra született kezek egykoron összeszorítkoznak, ropogásai Európát meg fogják döbbenteni.

A mai barátságunk nyilvánulása csak elvetett mag, de a föld jó, s a mag kikelend, s gyümölcsöt hozand.

És ti magyar férfiak! Ha haza mentek, mondjátok meg a magyaroknak, hogy a szerb tiszteli s szereti, azt pedig hiszem a magyar méltányolni is fogja. Igyunk tehát az áldomáspoharat a haza boldogságára, és a két testvér nemzet egyetértésére."[11]

Az ünnepségen a délszláv szolidaritás hangoztatása mellett sok szép szó hangzott el a magyar—szerb barátságról és testvériségről, de a felszín alatt más is érezhető volt. Erről Jókai a már fent idézett beszámolójában többek között ezeket írja: „Megtudtunk egyet, a mi felől eddig tán kétségben voltunk. Két pártot lehet felismerni: egyik az, mely magát a magyar alkotmány alatt, a megyei autonómia mellett mindig boldognak érzi, mely áldozni a hazáért serény, követelni szerény, mely a mienk volt és lesz: mely bízik bennünk és szeret; — és egy másik, mely nem egyenjogúságot, de *felülfogosítást* kíván."

A magyar uralkodó osztály népellenes politikája egyrészt, a szerbek mindjobban erősödő és mindig több önállóságot követelő nemzeti öntudata másrészt, nem tették lehetővé, hogy az ünnepi hangulatban elhangzott szavak valóra váljanak.

Póth István

[11] Úrházy György: i. m.

VITA

Nagy Miklós

HOZZÁSZÓLÁS FERENCZI LÁSZLÓ „ARANY JÁNOS A MORALISTA" C. CIKKÉHEZ

A szatíra az irodalomelméleti vizsgálódások középpontjában állott 1955 táján. A különféle magyar és szovjet szakcikkek refrénszerűen visszatérő megállapítása volt, nogy ebben a műfajban az arányok eltorzítása, a hibák, gyengeségek emberfeletti méretűvé való fölnagyítása nemcsak megengedett, hanem természetes, sőt valósággal kötelező. Vajon az irodalomtörténetírás élhet-e a szatíra eszközeivel? Ebben mindig kételkedtem, még Szerb Antal ragyogóan szellemes fejezetei (pl. a Kisfaludy Sándorról írott a *Magyar irodalom történetében*) is csak annak elismerésére késztettek, hogy voltak olyan költőink, akik feltűnő művészi egyoldalúságaik, nem épp rokonszenves emberi vonásaik révén rászolgáltak egy-két suhintásra. De szabad-e irodalmunk egyik legnagyobb alakját szatíra hősévé tenni, szertelenül felnagyítva vélt vagy valódi negatívumait? S mindezt nem is játékos gúnnyal, amely előre figyelmeztet az eljárás szubjektív, játékos-esszéista jellegére, hanem halálos komolysággal és szenvtelenséggel? Ferenczi László cikkét szatíránál egyébnek nem tarthatom.

Több mint valószínű, hogy a cikk nem szándékosan, igazságtalan indulattól fűtve lett torzképpé, hanem egy helytelen módszer bűvöletében. E módszer lényeges vonása az adatok félretevése, az összefüggések egy részéről való megfeledkezés, a természetes, kézenfekvő szöveg- és műértelmezések figyelmen kívül hagyása — egyszóval minél eredetibb, minél meghökkentőbb megállapításokra való törekvés.

De csak sorjában! Kezdjük a szerző adatbéli pontatlanságaival. A cikk szerint Arany 1847-ben azt írta Tompának: „Mitológiát kell teremteni." A baj csak az, hogy 1847-ből Aranynak egyetlen Tompához küldött levelét sem ismerjük. Már Arany László megírta: a Tompánál 1852-ben tartott házkutatás alkalmával a zsandárok a költő minden írását lefoglalták, s a kassai törvényszékhez vitték, ahol elvesztek Arany korai levelei is, hogy többé elő se kerüljenek. A legelső Tompához írt levél az Arany kritikai kiadás illetékes szakembere szerint ma is az 1852. október 1-i keltezésű.

Vagy mit szóljunk a következő mondathoz: „Szobrász akart lenni Debrecenben Ferenczy mellett". Ez a fogalmazás csak egyféleképpen érthető: Ferenczy István Debrecenben működött, és Arany mellette akart beletanulni a szobrászatba. Ám semmilyen lexikon vagy művészettörténet sem tud Ferenczy 30-as évekbeli huzamosabb debreceni tartózkodásáról. (Vagy csak a szórend hibás, Debrecennek a mondat élére kellett volna kerülnie?)

A cikk 2. pontja Szilágyi Istvánt azért hibáztatja, mert „bábáskodás közben" Arany állítólag „önbizalmát veszti, meginog". Ferenczi a továbbiakban Aranynak egy megjegyzésére hivatkozik (a lelőhelyet nem jelölve meg), amely szerint bekövetkezett volna részéről *Az elveszett alkotmány* elégetése is, ha Szilágyi továbbra is Szalontán marad. Ezekután lázas kíváncsisággal futottam át a Szilágyival folytatott levélváltást, de még csak *hasonló* kijelentésre sem akadtam. Arany sokat szidja művét, egyízben még máglyahalálát sem tartaná vesztességnek, amennyiben 1847. január 3-án a következő lemondó ítéletet nyilvánítja róla: „ezen pedig csak a tűz segíthet". *Az elveszett alkotmány* lebecsülésében azonban Szilágyinak semmi érdemleges szerepe nincsen. Arany már 1846. február 22-én igen kedvetlenül ír vígeposzáról az izaparti jóbarátnak, mielőtt az csak egy sort is olvashatott volna belőle. Szilágyi csupán 1847. március 12-i levelében nyilatkozik behatóbban az eposzról, ám rosszallása igen udvarias, az Aranytól korábban önként felvetett teljes átdolgozás helyett megelégednék a prozódia némi kiigazításával is. És ha a levelezésből Szilágyi bűne a tűzbevetés körül nem tűnik ki, akkor ugyan honnét vette adatát a cikkíró? Voinovich életrajza mit sem tud a dologról!

(Egyébként sem tudom, miként lehet a művével elégedetlen fiatal költőt önbizalmát vesztettnek nevezni? Támaszra szoruló, önállótlan lélek-e az, aki munkáját előkelő hivatalos fórum elismerése, kitűnő tudósok dicsérete ellenére is alapvetően fogyatékosnak tartja? Legföljebb túlzott igényességről beszélhetünk itt! A Bolond Istók I. éneke esetében másként áll a dolog, ott már jogosan ír Ferenczi elbizonytalanodásáról!)

Nem volt több szerencsém Ferenczinek a levelezésre történő harmadik utalásával sem. Ez az utalás így hangzik: „1847-ben Szász Károlyhoz írt leveléből tudjuk, hogy szerinte Petőfi is átmenetnek tekintette a népiességet a nemzetihez". Csakhogy mindennek a szóban forgó Arany-levélben (1847. október 11.) semmi jele. Már a szöveg első elolvasása után világossá válik minden elfogulatlan ember előtt, hogy Arany a népiesség átmenetiségéről vallott nézetét nem érzi azonosnak Petőfi felfogásával, noha egyébként Petőfi „nyomán haladni" ezúttal nem szégyell, s az ő követésére buzdítja a fiatal Szász Károlyt is.

De „Nézzünk immár nagyobbakra!" Egészében véve Ferenczi Arany-értékelése tagadhatatlanul érdekes, noha részletei — Arany homogén nemzetkoncepciójának föltételezését kivéve — nem újak. Illyés Gyulára hivatkozik is, méginkább tehetné ezt Móricz Zsigmonddal, akinek *Arany János írói bátorsága* c. írása nagyon rokon az övével a lelkiélet és a társadalombírálat összefüggéseinek föltárásában, *Az elveszett alkotmány* után bekövetkező állítólagos törés megállapításában. A későbbi művek megítélése tekintetében Móricz a cikkíróhoz hasonlóan csupán az *Őszikék*kel tesz kivételt. E ciklust mindegyikük mélységesen őszinte, a kor minden illúziójától mentes műremeknek tartja.

Véleményem szerint Ferenczi tételei — („Arany személytelen költő lett az Elveszett alkotmány után" „Arany kialakította a homogén nemzet mitoszát, és minden baj okát az idegenekben kereste." „Arany morális és nem társadalmi kategóriákban gondolkodott." „Aranyt még Petőfi sem tudta felszabadítani.") egytők-egyig hibásak, de természetesen nem egyforma mértékben. Nem tudok egyetérteni Ferenczivel Arany személytelenségét illetőleg, ám erről valóban lehet vitatkozni, hisz irodalomtörténetírásunk nem sokat foglalkozott avval, mi a személyes elem Arany hatalmas ívű epikájában. Csak közelmúltban olvashattuk Komlós Aladár kiváló monográfiájában is a rosszalló mondatot: „De egészében Arany egyéniségéhez képest túl szűk és idegen témákat választott". (A magyar költészet Petőfitől Adyig 51.)

A cikkíró azonban túlságosan erős, majdnem rikító színeket használ a színészkaland és következményeinek festésére. „Öngyilkolási folyamat"-ról beszélhetünk-e a költő házassága körüli éveiben? A Szilágyival folytatott fiatalkori levelezés csakugyan „Arany vívódásának és keresésének megdöbbentő tárházát adja"? A szalontai kortárs Rozványi György visszaemlékezése csöndesen derűsnek és kiegyensúlyozottan józannak mutatják Aranyt. (It. 1957. 267—73.) Azt se mondhatjuk, hogy csak ábrándjai szárnyát nyesegette ezidőtájt. Hiszen szűntelenül dolgozott, gondolkozott, nyelvet tanult, műfordítással próbálkozott. Arany — maga előtt is észrevétlenül —: fölkészült. Keresése a világirodalomban számomra a legkevésbé sem „megdöbbentő" inkább láncsz biztonságát csodálom benne, amely oly tévedhetetlenül megtalálja a nekivalót. Byront kivéve nem kell neki sem a jó, sem a vizenyős romantika, túllát a klasszicizmuson is, s a naiv népiesben és a szenvedélyek monumentális ábrázolóiban (Szofoklész, Shakespeare) fedezi föl írói mintaképeit.

Ferenczi *Az elveszett alkotmányt* is egy végsőkig zaklatott, nihilizmusra hajló lélek megnyilatkozásának gondolja, amely után könnyen bekövetkezhetett volna az alkotó megőrülése vagy öngyilkossága is. Az újabb Arany-irodalom nem így ítélte meg a kérdést, s teljesen igazat kell adnom Keresztúry Dezsőnek (ld. It. 1956. 189—99.), aki kimondja, hogy Arany első művét a rombolás és építés egyszerre jellemzi, a Sors-isten jelenete nemcsak líra, hanem egyúttal fontos szerepe van Hábor alakjának értelmezése körül így „A látszólagos kiábrándultság... építő része lesz az egész koncepciónak". Még olyan vélemény is van (Barta Jánosé), mely szerint e műben feltűnően kevés „a keserű íz". De ha a költő válsága nem volt oly határtalanul nagy, a belőle való menekülést sem kell Ferenczi módjára az én teljes feladásában látnunk, elismerhetjük, hogy kevésbé radikális gyógyszer is megfelelhetett számára. Másfelől azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Arany kevéssé személyes lírája a Bach korszak alatt nemcsak egyéni lelki indítékokból jött létre, hanem a kor parancsára is: nagy politikai törekvések híján, a kapitalizmus komor valóságával szembenállva így alakult ki Európaszerte az a költészet, melyben a lírikus nem közvetlen vallomásra gyűjtötte erőit, hanem a külvilág plasztikus tükrözésén át közvetetten tárta fel önmagát, amint ezt Baránszky-Jób László könyvében meggyőzően tisztázza.

Sokkalta megalapozotlanabb és veszélyesebb mindaz, ami a cikkben Arany nemzeti mitoszáról szól. Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy Arany politikai és társadalmi nézeteit nagyon nehéz kihüvelyezni, mert közvetlenül idevágó nyilatkozata alig van. Az azonban bizonyos, hogy az egységessé váló népi-nemzeti magyarság képét Arany mind 48 előtt, mind 48 után, csupán *elérendő célnak* tartotta, azt a maga korának sohasem „előlegezte" és a legkevésbé sem „fogadta el valóságnak" mint Ferenczi véli. Az egységes nemzet utáni sóvárgás ott élt benne a Toldi és a hun trilógia megírásakor, de egyúttal azt is érezte — mert egyáltalán nem volt a tetszetős illúziók embere — hogy eszményei egyre megvalósíthatatlanabbakká válnak. Sőtér István szép Arany-emlékbeszédében (Osztályközlemények. 1958. 39.) kiemeli, hogy éppen ezért rajzol epikája „alapjában mélabús, fájdalmas és tragikus sorsokat" már a *Toldi estéjétől* kezdve.

Arany nemcsak, hogy nem vetítette rá a közelmúltra és a jelenre nosztalgiáit Jókai módjára, de nem történeti tárgyú költészetében a társadalmat megosztó érdekek, előítéletek festésével gyakran találkozhatunk. (Kiváltképpen *Bolond Istók*ban, *Az első lopás*ban.) Igaz, 1849 után a közvetlen társadalombírálat szava elhallgat nála, inkább az emberi szolidaritás: az erkölcsi felelősségérzet hiányát hangoztatja *(Gondolatok a béke-kongresszusról, Kertben, Fiamnak)*, de e hibák az ő hiteles ábrázolásában többnyire egy jóllakott életforma velejárói, s a tőkés társadalom hozta individualizmust vádolják. Feltűnő, hogy Ferenczi egyetlen mondatot sem ír a közismert tényről: a társadalomkritika háttérbeszorulása 49 utáni irodalmunkban korjelenség, amelyet főként nemzeti létünk fenyegetettsége és a polgári reformok egy részének megvalósulása magyaráz.

A cikk számára Arany közismert levele Petőfihez a fejedelmek korának szabad magyar népéről „érthetetlenül naív dolog". Csakhogy addig, míg a tudományos szocializmus eszméi közkinccsé nem lettek, a társadalmi fejlődést gyakran vitték előre ily „érthetetlenül naív dolgok" (azaz történelmi illúziók). Mily vakság kell ahhoz, hogy ennek az utópiának (mely bizonyára nem lehetett ellenszenves Petőfinek sem, hisz különben aligha fogott volna hozzá a *Lehel vezérhez)* mély demokratikus tartalmát valaki ne vegye észre!

E vakságból mindenesetre logikusan következik, hogy az első *Toldi* Ferenczi László számára nem Arany nagy magáratalálása, hanem úttévesztésének kezdete, nem a János vitéz méltó párja, hanem annak egyenes ellenlábasa, mert Kukorica Jancsi a „nép hőse" Toldi Miklós pedig „a nemzeté". De hiszen történetírásunk szerint a nép követelései és a polgári nemzettéválás igényei lényegében összekapcsolódtak 1848 előtt, miért kell most utólag nemcsak szétválasztani őket, de egyenesen szakadékot ásni közéjük? Hogyan, hogy a két mű *gyökeres* különbségét csak most, 1961-ben veszik észre, nem látták sem az alkotók, sem 100 év irodalomtörténetírása, amely Gyulaitól kezdve ismételgette nem csupán Toldi Miklós nemzeti hős voltát, hanem pórsuhanc jellegét is? A két költemény befejezése közt észleltek újabban egyesek némi árnyalati eltérést (Toldi beleilleszkedik a hűbéri rendbe, János vitéz nem) de még e kritikusok — élükön Lukács Györggyel — sem szűntek meg hangsúlyozni, mennyire ugyanazon irodalmi irányzat gyümölcse a két remekmű. És ezt tagadni valóban lehetetlen: költői programjuk végső alapelvei ezidőtájt teljesen azonosak. Az azonosságon az sem változtat, hogy egyéniségük, vérmérsékletük, politikai eszmeviláguk szembetűnő eltéréseket mutat fel; ez utóbbiakat különben Hermann István *Arany János esztétikája* c. könyve tárgyalja a leggondosabban.

Egy részlet-igazság mértéktelen eltúlzása Ferenczi következő vádja Arany ellen: Arany szerint minden bajnak az idegenek az okai, de ha két magyar személyesen összekerül, akkor megtörténik a kibékülés. Arany ilyesformán nemcsak moralista, hanem tán soviniszta is. Bizonyíték kell? A cikkíró az öreg Toldi „idegenek okozta" tragikumára hivatkozik s arra, hogy az ilyen ármány dacára az ellenfélként szembenálló honfitársak mégiscsak összebékülnek Buda és Etele, Toldi meg Lajos király esetében. Azonban már a tények felsorolásával is baj van, hát még a mélyebb értelmezéssel! Toldi tragikumát ugyanis nem idegenek, csak elidegenült *magyarok* okozták, akik egyszersmind a korai reneszánsz tanítványai is Miklós patriarchális lovagiasságával szemben. A mű mondanivalója tehát összetett, és nem egyoldalúan nemzetieskedő: mintha Arany egyszerre rádöbbenne arra, hogy az ő népi-hősi idilli világának nem kedvez a kor.

De nem bizonyít Ferenczi állítása mellett a *Buda halála* sem. A hun birodalom felbomlását nemcsak és nem elsősorban Detre ármánya idézi elő, hanem számos más tényező is. Az sem áll, hogy az azonos nemzethez való tartozás végeredményben kibékít. A trilógia különféle változatait összevetve éppen azt tapasztaljuk: míg az első kidolgozásban még idegen cselszövés áldozata Attila, a másodikban nagyobb szerepet játszik a testvérviszály, a *Buda halálá*ban pedig már Attila féktelensége az egész hun népre lesújtó nemezis legfőbb forrása. Arany a *nemzeti* tragikum okát magában a *nemzetben* keresi, s nem az idegenekben! Hadur félreérthetetlenül kimondja a világuralom igéretét, amelynek csupán egyetlen föltétele van: „Úr az egész földön, ha ez *egy* hibáján". Más költeményeiben is gyakran fontosabb a magyarok egymás közötti konfliktusa az idegenekkel való összecsapásnál. Toldi György és a kisebbik fiú ellentéte az események mozgatója, nem a cseh bajnok elleni gyűlölet, a nagyidai cigányokat igazában saját délibábosságuk és fegyelmezetlenségük teszi tönkre, nem Puk Mihály hadserege és hadvezéri talentuma.

Mindebből persze nem következik az, hogy Arany mindig össze tudta egyeztetni a haladás és a nemzeti eszme követelményeit. Ifjúsága és férfikora idején ugyan még döntően haladó volt a magyar nacionalizmus, de a kiegyezés táján már kezdett kerékkötővé válni, s árnyoldalai mindenkor voltak. Ez nem maradt hatás nélkül Aranyra sem, kinek 1848 előtti munkásságáról már Lukács György megjegyezte: „Nagy hajlandósága volt az összes társadalmi bajokért, melyeket élesen látott, első sorban az idegen elnyomást tenni felelőssé. Ez még legradikálisabb versén, *János pap országán* is végigvonul". (Új magyar kultúráért. 44.)

Bonyolult kérdés a költő moralizáló törekvéseinek megítélése. Semmi esetre sem helyes azonban ezeket szöges ellentétbe állítani a társadalmi kategóriákban való életlátással, mint Ferenczi teszi. Nagy nyilvánosság előtt utoljára 1955-ben folyt kimerítő vita erről az Irodalomtörténeti Kongresszuson s akkor is az volt a végeredmény, hogy Arany eszményítő — moralizáló magatartásában inkább értéket mint gyengeséget kell látnunk. A költő ezáltal is óvott a közönytől, önzéstől, cinizmustól, közeledett a lelki élet mélyebb föltárása felé. Erkölcsi világának kifejlődéséhez erősen hozzájárult paraszti értékrendje, s ez is megóvta őt a protestáns puritánság erős egyoldalúságaitól. Végül Barta Jánosnak a Kongresszuson előadott két kijelentését kell idéznem, amelyek — noha igen szerény formában — de utalnak arra, hogy az eszményítő moralizáló magatartás oly nagy művészeknél mint Arany, nem vezet steril társadalmon kívüliségre: „... reális emberábrázoló szándékosan sem tud olyan emberalakot rajzolni, amelynek semmi társadalmi jellegzetessége nincsen ... Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Arany is, Kemény is, Gyulai is gazdag ember- és világismeret alapján eszményit."

Végezetül csak annyit: Arany az egyik legtalányosabb magyar költő. (Talán az „egyik" még el is hagyható a mondatból.) Merész általánosításokkal, huszárvágásokkal nála nem sokra megyünk, így még az is elhomályosulhat, ami már tisztázódott. Nem kétséges azonban, hogy a marxista irodalomtörténetírás idővel az Arany-problémával is meg tud majd birkózni, ebben — téves módszereitől és ítéleteitől megszabadulva — Ferenczi László is segíthet majd.

ADATTÁR

Vizkelety András

II. RÁKÓCZI FERENC ELMÉLKEDÉSEIRŐL KÉSZÜLT EGYHÁZI CENZORI JELENTÉSEK

Ma már kétségtelen, hogy a tollforgató Rákóczi Ferenc nem halvány, elmosódott visszfénye, hanem elválaszthatatlan, lényegében azonos párja a kardforgató vezérlő fejedelemnek.[1] A kettő egyszerre született. A nemzeti szabadságharcnak éppúgy, mint minden társadalmi megmozdulásnak, a mozgósítás érdekében szellemi fegyverekre is szüksége volt, s Rákóczi rendkívüli tettereje, amely még katonái egyenruhájának tervezésére is kiterjedt, ezt a területet is hatókörébe vonta. Röpiratai, szónoklatai, levelezése, hadtudományi munkái, sőt a kuruc vitézek számára fogalmazott imádságai is mind a nemzet felszabadításának nagy célját szolgálták.[2]

A bujdosó fejedelem franciországi száműzetésében sem hagyott fel a reménnyel, hogy a szabadságharc folytatásához még egyszer kedvező konstelláció állhat be az európai politikában. Erre a — bár minden reális alapot nélkülöző, de remények és kétségek közt hányódva buzgón folytatott diplomáciai tevékenységre mutat rá Rákóczinak Filippus Antonius Guallerius bíborossal folytatott levelezése 1714 és 1719 között, tehát még grosboisi magányának idején is.[3]

Érdekes fényt vetnek ezek a levelek Rákóczi késői műveinek egyik sugalmazó tényezőjére: vallásosságára is. Vallási érdeklődésének fokozódása, a megváltás és a kegyelem titkaiba való elmélyedése még kolostori visszavonultságában sem gátolta aktuális politikai kérdésekkel való foglalkozását, sőt hazája és népe érdekében tett meg-megújuló próbálkozásait vallásos motívumokkal táplálta. A fejedelem a szabadságharc szervezése és vezetése közben is — mint korának fia — mélyen vallásos volt, de a fegyveres felkelés leverése után, életének ebben a második, gyakran egyoldalúan, passzívan értelmezett „vallásos" korszakában sem szűnt meg a haza sorsának jobbrafordulásán munkálkodni, amíg erre bármilyen csekély remény is mutatkozott.

Rákóczinak a francia vallásos élet janzenista formájához való közeledése tehát nem vehető apolitikus magatartásnak. A meggyűlölt „világi élet", melytől távol igyekezett tartani magát, elsősorban a Napkirály léha, korrupt udvarára vonatkozik.[4] Hogy a janzenizmus nemcsak eretnekséget, a pápai tekintély elleni támadást, hanem egyben polgári oppozíciót is jelentett az arisztokráciával szemben, arra mind Tolnai Gábor, mind Zolnai Béla elegendően rámutatott.[5] Későbbi, nagyrészt Törökországban írt, kifejezetten vallásos műveinek értékelésében tehát ezt sem szabad figyelmen kívül hagyni.

A közölt szövegek megértéséhez szükséges, hogy röviden ismertessük a janzenizmus tanítását, melynek summáját Cornelius Jansenius fektette le 1640-ben Augustinus c. munkájában.[6] Lényegében — a tomista-molinista kegyelemtannal kívánván szakítani — feleleventette a skolasztikától szerinte elhallgatott és félreértett ágostoni tanokat. Pesszimista teológiájának kialakításában Bajust[7] követte: A bűnbeesés által az emberi akarat már nem szabad, hanem a concupiscentia (a rosszra való vágy) és a kegyelem között hányódva a mindenkori erősebb tényező felé hajlik. A hatékony kegyelemnek (gratia efficax) tehát az akarat nem állhat ellen, így az ember üdvössége egyedül Isten végzésétől, nem pedig az akarat közreműködésétől függ.

Erkölcstanában a nemesség gyönyöröket és pillanatnyi előnyöket kergető életével szemben a gyakorlati kereszténység szigorúbb, rigorista felfogását sürgette. Minden cselekedet rossz,

[1] TOLNAI GÁBOR: Rákóczi Ferenc az író. Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. okt. 19-én tartott felolvasó ülésén. Osztályközlemények (1953).

[2] Tolnai Gábor előadásán kívül, ZOLNAI BÉLA: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1942.

[3] KÖPECZI BÉLA: Politique et jansénisme. Acta Historica. (1958). 1–2. sz. 153–172.

[4] Vö. SZEKFŰ GYULA: A száműzött Rákóczi. Bp. 1913. 34.

[5] TOLNAI GÁBOR i. m. ZOLNAI BÉLA: Megjegyzések a Rákóczi-kérdéshez. Irodalomtörténet (1957) 1. sz. 1–6.

[6] A mű teljes címe: Augustinus, seu doctrina sancti Augustini de humanae naturae sanitate, aegritudine, medicina adversus Pelagianos et Masilienses.

[7] Michael Bajus (De Bay) 1513–1589. Tanítását halála előtt visszavonta.

melyet nem egyedül a tiszta istenszeretet vezérel, az erről való bizonyosságot pedig a kiválasztottsággal járó felsőbbrendűség tudata adja meg. Ez a dogmatikai rendszer, a hierarchia és a születési arisztokrácia elleni burkoltabb vagy nyíltabb támadás már 1640-ben és 1642-ben kihívta az első elítélő pápai bullákat. A janzenisták színleg alávetették magukat az egyházfő szavának, valójában azonban továbbra is ragaszkodtak elméletükhöz és gyakorlatukhoz. 1701-ben Quesnel könyve nyomán[8] újból kitört a viszály, melynek XI. Kelemen két bullával igyekezett véget vetni (Vineam Domini, 1705; Unigenitus, 1713). Hosszas huzavona és küzdelem után a janzenizmus a gallikanista nemzeti mozgalomba olvadt bele, s az egyházi tekintély lazításával és a képmutató erkölcsiség bírálatával a francia felvilágosodás útját egyengette. A nagy forradalom idején, a „Constitution civile du Clergé" létrehozásában nagy szerepe volt a a janzenistáknak.[9]

Rákóczi a tanítással megismerkedvén, 1716-ban a janzenizmus egyik fő fellegvárába, a grosboisi kamalduli kolostorba költözött, gondosan tanulmányozta a janzenista szerzőket, részt vett a szerzetesek szigorú életrendjében és haláláig összeköttetésben állt velük.[10]

A közlésre kerülő szöveg Zolnai Béla szívessége folytán került hozzám, aki 1925 augusztusában, a troyes-i városi könyvtárban végzett kutatásai során egy iratcsomóban (Mss. lat. 2146.) két másik Rákóczira vonatkozó kézirattal együtt bukkant rá a cenzori jelentésekre.[11] A könyvtár katalógusában egyik kézirat sem volt feltüntetve. Zolnai Béla figyelmeztette erre a körülményre a könyvtár igazgatóját, és a társaságában levő Kelényi B. Ottó bencés teológus másolatot készített a jelentésekről, amely a jelen közleménynek alapja. Azóta a troyes-i könyvtár a Történettudományi Intézet és a francia követség kérdésére azt a választ adta, hogy a kéziratok a könyvtárban nem találhatók.[12]

A cenzori jelentések keletkezési körülményei ismeretesek. Maga Rákóczi írja Vallomásaiban,[13] hogy néhány kéziratát 1719-ben a konstantinápolyi apostoli vikáriushoz nyújtotta be bírálatra, s a vikárius ezt két cenzornak adta ki.

Az *A)* jelzésű kézirat kevésbé gondos munka. Írója — egy dominikánus szerzetes[14] — úgy látszik barátibb kapcsolatban állt a vikáriussal, nagyobb vonalakban bírálja a művet, és a textusról becsülő szavai is vannak. A kézirat csonkán maradt fenn, csak a megbírált mű 19. lapjáig tartanak a megjegyzések.

A másik, terjedelmesebb, *B)* jelzésű jelentés hivatalosabb hangot üt meg. A bírálat 1719 márc. 20-án Perában készült, szerzője Franciscus de Taurino ferences prefektus. A cenzor nagy gyanakvással, sőt értetlenséggel nyúlt a műhöz. Az elébe adott szöveget teológiai traktátusként kezeli, Rákóczi bensőséges, átélt, lírai szárnyalású sorait az egyházatyák, a zsinati határozatok és a pápai bullák kánonja mellé állítja. Rákóczi stílusa idegen számára, nem érti pl. ezt a mondatot: *töröld ki őt az élet könyvéből*, s a hasonlat mögött álló kézenfekvő ‚meghalni' jelentés helyett a Titkos Jelenésekben szereplő „élet könyvére" gondol. — Mindkét bírálat a művet sok pontban, főképpen a kegyelemtanban és a christológiában hibáztatja.

Nem dönthető el pontosan, hogy a bírálatok Rákóczi melyik művére vonatkoznak. Zolnai Béla úgy véli, hogy a kárhoztatott tételek a Vallomások valamelyik elmélkedő betétjéből valók.[15] A pontos összevetés azonban negatív eredménnyel járt: az idézett sorok nem szerepelnek a Vallomásokban, legalább is annak ránkmaradt formájában. A két jelentés két külön műről vagy ugyanannak a munkának két önálló részéről készülhetett, különben lehetetlen volna, hogy a két kézirat által elítélt tételek között egy azonos sem akad. Egyetlen kapocs a két jelentés között az *A)* kézirat 2. pontja és a *B)* kézirat 4. pontja. *(A hit erénye a bűnt is kioltja*, ill.: *Ellenkezőleg pedig a hit fényét a bűn azonnal kioltja.)* A két mondat mintha egymás után következett volna, s a két cenzor a tétel más-más részét kárhoztatná. A két megbírált mű azonosságára vonatkozó döntő következtetést azonban ebből még nem lehet levonni.

A *B)* kézirat szerzője szerint a megbírálandó mű címe: Soliloquia in forma meditationum adventus Domini diebus, hasonló tehát, mint a Vallomások két másik elmélkedő betétjének címe (Meditationes in forma soliloquiorum de mysterio reparationis naturae humanae per Adam, ill. In nocte nativitatis Domini meditatio in forma soliloquiorum super evangelium Luc. secundum, amely szintén 1719-ben készült). Felosztása azonban más: fejezetekre és paragra-

[8] Pascasius Quesnel 1694-ben kiadta az Újszövetség francia fordítását janzenista szellemű jegyzetekkel
[9] E. PRÉCLIN: Les jansénistes du XVIIIe siècle et la Constitution civile du Clergé, Paris 1929.
[10] Bővebbet l. ZOLNAI BÉLA munkáit: A janzenista Rákóczi. Szeged 1927. A janzenizmus kutatása Közép-Európában. Kolozsvár 1944. Ungarn und die Erforschung des Jansenismus. Deutsch – slawische Wechselseitigkeiten in sieben Jahrhunderten c. kötetben. Berlin 1959. 107 – 156. és ÉMILE PILLIAS: Études sur François II. Rákóczi, prince de Transylvanie. Paris 1939. 111 – 124. (Rákóczi aux camaldules de Grosbois.)
[11] ZOLNAI: A janzenista Rákóczi. 16.
[12] A történtekről ZOLNAI BÉLA volt szíves engem tájékoztatni, felvilágosításaiért ezúton is köszönetet mondok.
[13] II. Rákóczi Ferenc önéletrajza. Bp. 1876. (továbbiakban: Vallomások) – 318.
[14] Vallomások. Uo.
[15] ZOLNAI: A janzenista Rákóczi. 16.

fusokra oszlik. Rákóczi későbbi kijelentései alapján,[16] melyek szerint a megbírált részek a Vallomásokból valók, arra kell gondolnunk, hogy a részek eredetileg a Vallomások számára készültek, a cenzúra után azonban Rákóczi kiemelte őket a kéziratból és talán meg is semmisítette, legalábbis a többi kiadatlan troyes-i kézirat között sem szerepel.[17]

Rákóczit az ítélet érzékenyen érintette. Vallomásaiban több helyen keserűen emlékezik meg a cenzorok rövidlátásáról és rosszakaratáról, és igazát nyilvánosan, vitairatban készül megvédeni.[18] Nem érzi magát bűnösnek, amit írt, „szíve egyszerűségében" írta, de a rosszindulat félremagyarázta szavait. Az egyházhoz mind a Vallomások végén, mind végrendeletében hűnek vallja magát. Egyik kiadatlan munkájában is említi az esetet, megjegyezve, hogy a cenzúra kézhezvétele után két éven át pihentette a tollat.[19] A Vallomásoknak a bírálat után készült részeiben Rákóczi stílusában is érezhető a megtorpanás. Vigyáz, nehogy ismét kiterjeszkedjen az emberi természet és a kegyelem viszonyának tárgyalására; a janzenizmusnak e téren megnyilvánuló pesszimizmusát csak általánosabb kifejezésekből érezhetjük (Vallomások 367. l.) Sőt vannak helyek, ahol már kifejezetten ellenkezőjét állítja a kifogásolt tételeknek. A Vallomások 368. lapján találjuk: „...hinc apparet error illorum, qui animam hominis propriam divinitatis tuae portionem asserunt". A B.) kézirat 9. tételének végén pedig ez áll: „...spiritus hominis, qui portio divinitatis suae est." Egymás után találjuk az olyan kijelentéseket, melyekkel tollát visszarántja, szavai áradásának gátat vet: „Sed non audeo...me extendere in consideratione horum...ne me aliquid proferre contingat, quod sanae doctrinae repugnet" — idézi csaknem szóról szóra a cenzor szavait (Vallomások, 369. l.). Másutt a kiválasztottak öntudatával hivatkozik Isten közvetlen megvilágosítására, amely a gyermekeknek és nem a bölcseknek jut osztályrészül.[20] Alább az apollinaristák és más eretnekek tanait kárhoztatja, mintha csak ezzel is a maga egyházhűségét akarná bizonyítani. (Vallomások, 370, 372. l.).

Későbbi kéziratos munkáiban már szakít a közvetlen, személyes élmények nyomán fakadó hanggal, és csak szentírásmagyarázatokat ír. Írói tevékenységének témabeli leszűkülésében és stilisztikai elszíntelenedésében a türelmetlen cenzúrának tehát kimutatható szerepe volt.

Az elveszett Rákóczi-művekből a cenzoroktól idézett részek és a velük kapcsolatos bírálatok nyomán pontos képet nyerünk Rákóczi janzenizmusának dogmatikai tartalmáról. A kifogásolt tételek között megtaláljuk a janzenista tanítás legfőbb pontjait: az emberi természet gyenge és gonosz, ennek következtében az ember menthetetlenül elbukik (*A)* kézirat 1. pontja), hacsaknem a gratia efficax közbe nem lép (*B)* 12, *B)* 13, *B)* 16, *B)* 17.), melytől az emberi akarat romlottsága semmivé foszlik. Pesszimizmusában oly messze megy, hogy a világot a sátán birodalmaként tünteti fel (*A)* 3, *A)* 18.). Ez már nem janzenizmus, hanem — amint a cenzor is megjegyzi — manicheizmus. Csak a hit és a szeretet által közeledhet az ember Istenhez, mert különben minden cselekedetét megfertőzi az önszeretet (*A)* 2, *B)* 3, *B)* 5, *B)* 6, *B)* 8, *B)* 11). Ezért foglal állást Rákóczi — a janzenista gyakorlatnak megfelelően — a gyakori szentáldozás ellen (*A)* 6.). A test már önmagában is bűnt jelent, vallja (*B)* 10, *B)* 15), de ebből nem a janzenista kolostorok életére jellemző önsanyargatásra hajlamos rigorista gyakorlatot vezeti le, hanem inkább Krisztus példájára hivatkozva, az önostorozás, vezeklőöv viselése stb. mellett foglal állást (*B)* 9). Ezt a véleményt ugyan Rákóczi az idézet szerint másoknak tulajdonítja, de a cenzor kritikájából arra következtethetünk, hogy a szerző maga is csatlakozott ehhez a nézethez.

Mélyen bevilágít a nagy nemzeti vállalkozás kudarca miatt gyötrődő fejedelem lelkébe egy kis megjegyzés, melyre a cenzor — természetesen más vonatkozásban — szintén felfigyelt: *Bár Krisztus csodákat vitt végbe előttünk, megsem téritette meg a világot és a zsidókat,* (*B)* 14). Krisztus ügyének igazságát, mely a vele szemben felsorakozott hazai maradi és római gyarmatosító erőkkel szemben elbukott, nem véletlenül állítja maga elé a száműzött hasonló érzéssel, mint amilyenből Madách Mózes-drámája fakadt.

A kézhez kapott másolatok sajnos több helyen pontatlanok; hibás, félreértett olvasatokon alapulnak. A közölt szövegbe ilyenkor a kikövetkeztethető helyes szavakat vettem be, és az értelmet zavaró elírások a jegyzetben kaptak helyet. Ezenkívül még helyenként, ahol az értelem ezt megkívánta, alkalmaztam a megfelelő interpunkciós jeleket. A jegyzetek csak a szöveg épségét érintő kérdésekre, a közölt idézetek pontos helyének feltüntetésére terjednek ki. Az előforduló teológiai tételek csak ott nyernek külön magyarázatot, ahol azokat a fordítás sem világítja meg kellőképpen.

[16] Vallomások. 318.
[17] Ezek jegyzékét l. Zolnai: A janzenista Rákóczi, 29–30.
[18] Vallomások. 377.
[19] Zolnai i. m. 25.
[20] „Sufficiat simplicitati fidei meae te credere et adorare... quod sapientibus absconditum esse voluisti et revelasti parvulis." Vallomások, 366.

A)

Illustrissime et Reverendissime Domine!

In libro manuscripto mihi tradito ut in ipso observarem si aliqua sint, quae sanctae theologiae aduersent, ea diligentia percurri, quae mihi permissa fuit a multis meis curis et applicationibus, quibus sepe et necessarie distractus fui. Attamen in ipso in primis non sine modica mei edificatione nec sine admiratione obseruaui scribentis excelsam humilitatem, quae basis est omnium uirtutum, et maximam cordis deuotionem, quae religiosis etiam perfectis confusioni esse potest. At quantum ad theologicas materias ea, quae sequuntur notaui.

1. In 1. pagina: *Alij uero peruersitati et fragilitati suae derelicti caderent.* Deus non deserit quemquam, nisi prius deseratur, et relinquit taliter hominem, quin saltem gratiam sufficientem illi tribuat, alias posset peccator de Deo conqueri, quod non sua culpa damnatus, sed quia taliter relictus esset, ut nec haberet posse bene operari et saluari.

2. In pagina 8. *Lumen fidei et peccatum extinquit*, debet hoc explicari, quantum ad meritum aeternae vitae, non quantum ad habitum fidei; quia alias omnis peccator esset infidelis, quod nullus theologorum dicit.

3. Pagina 8. versus finem dicit, quod *mundus regatur a diabolo*, uidet fauere maniheis, ponentibus mundum factum a diabolo, specialiter quantum ad creaturas materiales et sensibiles, et quod consequens ipsum habere dominum et regimen. Mundus ergo a Deo creatore regitur et gubernatur, et solum potest in eo diabolus, quantum ipsi a Deo in punitionem peccati permittitur, iuxta quem sensum dicitur princeps huius mundi et Christi verba: nunc primatus huius mundi ejicitur foras.[1]

4. Indigent meliori explicationi, quae de attritione dicuntur folio 8. abergo. In concilio enim Tridentino sess. 14. sunt haec uerba et „quamuis sine sacramento poenitentiae (loquitur de attritione) ad iustificationem perducere nequeat, tamen eum ad Dei gratiam in dicto sacramento impetrandam disponit."[2]

5. In 5. capite de gratia notandum, quod gratia baptismatis non est[3] idem quod gratia sufficiens. Gratia enim baptismi sanctificat animam, quod non facit gratia sufficiens, quae solum dat operari meritoria, et tribuitur a Deo etiam non baptizatis. Sicut gratia preueniens, seu disponens, non est idem, quod gratia sufficiens, cum illa agat, ista dat solum posse agere.

6. In 6. capite de mortificatione carnis, ubi dicit *cogit eo fugere adhuc infantem.*[4] Non bene sonat, uidetur enim ad sensum suum uelle inferre, quod Christus maneat, uel solum recipiatur ab eo, qui dignus[5] ad communicandum accedit, sin autem fugit adhuc infans. Docent tamen communiter theologi, quod sumunt boni, sumunt mali, sorte tamen inequali, vitae uel interitus.[6]

7. In capite 10. numero 3.: *hinc naturali operatione erat formandum corpus in virginali utero, quod fors concipi poterat, sed uiuificari praeter ordinem naturae obumbrante uirtute Spiritus Sancti.*[7] Non solum uiuificatus sed et conceptus fuit tali uirtute ut dicitur in symbolo: Conceptus de Spiritu Sancto.

8. Caput de Trinitate debet in multis corrigi, cum multa sint, quae neque in bona theologia, nec in sancta philosophia dici possunt.

9. In capite de creatione tribuitur bonitas Filio, quae tamen tribui debet Spiritui Sancto.[8]

10. In eodem capite notandum est, quod opera Dei ad extra communia sunt omnibus diuinis personis, nec quod hec distinquunt.[9]

11. In eodem capite uidetur[10] sibi contradicere author, cum superius docuerit decretum praedestinationis fieri independenter a meritis nostris, hic autem fieri dependenter et ex praeuisione nostrae cooperationis.

12. Nota in eodem capite, quod creatio sit opus omnipotentiae, gubernium, seu oeconomia sapientiae, conseruatio bonitatis.

[1] Idézet az Újszövetségből: Joh. 12, 30.
[2] Az idézet a 14. ülés 4. fejezetéből való, de nem szó szerint követi a szöveget.
[3] *est* a kéziratból hiányzik.
[4] A teológiában használatos kép: Krisztus úgy növekedik a hívő lelkében, mint ahogyan a földön növekedett életében. Aki tehát a megszentelő kegyelem elnyerése után hamarosan bűnt követ el, még mint gyermeket kényszeríti menekülésre lelkéből Krisztust.
[5] *dignus* a kéziratból hiányzik.
[6] „*sumunt boni* . . ." stb. idézet Aquinói Tamás *Lauda Sion* kezdetű himnuszából.
[7] A fogalmazás nem egészen világos. A tétel nem Krisztus születésére vonatkozik, hanem különválasztja a fiziológiai értelemben vett fogantatás lehetőségét és az „életrekeltést", a megtermékenyülést.
[8] Talán félreértése az újszövetségi helynek: „Unus est bonus, Deus." (Egyedül Isten jó). Mt. 19, 17.
[9] A Fiú az Atyától öröktől fogva születik, a Szentlélek pedig mindkettőtől öröktől fogva származik. Ezek a „belső eredések". A Szentháromságnak kifelé irányuló tettei azonban közösek.
[10] A kéziratban *uidet* áll.

13. Item error est, quod animae sensibilium fuerint primo creatae, et postea suis corporibus infusae, cum istae educantur de potentia materiae. Sola anima rationalis creatur[11] a Deo, et in eodem instanti in quo creatur, infunditur corpori.

14. Item nota, quod creatio in[12] instanti, seu in momento, productio uero, sicut et generatio fit in tempore.

15. Item in eodem capite numero 20. quod pisces non fuerunt creati, sed educti de potentia materiae,[13] et quod creature Dei proprie dicitur coelum et terra, angelus et anima rationalis.

16. In capite 21. pagina 12. dicitur: *nec alia spes cadere poterat in sensum eius*,[14] quod uane dicitur, quia etiam antiqui illi patres legis scriptae habuerunt spem uitae eternae et futurum Messiam.

17. Dicitur etiam ibi, quod *lex multiplicat peccatum*, dicit autem Paulus ad[15] Philippenses 3.[16] „Secundum iustitiam, quae in lege est conuersatus sine querela" et ad Timotheum:[17] „Scimus autem quia[18] bona est lex, si quis ea legitime utatur." Ergo lex non multiplicat peccatum.

18. In capite 24. de regno Saul obseruanda sunt, quae leguntur numero 3. usque in finem. Non enim spiritus nequam ualet retrahere Spiritum Sanctum e regibus, siue a nobis, nisi prauitas nostra id efficiat, et Deus permittat. Item non bene sonat illud: *Et spiritu mundi animatum superuiuere*. Nec enim diabolus est anima mundi, nec animat corpus, nec desideria carnis sunt anima nostra.

19. In capite de Incarnatione, pagina 3.: *Hominum precedentia agebat natura*. Natura hominum non agebat hoc, quod Deus in natibus.[19]

B)

Iussu Dominationis Vestrae Illustrissimae et Reverendissimae attente legi quodam opus, cui titulus est *Soliloquia in forma meditationum aduentus Domini diebus*. Quia vero fidelis esse debeo sanctae matri ecclesiae, ingenue aperiam meum sensum, me ipsum ex animo eidem subjiciens, ac meliori judicio. Inueni ergo multas diuisiones a theologis non excogitatas, multas divinitatis[20] interpretationes in sanctis patribus non notatas; plura uniuersaliori theologorum sensui contrarias, quae omnia recensere in infinitum cresceret. Hic tantum pro meo modulo signabo, quae maiori censura digna mihi uidentur.

Et primo, caput primum Concid.[21] 2. §. dum ergo haec pagina sequens linea 9. ait: 1. *Sed ea est miseria hominis*. Puto non posse operari sine gratia. Haec non est miseria, sed conditio hominis.

In eadem linea sequenti ait: 2. *Quinimo gratis dat verissime in baptismate semen omnium gratiarum quibus indiget*. Ista propositio innuit, quod non baptizati nullam habeant gratiam et tamen ex communi doctorum, ut adulti recipiant licite, et fructuose baptisma, requiritur in eis fides, spes, charitas aliqualis, et odium aliquod peccati, seu penitentia, et ad recipiendum illud cum gratia iustificante requiritur saltem attritio supernaturalis. Vult enim concilium Tridentinum sess. 6. cap. 6., quod suscipientes inter dispositiones necessarias ad iustificationem „incipiant diligere Deum tamquam omnis iustitiae fontem, et propterea moueantur aduersus peccata per odium aliquod, et detestationem, hoc est per eam penitentiam, quam ante baptismum agi oportet." Et ex eo concilio sess. 6. can. 3. „Si quis dixerit, sine preveniente Spiritus Sancti inspiratione atque eius adiutorio, hominem credere, sperare, diligere, aut penitere posse sitcu oportet, ut ei iustificationis gratia conferatur, anathema sit."

In eadem linea sequitur: 3. *Semen omnium gratiarum, quibus indiget, et hoc in fide consistit*. Haec uerba uolunt, quod baptisma sit causa omnium gratiarum. Non debet hoc sic absolute dici. Primo, quia ex concilio Tridentino „causa iustificationis finalis est gloria Dei et Christi, efficiens uero misericors Deus, qui gratuito obluit, et sanctificat, meritoria Dominus Noster Jesus Christus, instrumentalis autem sacramentum baptismi." Quod autem dicit:

[11] A kéziratban *creatu*.
[12] *in* a kéziratból kimaradt.
[13] Utalás az Ószövetségre: „producant aquae reptiliae animae viventis . . . creavit Deus cete grandia . . quam produxerant aquae." Gen. 1, 20.
[14] Az állítás valamelyik ószövetségi személyre vonatkozhat.
[15] *ad* a kéziratból hiányzik.
[16] Az idézet pontos helye: Fil. 3, 6.
[17] Az idézet pontos helye: I. Tim. 1, 8.
[18] *quia* a kéziratból hiányzik.
[19] Az *A* jelzésű kézirat itt megszakad.
[20] A kéziratban: *diuitatis*.
[21] Valószínűleg tévesen másolt szótöredék, a következő *dum ergo* szavak sem illeszkednek a mondat értelmébe.

et hoc in fide consistit. Hoc falsum est, quia ex eodem concilio sess. 6. cum remissione peccatorum haec omnia simul infusa accipit homo, nam fides, nisi ad eam spes accedat, et charitas neque unit perfecte cum Christo, neque corporis eius uiuum membrum efficit. Ulterius damnata est haec propositio a Clemente XI. in sua constitutione: „Unigenitus": „Fides est prima gratia, et fons omnium aliarum". Ista propositio est 27.[22] in ordine.

In linea 14. ait: 4. *E contra uero, quam primum lumen fidei per peccatum extinguitur.* Ista propositio est contra Tridentinum, quod docet sess. 6. cap. 15.[23] „Quolibet peccato mortali amitti gratiam, sed non fidem istis uerbis." — „Quocumque[24] alio mortali peccato, quamuis non amittatur fides, acceptam iustificationis gratiam amitti". Et in propositionibus damnatis ab Alexandro VIII. damnatur et ista, quae est 12. in ordine: „Quando in magnis peccatoribus defficit omnis amor, deficit etiam fides; et etiam si uideantur credere, non est fides diuina, sed humana." Ita proportionaliter discurrendum est de fide, ut per aliam pagellam ponitur in libro.

In sequenti pagina, linea 20. ait: 5. „*Haec est attritio, quae*[25] *sine desiderio uniri tecum, quod primus charitatis gradus est, non occupatur circa*[26] *amouenda obstacula, nec odit peccatum.* Et haec propositio est contra Tridentinum sess. 14. cap. 4. ubi dicitur: „Illam uero contritionem imperfectam, quae attritio dicitur, quoniam uel ex turpitudine peccati consideratione, uel ex gehennae et penarum metu communiter concipitur, si uoluntatem peccandi excludat, cum spe ueniae declarat[27] non solum non facere hominem hypocritam, et magis, peccatorem, uerum etiam donum Dei esse, et Spiritus Sancti impulsum." Ulterius non est dicendum quidem, quod — „atritio,[28] quae gehennae et penarum metu concipitur, sine dilectione beneuolentiae Dei non est bonus motus supernaturalis", hec enim est damnata propositio ab Alexandro VIII. 15. „Attamen potest dari aliqualis dilectio Dei, et adhuc esset[29] talis actus contritio imperfecta, ut potest." Tota doctrina ibi posita de atritione et affectibus periculosa est, et respectiue nullo modo admittenda. Est[30] nimis longum adnotare: Refer etiam ad hoc id, quod ponitur in fine capitis sexti illius libri.

Cap. 3. in pagina secunda prope medium capitis, inito paginae ait: 6. *Triplici modo potest impleri.*[31] *Id enim sequitur, quod*[32] *potest timore paenae, ut seruus, spe premiis, ut mercennarius ; et in charitate, qua patri obeditur,*[33] *quia pater est, et aliunde tu uis habere fratres, non seruos. Titubanti passu ambulat, qui ad qualitatem filii non aspirat.* Et propositis attenti praecedentibus in hoc capite et subsequentibus coincidit cum secunda damnata ab Innocentio 12. „In statu vitae contemplativae sive unitivae amittitur omne motiuum interresatum timoris et spei." Imo etiam cum 6. „In hoc sancto indifferentique statu nolumus amplius salutem propriam, ut liberationem aeternam, ut mercedem nostrorum meritorum, ut nostrum interesse omnium maximum, sed eam volumus uoluntate plena, ut gloriam et beneplacitum Dei, ut rem[34] quam ipse uult, quam nos uult uelle propter ipsum." Tándem Apostolus nos admonet[35] cum[36] timore, et tremore salutem uestram operamini, unde dicitur est etiam timor sanctorum.

Cap. 9. in §. 2. comparatur doctrina ibi posita cum duobus hic ultimo adnotatis.

In §. 4. linea 11. ait: 7. *Dat tibi Deus sufficientem (gratiam) in baptismate gratis per fidem.* De fide est, quod per baptisma datur gratia sanctificans, per quam deletur prorsus peccatum originale in paruulis et ad huc actualia omnia in adultis quoad culpam et totam penam. Ita ex Florentino et Tridentino. De fide est, quod in baptismate una cum gratia iustificante, dantur etiam habitus supernaturales fidei, spei et charitatis. Ex concilio Viennense sess. 5. can. 5.

In §. 4. pagina sequenti ait: 8. *donec cum Joanne absque desiderio fily substiteris non ingredieris uiam, nec nascetur tibi Saluator, uel si uiam ingressus deficiens scandalizaberis, aut in ea non cucurreris ad unionem, non transfiguraberis in charitatem, nec peruenies ad finem tuum.* Haec propositio patitur multas censuras pontificas. Duas tantum adducere satis. Damnat summus pontifex Clemens XI. in sua constitutione „Unigenitus" 54. in ordine: „Sola charitas est, quae Deo loquitur,[37] eam solam Deus audit." Secunda est posita sub numero 55. „Deus non coronat nisi charitatem, qui currit ex alio impulsu, et ex alio motivo, in uanum currit."

[22] A szövegben a megfelelő sorszám helyett *et* áll.
[23] A kéziratban: *19.*
[24] A kéziratban: *quaecum ue.*
[25] A kéziratban: *ua.*
[26] A kéziratban *circi.*
[27] A kéziratban: *decederet.* Helyesen: declarat (sc. sancta synodus).
[28] Szó szerinti idézet a VIII. Sándor által kárhoztatott előterjeszésekből.
[29] A kéziratban: *esse.*
[30] A kéziratban: *et.*
[31] Sc. lex.
[32] A kéziratban: *quis.*
[33] A kéziratban: *obedit.*
[34] A kéziratban: *eam.*
[35] A következő szavak az Újszövetségből idézve: Fil. 2, 12.
[36] A kéziratban: *dum.*
[37] A kéziratban: *sequitur.*

Cap. 6. in §. 2. linea 2. ait: 9. *Quamuis plurimi sint, qui dicunt, non docuisse exemplis te, Jesu, in conuersatione tua cum hominibus nec preceptum instituisse de mortificatione carnis, nec eam flagellis, ciliciis, uigiliis, jejuniis consistere.* Nativitas et tota vita Christi fuit mortificatio carnis, non ut eam spiritui subjiceret, cum Christus inpeccabilis fuerit, saltem proxime, ut subtiles volunt,[38] adeoque nulla esset uel esse posset rebellio. Attamen passus est pro nobis, nobis relinquens exemplum, ut sequimini vestigia eius.[39] Cum jejunasset quadraginta diebus, et quadraginta noctibus, postea esuriit, fatigatus ex itinere sedit sic supra fontem.[40] Demum cum oblatus fuerit, quia ipse uoluit, quid fuit tota eius sanctissima uita, quam passio? Quoties lacrimatus fuerit, quoties iniuriis lacessitur? Et totum hoc pro nobis, sicuti crucifixus etiam pro nobis secundum scripturas, passus et sepultus est.[41] Omnibus autem nobis intimat praedicans de Ninivitarum paenitentia;[42] et uox diuina clamat: Nisi paenitentiam egeritis, omnes simul peribitis,[43] nec sufficit iubere ut nosmetipsos abnegamus, sed uult nos crucem ferre, ut sequamur Cristum.

Infinita sunt alia, §. eodem, pagina sequenti, linea 15. ait: *Qui puri spiritus fuerunt (angeli) sors alia eorum, alia spiritus hominis, qui portio diuinitatis suae est.* Et homines, et angeli sunt portiones diuinitatis methaphorice, non enim diuinitas est diuisibilis.

§. eodem, et pagina, linea uero sequenti ait: 10. *Sed quia corpori alligatus est, ideo peccat cum illo non quia illo circumdatus est, sed quia originali peccato faedatur cum illi unitur ; idcirco si uno et altero eliberatur, statim transfertur in Deum suum, et absorbetur in immensitate sua. Spiritus infantis post baptismum morientis exemplum inspirat mihi hanc opinionem, cum egressum saluari nemo dubitet.* Dictio ista multa inuoluit sensui theologorum dissona et immensum esset percurrere. Ne tangamus peccatum angelorum corpus non[44] habentium, sed percurramus propositionem. Verum quidem est, quod homo peccat, quia corpori alligatus est spiritus, nempe quia homo est. Attamen ex quo sic loquitur tamquam reduplicatiue, ut paragraphus exprimit. Dicendum est, quod causa peccati est duplex, interna et externa. Interna efficiens est sola hominis propria voluntas, quatenus in suis accionibus liberis non[45] conformatur legibus, nec rectae rationi sibi ab intellectu repraesentatae, et hoc vel agendo quod prohibitum, uel omittendo quod agendum. Externa uero sunt obiecta, quae sensibus uel intellectui repraesentantur, et ab extrinsecus non mouent sed[46] alliciunt occasionaliter. Nec exemplum pueri concludit,[47] qui non[48] ideo saluetur, quia liber a corpore reduplicatiue, sed quia innocentes sunt ab omni culpa originali et actuali. Ita si fatuus ex utero matris suae, sed baptizatus mille uiueret annis semper fatuum, ita decedens saluaretur, quia Deus constituit dare innocentibus gloriam post mortem. Verum quidem est manere in baptizatis concupiscentiam, uel fomitem, ut ex tridentino sess. 5. can. 5.

Caput 7. sequitur doctrinam praecedentium. Caput 8. in tota pagina loquitur de spiritu Evae, quasi eius anima fuerit creata sicut anima Adae, et altera ab eius anima. Pene tota historia cum reflexionibus[49] aliena est a textu et Sanctis Patribus. §. 2. quinterno tertio, pagina 2. linea 7. ait: 11. *Disce o homo, quid sis sine charitate, aut quid sine illa praestare potes, quoniam absque illa omnia agis propter te, omnia peccaminosa sunt, quia ad Deum tuum peruenire nequeant.* A sancto Pio V., Gregorio XIII., et ab Vrbano VIII. damnata fuit haec propositio Baÿ 35. in ordine. 1. „Omne quod agit peccator, uel seruus peccati, peccatum est." 2. Item iidem ibidem damnaueretur Baÿ 38. „Omnis amor animae creaturae rationalis, aut uitiosa est cupiditas, qua mundus diligitur, aut laudabilis illa charitas, qua per Spiritum Sanctum in corde diffusa Deus amatur." 3. Item iidem damnauerunt ibi eiusdem Baÿ 40. „In omnibus suis actibus seruit dominanti cupiditati." 4. Item Alexander VIII. damnauit hanc propositionem, quae est 11. in ordine." Omne quod non est ex fide christiana supernaturali, quae per dilectionem operatur, peccatum est." 5. Item Clemens XI. in constitutione „Unigenitus" damnauit hanc, quae est 45.[50] „Amore Dei in corde peccatorum regnante non amplius, necesse est, ut in eo regnet carnalis cupiditas, omnesque eius actiones corrumpat." 6. Item iidem ibidem 48. „Quid aliud esse possumus nisi tenebrae, nisi aberratio, et nisi peccatum sine fidei lumine, sine Christo, sine charitate?" 7. Item iidem ibidem 49. „Vt nullum peccatum est sine amore nostri, ita nullum

[38] Joannes Duns Scotusra, a „Doctor Subtilis"-re és követőire, a scotistákra vonatkozik.
[39] Idézet az Újszövetségből: I. Petr. 2, 21.
[40] Utalás az Újszövetségre Joh. 4, 6.
[41] Szó szerinti idézet a niceai hitvallásból. 325.
[42] Utalás az Újszövetségre: Luc. 11, 32.
[43] Idézet: Luc. 13, 5.
[44] A kéziratból *non* hiányzik.
[45] A kéziratból *non* hiányzik.
[46] A kéziratban: *et.*
[47] A kéziratban: *conduit.*
[48] A kéziratban *quod* áll, *non* hiányzik.
[49] A kéziratban: *reflexibus.*
[50] A kéziratban: *49.*

opus est bonum sine amore Dei." 8. Item iidem ibidem 53. „Sola charitas christiano modo facit actiones christianas per relationem ad Deum, et Jesum Christum. 9. Item ita 54, 55, 57, 58, quae omnes propositiones idem tendunt. 10. Et tandem iidem ibidem 61. „Timor non nisi malum cohibet. Cor autem tamdiu peccato addicitur, quamdiu ab amore iustitiae non ducitur."

Cap. 9. §. 3. pagina sequenti ait: 12. *Repraesentabo mihi in persona Virginis animam, per paenitentiam rite peractam inuenit gratiam coram te, tua misericordia et sapientia Domine annuncias ei conceptionem gratiae efficacis per intrinsecam illam consolationem et tranquillitatem animi.* Non est intelligibile, quid ibi ponitur de gratia. Reponit enim, quod quis rite peraget paenitentiam sine gratia efficaci, cum omnium communis theologorum sententia doceat diuisionem gratiae in sufficientem et in efficacem. In sufficientem,[51] cui possumus quidem consentire, et cooperari de facto quidem non cooperemur, et in efficacem, cui defacto consentimus et cooperamur. Quomodo ergo potuit rite peragi penitentia sine gratia efficaci? Quod dicit deinde: *Annuncians ei conceptionem gratiae efficacis per intrinsecam illam consolationem et tranquillitatem animi.* Et tota doctrina huius paragraphi 3. Haec videtur doctrina Janseni, in propositione secunda toties damnata: „Interiori gratiae in statu naturae lapsae nunquam resistitur".

§. 4. linea 3. ait: 13. *Et tamen sunt ordinariae viae, non quod bona opera hominis haec mereantur, Dominus enim es, qui absolute operaris secundum uoluntatem tuam.* Cum caeteris de incarnatione Clemens XI. damnauit ubi supra propositio 19. „Gratia nihil aliud est, quam omnipotens eius vuluntas. Hec est idea, quam ipse nobis tradit in omnibus suis scripturis." Item iidem ibidem damnauit sub numero 22. „Concordia omnipotentis operationis[52] Dei in corde hominis, cum libero ipsius uoluntatis consensu demonstratur illico nobis in incarnatione uelut in fonte, atque architypo omnium aliarum[53] operationum misericordiae, et gratiae, quae omnes ita grauitae atque ita[54] dependentes a Deo sunt sicut ipsa originalis[55] operatio."

Cap. 10. §. 1. pagina 2. linea 9. ait: 14. *Quamvis enim illa (miracula) et Christus fecerit illis, tamen non mundum sed nec Judeos convertit.* Universaliter est contra euangelium multorum iudeorum asserens conversionem videntium signa, quae faciebat.

Cap. 19. Dividit ibi auctor opera ad extra, quae sunt indiuisa in Trinitate, et distributa in hoc paragrapho sunt contra sensum theologorum.

Cap. 21. §. 1. linea 11. ait: 15. *Dele illum de libro uitae*[56] *si vis, ne peccet, uel accelera decretorum sapientiae tuae executionem.* Non percipio, quae sit ista deletio de libro uitae, ne peccet, secundum communem acceptionem theologicam libri vitae.

Cap. 24. linea ultima ait: 16. *cooperatus enim est sibi sicut forceps ferrum candens tenet, dum per manum fabri tenetur.* Haec comparatio non exemplificat liberam cooperationem arbitrij humani cum gratia, et haec debet exprimi, ne dicamus per Jansenium, quod homo interiori gratiae non resistit. Dum forceps manui non resistit, sed circumtractatur pro placito artificis.

Caput 25. in fine ait: 17. *Quam digna sunt omnia Deo Israel, qui cor faraonis a te induratum fuisse, et tempora diuisionis ideo dedisti,*[57] *ut appareat, non nisi te uolente resisti posse tibi.* Divus Augustinus de Civitate Dei, Liber II. caput 6. quaerit, quare pharao percussus induretur, percussus uero Nabucodonosor ingemuit? Conditione ambo reges, natura ambo homines, causa ambo captiuum tenebat populum Dei. Et tamen — ait Augustinus — Nabucodonosor post innumeras impietates flagellatus penituit, et regnum, quod perdiderat rursus accepit. Pharao autem ipsis flagellis est durior effectus, et periit. Quid ergo fines eorum fecit esse diuersos? Unus manum Dei sentiens recordatione propriae iniquitatis ingemuit, alter libero contra Dei misericordissimam charitatem pugnauit arbitrio. Haec sunt verba Augustini. Non ergo debemus intelligere, quod actio illa sit Dei actiue indurantis, sed permissiue. Nec ex hoc debet deduci, quod gratiae interiori non possimus resistere, nisi te uolente. Imo resistentia gratiae tota est ab homine prauo, nihil mali a Deo, nisi permissiue, nisi facere uolumus Deum auctorem peccati ut hominem excusemus.

§. secundus integer eiusdem naturae est cum propositione supraposita.

Ita ergo sentio, saluo semper, et me humiliter subjiciens sanctae matri ecclaesiae meliori judicio, et Dominationis Vestrae Illustrissimo et Reuerendissimo e conuentu Sanctae Mariae, Perae, 20. Martÿ 1719.

P. Prus Franciscus de Taurino prefectus apostolicus
Fratrum Minorum S. Francisci Reformatorum.

[51] Ti. in mere sufficientem.
[52] A kéziratban: *operatis.*
[53] A kéziratban *atque* áll az értelmileg megfelelő és az eredetiben levő *omnium aliarum* helyett.
[54] *grauitae at ue ita* a kéziratból hiányzik.
[55] A kéziratban: *generalis.*
[56] A cenzor itt nem értette Rákóczi hasonlatát és a Titkos Jelenések Könyvében előforduló „Liber vitae"-re gondolt, amely az üdvösségre kiválasztottak neveit tartalmazza. Apoc. 20, 15.
[57] A kéziratban: *discisti.*

Nagyméltóságú és Főtisztelendő Uram!

A kéziratot, melyet azért kaptam, hogy vizsgáljam meg, nincsenek-e benne oly tételek melyek a szent teológiának ellentmondanak, oly igyekezettel vizsgáltam át, amilyent sok és hivatalos gondom s elfoglaltságom megengedett. Elsősorban nem kis lelki épülésemre és nem minden csodálkozás nélkül tapasztaltam írójának mély alázatosságát, amely minden erény alapja, és szívének mély áhítatát, amely még a tökéletes szerzetesnek is például szolgálhatna. A teológiával kapcsolatban a következőket jegyzem meg.

1. Az első lapon: *Mások pedig gonoszságukra és gyengeségükre hagyatva elbuknak.* Isten senkit sem hagy el, hacsak el nem hagyja őt valaki, és úgy hagyja csak el az embert, hogy legalább az elégséges kegyelmet megadja neki, különben a bűnös azt vitathatná Istennel szemben, hogy nem vétke miatt kárhozott el, hanem annyira elhagyta őt Isten, hogy nem vihetett végbe jócselekedeteket és nem üdvözülhetett.

2. A nyolcadik lapon: *A hit erénye a bűnt is kioltja.* Ezt úgy kellene kifejteni, hogy csak amennyiben az örök életben kiérdemelt hitről és nem a hit erényéről van szó, mert különben minden bűnös hitetlen volna, ezt pedig egy hittudós sem állítja.

3. A nyolcadik lap vége felé: *A világot a sátán kormányozza.* Ez úgy látszik, hogy a manicheusok tanításának kedvez, akik úgy tartják, hogy a világot az ördög teremtette, különösen az anyagi és érzékelhető teremtményeket, és következésképp az ördög volna uruk és kormányzójuk is. A világot azonban a teremtő Isten irányítja és kormányozza, és ebben az ördögnek csak akkora szerepe lehet, amekkorát Isten a bűnök büntetésére megenged. Ebben az értelemben nevezzük e világ fejedelmének Krisztus szavai szerint: Most vettetik ki e világ fejedelme.

4. Bővebb magyarázatra szorulnak a 8. fólió hátán, a tökéletlen bánatról mondott részek. A tridenti zsinat 14. ülésén a következő határozatot hozták: „Jóllehet a bűnbocsánat szentsége nélkül (a tökéletlen bánatról van szó) nem vezethet a megigazuláshoz, de előkészít arra, hogy a nevezett szentségben Isten kegyelmét elnyerjük."

5. Az 5. fejezetben a kegyelemről meg kell jegyeznünk, hogy a keresztség kegyelme nem azonos a segítő kegyelemmel. A keresztségben nyert kegyelem ui. megszenteli a lelket, amit a segítő kegyelem nem eredményez. Ez csak képessé teszi az embert érdemszerző cselekedetek véghezvitelére, ezt pedig Isten a meg nem keresztelteknek is adja. Ugyanígy a megelőző vagy előkészítő kegyelem sem azonos a segítő kegyelemmel, mivel az előbbi cselekszik, az utóbbi pedig csak képessé tesz az (érdemszerző) cselekvésre.

6. A 6. fejezetben a test sanyargatásáról így szól: (A bűnös) *kényszeríti (Krisztust), hogy meneküljön tőle, még mint csecsemő.* Gyanúsan hangzik, értelme ui. úgy látszik az, hogy Krisztus csak annál az embernél marad vagy csak az fogadhatja be Krisztust, aki méltón járul a szentáldozáshoz. A teológusok közös tanítása szerint azonban „Veszi jó és veszi vétkes, ám gyümölcse vajmi kétes: élet vagy elkárhozás." (Sík Sándor fordítása.)

7. A 10. fejezetben 3. szám alatt: *Így természetes tevékenységgel fejlődhetett a test a szűzi méhben, melyet talán foganhatott, de a természet rendjén kívül, a Szentlélek erejének beárnyékolásával kelthetett életre.* Nemcsak az életrekeltés, hanem a foganás is a Szentlélek erejével történt, amint a hitvallásban mondjuk: „Fogantatott a Szentlélek által."

8. A Szentháromságról szóló fejezet sok javításra szorul, sok olyan részt találtam benne, amit sem az igaz teológia, sem a szent filozófia nem hagyhat jóvá.

9. A teremtésről szóló fejezetben a jóságot — amit a Szentléleknek tulajdonítunk — a szerző a Fiúnak tulajdonítja.

10. Ehhez a fejezethez megjegyezzük, hogy Istennek kifelé irányuló tettei a három isteni személy közös cselekvése, és nem különböztetjük meg őket a személyek szerint.

11. Ugyanebben a fejezetben ellentmondásba keveredik a szerző. Fentebb azt állította, hogy az előrerendelés végzése érdemeinktől független, itt pedig azt állítja, hogy együttműködésünktől függ és annak előrelátásával történik.

12. Megjegyzem még ugyanehhez a fejezethez, hogy a teremtés a mindenhatóság műve, a kormányzás vagy gondoskodás a bölcsességé, a fenntartás pedig a jóságé.

13. Ugyancsak téves, hogy az érzékelő lények lelke előbb teremtődött és csak azután önti Isten a testbe a kész lelket, mivel azok az anyag által adott lehetőségekből valók. — Egyedül az emberi lelket teremti Isten és teremtésének pillanatában a testbe is önti.

14. Ugyancsak megjegyzendő, hogy a teremtés azonnal, egy pillanat alatt, a létesítés azonban mint a születés is időben történik.

15. Ugyanebben a fejezetben a 2. sz. alatt azt állítja a szerző, hogy a halakat nem teremtette Isten, hanem csak az anyag által adott lehetőségekből valók, és hogy sajátságos értelemben véve Isten teremtményeinek az eget, a földet, az angyalokat és az emberi lelket mondhatjuk.

16. A 21. fejezetben a 12. oldalon találjuk: *más reménység nem juthatott eszükbe...* Ez hibás, mert hiszen már az írott törvény régi atyái is elnyerték az örök élet reményét és az eljövendő messiást.

17. Ugyanitt az áll, hogy *a törvény megsokasítja a vétket.* Így szól azonban Szent Pál a Filippiekhez írt levél 3. fejezetében: „A törvényhez szabott igaz életben kifogástalan voltam"; és Timoteushoz így szól: „Mi tudjuk, hogy jó a törvény, ha helyesen tartja meg valaki." A törvény tehát nem sokasítja a bűnöket.

18. A Saul királyságáról szóló 24. fejezethez figyelembe kell venni azokat, amik a 3. sz. alatt állnak. A gonosz lélek ugyanis nem tudja megvonni a Szentlelket a királyoktól vagy tőlünk, hacsak nem gonoszságunk eredményezi és Isten megengedi. Hasonlóképpen nem jól hangzik a következő kijelentés: *e világ lelkétől lelkesítve élnek tovább.* Ugyanis nem a sátán a világ lelke, nem hathatja át lélekkel a testet és a test kívánságai nem azonosak a mi lelkünkkel!

19. A megtestesülésről szóló fejezetben a 3. oldalon: *Az említett dolgokat az emberi természet cselekszi.* Az emberi természet nem tesz olyant, amit Isten...

B)

Nagyméltóságú és főtisztelendő uraságod parancsára elolvastam a művet, melynek címe *Párbeszéd Istennel elmélkedések formájában az Ur jövetelének napjain.* Mivel hűséggel tartozom anyaszentegyházamnak, kiváló figyelemmel tanulmányoztam át az írást, teljes lélekből alávetvén magam az egyház és a nálamnál bölcsebb férfiak ítéletének. Sok olyan részt találtam, ami a teológusok gondolkodásával nem fér össze, az istenségnek sok olyan kifejtésére leltem, amely a szentatyáknál nem szerepel, még több olyanra, ami a teológusok általánosabb véleménye ellen szól; mindezeket vég nélkül lehetne felsorolni. Szerénységem itt csak azokat jelöli meg, melyek — véleményem szerint — súlyosabb kárhoztatást érdemelnek.

Először: Első fejezet, 2. §. Ezen a lapon a kilencedik sorban így szól: *Ez az ember nyomorúsága,* ti. — úgy vélem ez arra vonatkozik, hogy nem tud cselekedni kegyelem nélkül. Ez azonban nem nyomorúsága, hanem adottsága az embernek.

Ugyanezen a lapon a következő sorban ezt mondja: *A keresztségben valóban ingyen adja (Isten) minden kegyelem csíráját, amire csak rászorulunk.* Ez a kijelentés azt állítja, hogy a meg nem kereszteltek semmiféle kegyelemben sem részesülnek, márpedig a hittudósok egyöntetű tanítása szerint ahhoz, hogy a felnőttek megengedetten és gyümölcsözően megkeresztelkedjenek, szükséges bizonyos hit, remény és szeretet és a bűn valamelyes gyűlölete vagy bűnbánat. Ahhoz, hogy a megszentelő kegyelmet is megadja legalább természetfölötti tökéletlen bánat szükséges. A trideni zsinat ugyanis azt akarja (6. ülés, 6. fejezet), hogy a keresztség felvevői a megigazuláshoz szükséges feltételek között „kezdjék szeretni Istent, mint minden igazság forrását és ezért a bűnnel szemben bizonyos gyűlöletre és útálatra indíttassanak az által a bűnbánat által, amelyet a keresztség előtt kell tartani." Ugyanazon zsinat 6. ülésének 3. kánonja szerint: „Ha bárki azt mondaná, hogy a Szentlélek előzetes inspirációja és segítsége nélkül az ember hinni, remélni, szeretni és bűnbánatot tartani képes, úgy hogy azáltal a megigazulás kegyelmében részesüljön, az legyen kiközösítve."

3. Ugyanebben a sorban következik: ... *minden szükséges kegyelem csírája, és ez a hitben áll.* Ezek a szavak azt akarják mondani, hogy a keresztség minden kegyelem oka. Ez nem mondható kizárólagos értelemben. Először, mert a trideni zsinat szerint „a megigazulás cél-oka Isten és Krisztus dicsősége, létesítő oka a könyörületes Isten, aki ingyen megmos és megszentel, kiérdemlő oka a mi urunk Jézus Krisztus, eszközlő-oka pedig a keresztség szentsége." Itt azonban azt olvassuk: *ez a hitben áll.* Ez téves, mivel ugyanezen zsinat 6. ülése szerint mindezt a bűnök bocsánatával együtt elnyerjük, mert a hit, ha remény és szeretet nem járul hozzá, nem egyesít tökéletesen Krisztussal és nem tesz az ő teste élő tagjaivá. Ezt a tételt legutóbb XI. Kelemen pápa ítélte el Unigenitus kezdetű konstitúciójában: „A hit az első kegyelem és minden más kegyelemnek forrása." Ez a tétel sorban a 27.

4. A 14. sorban így szól: *Ellenkezőleg pedig a hit fényét a bűn azonnal kioltja.* Ez ellentétben áll a trideni zsinattal, mely a 6. ülés 15. kánonjában azt tanítja, hogy „minden halálos bűn által elvész a kegyelem, de nem a hit, ezekkel a szavakkal". „Bármely más halálos bűn által a hit ugyan nem vész el, de az elnyert megszentelő kegyelem elvész." A VIII. Sándortól elítélt tételek között az is szerepel, mely sorrendben a 12.: „Mivel a nagy bűnösökben teljesen hiányzik a szeretet, hiányzik belőlük a hit is, és még ha úgy is látszanék mintha hinnének, ez nem lehet isteni, hanem csak emberi hit." Így részletesen kell tárgyalni a hitről, minthogy még más oldalon is szól róla a könyv.

5. A következő oldal 20. sorában: *Ez a tökéletlen bánat, amely a veled való egyesülés vágya nélkül — mely a szeretet felső foka — nem igyekszik az akadályokat elmozdítani és nem gyűlöli a bűnt.* Ez a tétel is szemben áll a tridentinum 14. ülésének 4. fejezetével, amely így szól: „A tökéletlen bánat pedig, amelyet atritionak neveznek, mert általában vagy a bűnök útálatos voltának megfontolásából, vagy a pokol és a büntetések félelméből fakad — ha a bűnt nem akarja és a bocsánatot reméli, abban az esetben (a szent zsinat) kinyilvánítja: nemcsak hogy

nem tesz álszentté és nagyobb bűnössé, hanem ez az atricio Isten igaz ajándéka és a Szentlélek indítása." Továbbá nem mondható, hogy az „atricio, amely a pokoltól és a büntetéstől való félelemből forrásozik, a jóságos Isten szeretete nélkül való, nem jó természetfölötti indulat" — ezt a tételt ui. VIII. Sándor elítélte a 15. sz. alatt. „Mert ha még hozzájárulna is az Istennek bizonyos szeretete, az ilyen indulat is csak tökéletlen bánat volna, mint ahogy az ilyen előfordulhat." A tökéletlen bánatról szóló, a szerző által kifejtett egész tanítás az érzelmekre nézve veszélyes és ezért semmiképpen sem engedhető meg. Nagyon soká tartana mindent megjegyezni. Vö. még azokkal, melyek e könyv 6. fejezetének végén állnak.

6. A 3. fejezet közepetáján, a második lap elején így szól: (A törvényt) *háromféle módon lehet teljesíteni. Lehet ugyanis a büntetés félelméből mint a szolga; a bér reménységében mint a napszámos; és szeretetből, ahogyan az atyának engedelmeskedik a fiú, mivel hogy az atyja, — hiszen te (Istenem) testvéreket akarsz és nem szolgákat. Tétova léptekkel halad, aki a fiúságra nem törekszik.* Figyelembe véve az előző, az ebben a fejezetben levő és a következő tanítást, ezek egybeesnek az Ince által elítélt 12. tétellel: „A szemlélődő vagy az (Istennel) egyesült élet állapotában elvész minden olyan indítás, amely a félelemből vagy a reményből fakad." Sőt a 6. tételben is: „Ebben a szent és közömbös állapotban nem akarjuk már az üdvösséget, mint saját üdvünket, mint örök megszabadulásunkat, mint érdemeinknek bérét, mint legnagyobb érdekünket, hanem úgy akarjuk az üdvösséget teljes akarattal, mint Isten dicsőségét és tetszését, mint oly dolgot, amelyet Ő akar, amelyet akar, hogy mi akarjuk érte." Pál is int bennünket, hogy félelemmel és rettegéssel munkáljuk lelkünk üdvösségét, ezért mondják, hogy a szentek is félnek.

A 9. fejezet 2. §-ban összehasonlítja az itt előadott tanítást a két utolsó itt megjelölt tétellel.

7. A 4. §-ban, a 11. lapon így szól: *Isten ingyenesen elengedő kegyelmet ad neked a hit által a keresztségben.* Hittétel, hogy a keresztségben nyerjük a megszentelő kegyelmet, amely a gyermekekben az eredeti bűnt tökéletesen eltörli és a felnőttekben az összes személyes bűnt is: a bűn terhét és a büntetés adósságát. Ez a firenzei és a tridenti zsinat tanítása. Hittétel, hogy a keresztségben a megszentelő kegyelemmel együtt elnyerjük a hit, remény és szeretet természetfölötti erényét — a bécsi zsinat szerint (5. ülés, 5. kánon).

8. A 4. §-ban a következő lapon találjuk: *Amíg Jánossal a fiúság vágya nélkül vagy, nem lépsz rá az útra és nem születik meg neked az üdvözítő, vagy ha az úton elindulva előbbre haladsz és megbotránkozol, vagy nem érsz el az egyesülésig, akkor nem alakulsz át a szeretetben és nem jutsz el célodhoz.* Ez a tétel sok pápai határozattal áll ellentétben. Elég lesz, ha kettőt idézünk. XI. Kelemen Unigenitus kezdetű konstitúciójában kárhoztatja: „Egyedül szeretet az, ami Istenhez szól, egyedül erre hallgat Isten." A másodikat az 55. sz. alatt találjuk: „Isten csak a szeretetet jutalmazza, aki más indításból és más indítékból fut, hiába fut."

9. A 6. fejezetben, 2. § 2. sorában így szól: *Sokan vannak, akik azt mondják, hogy te, Jézusom az emberekkel való érintkezésed idején saját példáddal nem tanítottad a test sanyargatását és parancsot sem adtál rá, és ez (a test sanyargatása) nem az ostorozásból, ciliciumból, virrasztásból és böjtölésből áll.* Krisztus születése és egész élete a test sanyargatása volt, nem azért, hogy azt a léleknek alávesse, mivel Krisztus nem vétkezhetett — legalábbis ténylegesen, mint a scotisták állítják — és így nem támadhatott fel benne rendetlen kívánság. Mégis szenvedett értünk, példát hagyva nekünk, hogy az ő nyomdokaiban járjunk, midőn negyven napon és negyven éjszakán át böjtölt és azután megéhezett, az úttól elfáradva a forrás mellé telepedett, s végül mikor feláldoztatott, mert ő maga akarta; mi volt az egész élete, ha nem szenvedés? Hányszor könnyezett, hányszor sértették meg jogtalanul? S mindezt érettünk, mint ahogyan érettünk feszíttetett keresztre az írás szerint, meghalt és eltemettetett. S mindnyájunknak lelkébe véste, mikor Ninive lakóinak bűntudatáról szólt: Ha bűnbánatot nem tartotok, mindnyájan hasonlóképpen pusztultok el. Nem elégedett meg azzal, hogy megparancsolta, hogy tagadjuk meg magunkat, hanem azt akarta, hogy hordozzuk keresztünket és kövessük őt.

Számtalan más kifogásolható helyet találunk. Ugyanabban a §-ban, a következő lapon, a 15. sorban mondja: *Más sorsuk volt azoknak, akik tiszta lelkek (angyalok) voltak és más az emberi léleknek, amely az istenség részecskéje.* Metaforikusan az emberek is és az angyalok is az istenség részecskéi, de csak metaforikusan, mert az istenség nem osztható.

10. Ugyanebben a §-ban és u. azon az oldalon, de a következő sorban találjuk: *Mivel össze van kötve a testtel, azért vele együtt vétkezik, nem azért mert körül van vele véve, hanem mert amikor vele egyesül, az eredeti bűn beszennyezi; ezért, ha a testtől és az eredeti bűntől megszabadul, azonnal Istenbe emeltetik és Isten felszívja őt mérhetetlenségébe. A keresztség felvétele után (közvetlen) meghalt gyermek példája sugallja nekem ezt a véleményt, hiszen senki sem vonja kétségbe, hogy az ilyen üdvözül.* Ez az állítás a teológusok véleményének nagyon sokban ellentmond, hosszadalmas volna, ha mindet sorravennénk. Ne is beszéljünk a testetlen angyalok vétkéről, hanem vegyük sorra az egyes állításokat. Igaz ugyan, hogy az ember vétkezik, mert a lélek a testhez van kötve, azaz mert ember. De mégsem lehet erről kizárólagos jelleggel beszélni, mint

azt a fenti szakasz teszi. Azt kell mondani, hogy a bűn oka kettős: külső és belső. A belső ok létrehozója csupán az ember saját akarata, már amennyiben tetteiben nem alkalmazkodik a törvényhez és az értelemtől elébetárt helyes lelkiismereti ítélethez, és megteszi a tilosat, vagy elmulasztja, amit tennie kellene. A külső ok pedig nem más, mint azok a tárgyak, melyek az értelem és az érzékek előtt megjelennek és kívülről — ha nem is indítanak, de esetleg, alkalomadtán csalogatnak a bűnre. A (közvetlenül a keresztelés után meghalt) gyermek példája sem állja meg a helyét, aki nem azért üdvözül, mert kiemelő értelemben véve megszabadult a testtől, hanem mert mentes az eredeti és minden személyes bűntől. Így ha a születésétől fogva bolond ember megkeresztelve ezer évig is élne és így halna meg, üdvözülne, mivel Isten az ártatlanokat haláluk után örök dicsőségben részesíti. Igaz azonban, hogy megmarad a megkereszteltekben a rendetlen kívánság vagy indíték, ámint ezt a tridenti zsinat 5. ülésének 5. kánonja tanítja.

A 7. fejezet az előbbi fejezetek tanítását követi.

A nyolcadik fejezetben egész lapon át úgy beszél Éva lelkéről, mintha az ő lelke is (úgy) teremtetett volna mint Ádámé és kettejük lelke különbözne. Ez az egész történet a hozzáfűzött elmélkedésekkel együtt távol áll a szent szövegtől és az atyák véleményétől. 11. 2. § 3. quinternójának 2. lapján, a 7. sorban így szól: *Tanuld meg ó ember, hogy mi vagy szeretet nélkül, vagy mivé lehetnél nélküle, mert szeretet nélkül mindent önmagadért teszel, és mindez bűnös, mert Istenedhez nem ér el.* V. Szent Pius, XIII. Gergely és VIII. Orbán elítélte Bajusnak ezt a tételét, amely sorrendben a 35. sz. 1. „Mindaz bűn, amit a bűnös vagy a bűn szolgája tesz." 2. Ugyanott kárhoztatja Bajus 38. tételét. „Az eszes teremtmény (ember, angyal) lelkének minden szeretetaktusa nem más, mint vagy vétkes vágyakozás, amellyel a világot szereti, vagy pedig az a dícséretes szeretet, amellyel a Szentlélek által Istent szereti." 3. Ugyanitt elítéli Bajus 40. tételét: „A bűnös minden tettében a fölötte uralkodó bűnös vágynak szolgál." VIII. Sándor ítéli el azt a tételt, amely sorrendben a 11.: „Mindaz bűn, ami nem a szeretet által működő természetfölötti keresztény hitből származik." 5. XI. Kelemen kárhoztatja Unigenitus kezdetű konstitúciójában azt a tételt, amely sorrendben a 45.: „Mivel a bűnös lelkében az Isten szeretete már nem uralkodik, szükségképpen a testi vágy veszi át az uralmat és minden tettet megront." 6. Ugyanott a 98. sz.: „Krisztus és a szeretet nélkül mi lehetnénk egyéb mint sötétség, tévelygés és bűn?" 7. Ugyanott a 49.: „Amint nincs bűn az önszeretet nélkül, ugyanúgy egy cselekedet sem jó Isten szeretete nélkül." 8. Ugyanott az 53.: „Csak a keresztény szeretet vihet végbe Istenhez és Krisztushoz méltó keresztény tetteket." 9. Hasonlóan az 54., 55., 57. és 58. sz. tétel; mindezen állítások ugyanazt célozzák. 10. Végül ugyanitt a 61. számú: „A félelem csak a rosszat tartja távol, a szív pedig mindaddig a bűnnek szolgál, amíg az igazság szeretete nem vezérli."

12. A 9. fejezetben, a 3. §-ban, a következő oldalon ez áll: „*Elképzelem a Szűz személyében a lelket. A szabályosan végrehajtott bűnbánat által kegyelmet talált előtted, irgalmasságból és bölcsességből kinyilvánítottad neki Uram a hatékony kegyelem elnyerését a léleknek egy bizonyos belső vígasztalása és nyugalma által.*" Nem érthető, hogy mit mond itt a kegyelemről. Feltételezi ugyanis, hogy valaki a hatékony kegyelem nélkül szabályos bűnbánatot tud tartani, márpedig a teológusok egyöntetű véleménye szerint a kegyelmet felosztjuk elégséges és hatékony kegyelemre; elégségesre, amibe bele tudunk egyezni és amellyel együtt tudunk működni, valójában azonban nem működünk vele együtt, — és hatékonyra, amibe valóban bele is egyezünk és együtt működünk vele. Hogyan lehetne tehát szabályos bűnbánatot tartani a hatékony kegyelem nélkül? Azután mondja: *kinyilvánítottak neki Uram a hatékony kegyelem elnyerését a léleknek egy bizonyos belső vígasztalásaé s nyugalma által.*... stb., valamint az egész harmadik paragrafus tanítása. Ez úgylátszik, hogy Jansen tétele, mely a 2. előterjesztésben kárhoztatást nyert. „A bűnbeesés utáni állapotban a belső kegyelemnek sohasem állhatunk ellen."

13. A 14. §-ban, a 3. sorban így szól: *Mégis, szokott utak ezek, nem mintha az ember jótettei ezt érdemlenék, de Te vagy az Ur, aki függetlenül, akaratod szerint cselekszel.* A megtestesülésről előterjesztett más tételekkel együtt elítélte ezt XI. Kelemen a 19. pontban: „A kegyelem semmi más, mint Isten mindenható akarata. Ez az a tan, amelyet ő maga hagyott ránk az egész szentírásban." Ugyanott, a 22. sz. alatt elítéli a következő tételt: „A mindenható Isten működésének egyetértése az emberi szívben a szabad akarattal, itt, a megtestesülésben mintegy forrásban és az irgalmasság és kegyelem minden más cselekedetének őstípusában mutatkozik meg. Mindez annyira ingyenesen és Istentől függően adódik, mint maga az eredeti cselekvés."

14. A 10. fejezet 1. §-ában, a 2. lap 9. sorában mondja: *Bár Krisztus csodákat vitt végbe előttünk, mrgsem térítette meg a világot és a zsidókat.* Ez teljesen ellentétben áll az evangéliummal, mely szerint a zsidók közül sokan — látván a jeleket, melyeket művelt — megtértek.

A 19. fejezetben a szerző felosztja Isten kifelé irányuló cselekvéseit (amelyek a Szentháromságban osztatlanok) ebben a fejezetben azonban — a teológusok véleményével ellentétben osztottak.

15. A 21. fejezetben, az 1. § 11. sorában találjuk: *Ha akarod, töröld ki őt az élet könyvéből,*

hogy ne vétkezzen, vagy gyorsítsd meg bölcsességed végzéseinek végrehajtását. Nem értem, mit jelentsen ez „az élet könyvéből való kitörlés", hogy ne vétkezzen, a hittudósoknak az élet könyvéről alkotott általános felfogásával szemben.

16. A 24. fejezetben, az utolsó sorban így szól: *Együttműködött vele, mint ahogyan a csípővas a tüzes vasat tartja, miatt a kovács a kezében fogja.* Ez a hasonlat nem példázza az emberi akarat szabad együttműködését a kegyelemmel. Azt akarja kifejezni — amit Janseniussal nem állítunk — hogy az ember a belső kegyelemnek nem állhat ellen, mint ahogyan a csípővas a kéznek nem áll ellen, hanem azt a mester kedvére kezeli.

17. A 25. fejezet vége felé mondja: *Mily méltó mindez Izrael Istenéhez, aki a fáraónak szívét megkeményítetted és az elhatározás idejét azért adtad, hogy kinyilvánuljon, hogy csak a Te akaratodból állhat neked ellen.*" Szent Ágoston Az Isten országáról, II. könyvének 6. fejezetében azt kutatja, hogy „a csapásokkal sújtott fáraó szíve miért keményedett meg, a megpróbált Nabukodonozor pedig miért tért meg. Állapotukra nézve mindketten királyok, természetükre nézve emberek, az ok pedig mindkettőjüknél az volt, hogy fogságban tartották a zsidókat. És mégis — mondja Ágoston — a számtalan gonoszsága miatt büntetett Nabukodonozor bűnbánatot tartott és elveszett javait visszanyerte. A fáraó pedig a csapásoktól csak megátalkodottabb lett és elveszett. Mi tette hát végüket ily különbözővé? Az egyik Isten kezét érezve és saját gonoszságaira emlékezve megtért, a másik pedig szabad akarattal ellenállt Isten irgalmas szeretetének." Így szól Ágoston. Nem úgy kell tehát értenünk, hogy Isten okozója, hanem csak megengedője volt a szív megkeményedésének. Ebből nem lehet levezetni azt, hogy a belső kegyelemnek csak úgy lehet ellenállni, ha Isten akarja. Sőt a kegyelemnek való ellenállás teljesen az emberi gonoszságból való, Istentől semmi rossz sem származik, csak megengedőleg; különben Istent tennénk a bűn szerzőjévé azért, hogy az embert felmentsük.

A második §. teljesen hasonló a fent tárgyalt tétellel.

Ez tehát a véleményem, érvényt hagyva és magamat mindig alávetve az anyaszentegyház jobb ítéletének és főméltóságú és főtisztelendő Uraságodnak. Perában, a Szent Szűzről nevezett szerzetházban 1719, március 20-án.

Taurinoi Prus Ferenc atya, Szent Ferenc megreformált kisebb testvéreinek apostoli prefektusa.

Rudo Brtáň

ADALÉK A SZLOVÁK ÉS MAGYAR NÉPIES MŰDAL TÖRTÉNETÉHEZ

A szlovák nép- és népies műdalok a XVIII. század második feléig az alkalmi és főleg a vallásos dalokon kívül igen ritkán jelentek meg nyomtatásban, s a XVIII. század közepéig mindössze vagy három jelentékeny, kézzel írt énekeskönyvünk van, de ezek is gyakran csak a melódiákat tartalmazzák szűkszavú verskezdetekkel. A legrégibbek közé tartozik a Pesten található úgynevezett Vietóris- vagy Eszterházy-kódex, amelyet általában a XVII. század végére kelteztek, s ahol együtt találjuk a táncokat, a dalok melódiáit, valamint a melódiákat verskezdetekkel, mégpedig magyar, román, német, lengyel és szlovák melódiákat (dalokat is, szövegeket is) együtt, miközben a kódex főrepertoárját még a szlovák (cseh) vallásos énekek alkotják. A másik jelentős gyűjtemény az úgynevezett Szirmay-Ketzer Anna kódex, amelyet eddig tévesen tettek az 1623—1630. évek közé, később a XVII. század második felébe (1673—1680), de a zenészek és irodalomtörténészek legújabb kutatása ezt a gyűjteményt csak a XVIII. század első felébe helyezi (1723—1730?). 77 szlovák verskezdetet találunk itt, amelyek között nemcsak a melódiák, hanem a szövegek szempontjából is nagyobb számban találunk lengyel, részben magyar dalokat, közöttük az úgynevezett Kővári táncot is. Nem kételkedünk benne, hogy a gazdag pesti gyűjtemények még egy egész sor szlovák népdalt, műnépdalt, vagy világi és egyházi műdalt tartalmaznak. Másrészt mi is tudunk aránylag gazdag magyar népdal-, népies dal- és világi, egyes esetekben egyházi műdal előfordulásról néhány kéziratos gyűjteményben a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig. Ezek a dalok kiegészítik a bilingvizmus problematikáját, amellyel Rimay Jánosnál, a vele barátságban levő Balassi Bálintnál, Madách Gáspárnál és másoknál találkoztunk.

Ebben a cikkünkben a harmadik jelentős, különböző dalokat tartalmazó gyűjteményt szeretnők bemutatni, amely főleg az 1759—60-as évekből származik, de vannak benne újabb, XIX. század eleji bejegyzések is. Arról a gyűjteményről van szó, amelynek a gyökerei Pest megyébe, Maglódra nyúlnak vissza; szerzője Lányi János nemesember, akinek az ősei állítólag Sárosból származnak, s akinek az apja már a XVIII. század negyvenes éveiben szabómester

volt Maglódon, ahol 1742. január 14-én a tanító lányát, Paulini Évát vette feleségül. E Lányi Sámuelnek és Paulini Évának a fia, János Maglódon született 1743-ban, s tanulmányai elvégzése után Selmecbányán volt pedagógus; e városnak a szlovák dal történetében különleges kulcshelyzete volt. Čerňanský János szuperintendens szentelte fel, s így lett Lányi János a toleráns pátens papja Morvaleiszkón, a morva határ mellett, majd Ratiborba ment át, Morvaországba, ahol parókiáját — mivel nem volt gyermeke — a XVIII. század hatvanas éveiben unokaöccsének, Jánosnak adta át. Ez a János ifjabb Lányi Sámuel csizmadiának volt a testvére, aki Petrovics István konkurrense volt Hrúz Máriánál, Petrovics-Petőfi Sándor édesanyjánál.

Lányi gyűjteménye egy a bratislavai egyetemi könyvtárban SG 2288, 153—5 jelzet alatt őrzött nagyobb kézirat része, amelynek címe: „Alfa kai Omega. Knižečka obsahující v sobe veci divne a konštovne" (Alfa kai Omega. Csodás és művészi dolgokat tartalmazó könyvecske); a legkülönbözőbb bejegyzések között több helyen sok szlovák dalt találunk benne, ezek helyenként Maglódra is utalnak, s így a szlovák és morva, cigány és latin dalok között vegyes nyelvű latin—magyar és tiszta magyar nyelvű dalok is vannak.

A gyűjteményben található néhány magyar dal annál értékesebb, hogy egy maglódi szlovák jegyezte fel őket, akinek e dalok nagyon megtetszettek, s így őrzött meg a számunkra 1759-ből néhány magyar nyelvű népszerű műdalt is. Az első vers, amelyet Lányi keze jegyzett fel *Mundus* címmel, öt versszakból áll, verskezdete: „Nézdel mely tsalard a vilag". *Responsio* címmel ugyancsak öt versszakos dalocska követi „Mit hajtok vilag nyelvére" kezdettel, — mind a kettő mellett jegyzetek is találhatók, amelyek az antik költészet és mitológia szavait magyarázzák meg (Momus és Zoilus, a másodiknál Tantalus és Zizifus = Sysyphos), ami már önmagában véve is világosan elárulja, hogy műdalokról, rektori, polgári, nemesi, röviden: tudós dalokról van szó. Önálló darab a „Gyöngy vagy rosam gyöngy vagy" kezdetű dal, a negyedik a „Vel edes, vel bibas" kezdetű latin dal fordítása, amit a magyar verskezdet így ad vissza: „Vagy egyél vagy igyál". Ezekhez a dalokhoz a XVIII. század második felében, Mária Terézia idején még egy dal járul, a „Bolondság embernek..." kezdetű, s végezetül egy újabb bejegyzés, amely talán már a morvaországi Ratiborban keletkezett a XIX. század elején, s amely „Altal menyygek [!] asz Tiszan..." szavakkal kezdődik. A versek szövege a következő:

A kézirat magyar nyelvű darabjai:

Mundus

Nézdel mely tsalard e vilag,
egyébb dolga nints embert rág:
Minden Szodért meg Szolanak,
hamisnak rosznak mondanak.

Ha latyak hogy halgatasod,
nagy van nintsen vigasagod,
mondnak azért bardotlan[n]ak,
kevélynek vagy tudatlanak [!].

Gavalerokkal ha beszélsz
igy is ember Szolastul félsz,
bator vellek ne is neves,
mongyak vired igen hevess.

Ha pediglen Szemérmes vagy,
azonvan mingyard minden agy,
hogy magadot tsak titeted,
pedig az Szépet Szeretted

Egy szoval akar mint viseld
magadot. Szivedet friselt
mind ezekben tsak momusok,
o adtkozot Zoillusok.

NB. *Momus* erat tam calidisimus ut quemvis mortalium exrisserit [!].

Zoillus erat qui cuius damnum volebat.

Responsio

Mit hajtok vilag nyelvére,
itéleny [!] kiki kedvére,
mint addik még rot hagymaja
béfor és meg romlik Szaja.

De eszeket tsak nevetem,
magam kinyén ketsek tetem,
lassa kiki mit fog vélni,
s vígan nékem teszik élni.

Tsak azt tartom okossokkal,
lehegy [!] vigadni a jokkal,
tested frisséd ujit a tantz,
nem kötelez el Semi lantz.

A ki az friseket Szolya,
Szajat mirek mind be fogja,
ebben tsalard reszesőljen,
a la niző elmerülen.

Gunyaloknak légyen bire,
titius szévinek vire,
igyik egyöt tantalusal,
haitson köved zizifusal.

NB. *Tantalus* semper in aqua stans bibit, nunqvam t[ame]n sitim extingvere p[otui]t. *Zizijus* lapides in mare continuo ex monte proicit, volens anihilare eum, ille t[ame]n mons semper acrescit n[on] decrescit.

*

Gyöngy vagy rosam gyöngy vagy,
gyöngynél is gyöngyebb vagy,
a virágok közzett
szép lilion szál vagy.

*

Vel edas vel bibas,
vel uxorem ducas,
alterius damae
minime constringas.

Vagy egyil vagy igyal,
vagy meg hazassoddial,
más matzaja [!] utan,
ne ortzatlankodjal.

*

Bolondtsag embernek,
titkon gerjedezni,
egy hitvan Damaért,
magat vesztegetni.

Bolondsag nékem is
magam vesztegetnem,
oly személt ki engem
nem szeret, szeretnem.

Hiszen nem eset ki,
e vilag feneke,
Sem meg nem köttettett
Szerentsém kereke.

Iffiu legény vagyok,
hogy ha jarok kellek
felelek hogy én is
Szebnél Szebbet lelek.

Bolondság oly szekér
után futva járni,
a ki fel sem veszen,
meg sem akar várni.

*

Altal menyygek [!] asz Tiszan,
két kerekű lektikan,
erre kerűl rósám nintsen sár,
az ajtóban nintsen egy tsep zár.

Altal mennygek az Dunán,
kétkerekű lektikan,
harom szürke paripán,
erre kerül rosam nintsen sár,
az ajtóban sintsen egy tseb [!] zár.

A fenti néhány ének feljegyzése mellett Lányi elhelyezett gyűjteményében egy 1762-ből származó magyar ponyvanyomtatványt is, mely négy Kupidóról szóló szerelmes verset — szintén műdalokat — tartalmaz. Teljes címlapját, mely a négy dal kezdő sorát is feltünteti, itt közöljük: NÉGY SZÉP UJ ÉNEKEK | *A' Szerelmes* | CUPIDONAK, | Állandósága után való állhatatlanságáról. | *Első.* | Bóldogtalan vagyok mert kínaim 's a' t. | *Második.* | Szeretet fájdalommal jár, 's a' t. | *Harmadik.* | Átkozott *Venus* tölem meszsze 's a'. t. | *Negyedik.* | Ah jaj! mit látok, szemeimmel 's a' t. | Nyomtattatott, 1762-dik Esztend. |

Az első dalnak 9, a másodiknak 13, a harmadiknak 4 és a negyediknek 7 versszaka van. A címlapon nőalakot és gyermeket ábrázoló kép található, a képre rajzolt kosarakból és fákról gyümölcsöt esznek. Nem tudjuk, hol jelent meg a ponyvairodalom e terméke, de a tipográfiai díszítésekből és a végén (a Vége szó után) közölt, két — egymással szerelmeskedő és egy virág két szárán csókolódzó — madarat, talán galambot ábrázoló kép alapján meg lehetne kiadásának és a könyvnyomdának a helyét határozni.[1]

Reméljük, hogy ezzel a szerény beszámolónkkal hozzájárulunk annak bemutatásához: hogyan és mennyire voltak elterjedve a magyar műdalok a XVIII. század második felének elején. A jövőben további szemelvényeket fogunk közölni, amelyeket a Slovenská Matica és a Szlovák Nemzeti Múzeum mártoni levéltárának még át nem nézett gyűjteményeiben és kéziratiban találunk meg. Csakis kölcsönös együttműködéssel tudjuk alaposan megmagyarázni közös kultúránkat és irodalmi múltunkat.

[1] HORVÁTH JÁNOS i. m. 101. szól az idézett füzetről, s 1770-ben keletkezettnek mondja. (Fordító jegyzete.)

SZEMLE

ORTUTAY GYULA: ÍRÓK, NÉPEK, SZÁZADOK

Bp. 1960. Magvető K. 476 l. 14 t.

Ortutay Gyula, a tudós és a közéleti ember élete, működése annyira a nyilvánosság előtt folyt és folyik, hogy azt hittük, mindent tudunk róla, minden sorát ismerjük, meglepetés vele s tőle nem érhet; s íme most, hogy kiadta egy negyedszázad folyamatos tudományos munkássága mondhatni mellékterméket: irodalmi, néprajztörténeti stb. válogatott tanulmányait, meglepetésről meglepetésre haladunk e közel ötszáz oldalas kötet lapjain. Újra meg újra elragad prózájának szépírói hajlékonysága, ízes magyarsága, mely azonban mindenféle hangsúlyozott népi íztől, magyarkodástól ment; tudományos pontosságra, árnyaltan gondos kifejezésre törekvése, mely azonban sehol sem nehezíti el értekező prózáját, sőt annak sem áll útjában, hogy félirodalmi féltudományos eszközökkel egy-egy alakot szinte elevenné formáljon, plasztikusan megjelenítsen, majdnem megszólaltasson előttünk.

Egy negyedszázad termése, a doktori disszertációtól ez év közepének egyik ünnepi beszédéig — de egyik sem abban a tudományágban, amelyben Ortutay tudósi armálisát, az ország határain túlérő hírét szerezte. A szó szoros értelmében vett néprajzi tanulmány — sem etnográfiai, sem folklór — nincsen a kötetben: inkább csak portrék az irodalom egy-egy, szívéhez valamilyen okon közelálló nagyjáról, s a távolabbi és közelebbi múlt alakjairól, akiknek a néprajz s a magyarság önismerete sokat köszönhet.

A szorosabb értelemben vett irodalmi tanulmányok közül az első a disszertáció, Ortutaynak Tömörkényről szóló monografikus munkája. Ha azóta nőtt a Tömörkény irodalom, sőt talán Tömörkény alakja is nőtt a közvélemény s az irodalomértők szemében egyaránt, ebben nem kis része volt Ortutay valóban úttörő s mindmáig meg nem kerülhető munkásságának: tanulmánya talán nem meríti ki mindazt, amit Tömörkényről mondani lehet, de az, amit elmond, a legfontosabb kérdésekről máig is érvényes.

Ma már valószínűleg a szerző is mélyebb okokra vezetné vissza Tömörkény népszerűségének a halála utáni évtizedekben bekövetkező napfogyatkozását, mint pusztán arra, hogy jelen nem lévén novelláival a folyóiratokban, napilapokban, kiesett a közönség érdeklődési köréből (27. l.); de ma is csak örömmel olvashatjuk, s sokkal többet nem mondhatunk arról, amit Ortutay a művész nézeteinek, ábrázolási módszereinek fejlődéséről, az általa elfogadott formával való küzdelméről ír, míg teljesen magához és mondanivalójához alakítja: ezeken a lapokon, különösen a forma- és stílus-elemzésekben Ortutay egyik legvonzóbb tanulmányírói sajátossága: nagyfokú művészi érzékenysége, beleélő-készsége nyilatkozik meg, s a mások kezén sokszor oly unalmas stíluselemzést azáltal tudja érdekessé, sőt szinte izgalmassá tenni, hogy a kompozíció, a mondat rejtekeibe behatolva bányássza ki belőle az író harcát anyagával, elődeivel. Ebben a tekintetben talán csak Tömörkény érett korának szentimentalizmus-ellenessége nem kap olyan nyomatékot, mint amilyet megérdemelne: valószínűleg ez volt életében egyik oka annak, hogy népszerűsége eléggé körülhatárolt maradt — hasonlítsuk csak össze az ő írásait a korában sikeres és kedvelt átlagos feuilleton-irodalommal —, de ugyanakkor ez az egyik oka annak, hogy népszerűsége ma új reneszánszát élheti, hogy írásaiban a modernség valamilyen korai leheletét érezni meg sokszor.

Mindmáig rendkívül értékes — és sajnos, irodalmi, irodalomtörténeti köztudatunkba még mindig nem hatolt be eléggé —, amit a szerző már 1934-ben elmondott a századvégi magyar irodalom, különösen a szegedi irodalom s a „Heimatkunst" összefüggéseiről: meggyőződésem szerint jó nyomon járt, s irodalomtörténetünknek ezen az úton kellene tovább haladnia. Ugyanígy talán nem vonatkoztatnánk ma már teljes mértékben Tömörkényre, de mélyen átérezzük igazát annak, amit a másod-harmadvonalbeli írók kutatásának jelentőségéről ír, s ahogyan ezt összekapcsolja az írók kezdő-korszakának, még éretlenebb írásainak vizsgálatával, mint rendkívül fontos, a kor ízlés-története szem-

pontjából elsőrendű nyersanyaggal (51. l.). Ortutaynak ezeket az utalásait a mai, marxista irodalomtörténet minden bizonnyal nagy haszonnal alkalmazhatja és elmélyítheti.

Mint a Tömörkény-tanulmány, Ortutaynak Radnótiról szóló emlékező tanulmányai is irodalomtörténetírásunk fontos és jelentős darabjai közé tartoznak. A barát megrendültsége, a kortárs anyagismerete, s az érzékeny fülű és szívű versértő egyesülnek ezekben az írásokban, hogy közelebb hozzák hozzánk Radnóti alakját s művészetét; ezekből is legelsősorban verselemzéseit emelném ki, melyek példaszerűen hatolnak be a költemény legrejtettebb redőibe, hogy ezek segítségével bontsa ki az író szellemi portréját, viszonyát a világhoz, költői hitvallását.

Még az irodalomtörténeti jelentőségű írások között kell megemlítenünk a Móráról és Sik Sándorról szóló megemlékezéseket: az atyai barát, és a különbségek, ellentétek dacára is atyai mester előtti melegszívű zászlóhajtást, melyekben megint a szerző megelevenítő készségét csodálhatjuk; ezekben irodalomtörténetileg különösen értékes mindaz, amit Ortutay a fölületes és oktalan párhuzamok ellen harcolva Móra és Tömörkény különbségeiről mond el.

A kötet túlnyomó többsége természetesen nem elsőrendűen irodalomtörténeti jellegű tanulmány — de e dolgozatoknak is megvan szinte kivétel nélkül az irodalomtörténeti jelentőségük és érdekességük. Első pillantásra talán azt mondhatnók: a különböző évfordulók, jubileumok alkalmából elmondott emlékbeszédekben, tudós-portrékban a magyar néprajz történetének vázlata, arcképcsarnoka bontakozik ki előttünk. Valóban, Tessedik Sámueltől Honti Jánosig nincs a magyar néprajzi kutatásnak igazán jelentős alakja, akiről Ortutaynak ne lenne érdekes és fontos mondanivalója, ha e mondanivalót sokszor az alkalom-szabta szűk keretek feszélyezik is. Némelyikben a hang forrósága csap meg, az a ritka adomány, ahogyan saját élményét közölni tudja az olvasóval, miközben az alak jelentőségét és korlátait pontos és érzékeny tollal körvonalazza (ilyen az Ipolyiról, Orbán Balázsról, Kálmány Lajosról és különösen Kiss Lajosról szóló írás); másutt meg éppen az elhatárolás, a hely, jelentőség pontos kijelölése fogja meg az olvasót; talán a Benedek Elekről szóló emlékbeszéd a legjobb példája ennek, melyben a kegyelet heve s a tudományos pontosság a legszerencsésebb ötvözetben egyesül.

E tanulmányokat olvasva szinte sajnálja az ember, hogy Ortutay mindeddig nem talált módot a magyar néprajz történetének folyamatos, egységes koncepciójú megírására: hivatottsága minden lapon kiviláglik, s ezek az írásai a záloga annak, hogy egy ilyen könyv az ő tollából regénnyel felérő érdekességű lehetne. S éppen az győz meg e még meg nem született, de reméljük, megszülető Ortutay könyv fontosságáról és érdekességéről, hogy érdeklődése, amellyel a magyar néprajz nagy alakjai felé fordul, sosem áll meg szűken a néprajz határánál: mindig az egész ember, a lelkialkat, a szellemi mozgatók érdeklik, a körülmények, amelyek közül egyikük vagy másikuk a tudomány magaslatára emelkedett — s ezen keresztül legelsősorban az, mit adtak a magyarság önismeretéhez, menynyiben járultak hozzá a magyar dolgozó nép sajátságainak és értékeinek a jobb megértéséhez, kibányászásához. Nem véletlen, hogy a szerző e portrék legnagyobb részét a „Magyarország felfedezése" alcím alatt foglalja össze: e cím ugyan közvetlenül az Athenaeum hajdani, rendkívüli jelentőségű szociográfiasorozatára utal, a népi írói mozgalom legnagyobb jelentőségű kollektív vállalkozására, de ezen túlmenően és legelsősorban valóban azt jelenti, amit fogalmilag tartalmaz, s ami azt hiszem, Ortutay tudósi és közéleti pályájának egész etoszát és pátoszát adja: a magyarság önismerete, a magyar nép ismeretének izgalma, melynek múltbeli lépcsői éppúgy érdeklik, amint az, amivel a jelenkor járulhat ehhez hozzá — nem kis mértékben éppen az ő feltáró tevékenységében.

Ez adja a lendületét a következő, *Eleven vagy múzeumi kultúra?* cím alatt összefogott tanulmánycsoportnak is. Nyomozzon bár a kalendáriumok s a parasztság ismeretei után *(Kalendáriumolvasó magyarok)*, vagy firtassa a nemzet nagyjai emlékének utóéletét a nép ajkán *(Mátyás király és Kossuth Lajos nyomában)*, fejtegesse az összehasonlító népdalkutatás kérdéseit *(A francia-népdal)* vagy a Grimm-testvérek máig rezgő jelentőségű kezdeményezését *(A Grimm-mesék)*, végső fokon mindig erre a kérdésre bukkan. S ez teszi különösen sajnálatossá, hogy nem talált ebben a kötetben helyet a „Magyar Klasszikusok" népköltészeti gyűjteményéhez írott bevezetése, mely éppen a szerzőnek erről az alapérdeklődéséről oly gazdagon dokumentáltan és érdekesen beszél.

Ez az érdeklődés bármily fontos és tiszteletre méltó is, káros lehetne, ha kimerülne a nemzeti köldöknézés valamilyen formájában; Ortutay tudományos tevékenységének egyik legpozitivabb vonása széles nemzetközisége: nemcsak megértette, de valóban saját munkája középpontjába állította Bartók nagy példáját. Már a Mátyás- és Kossuth-kép bemutatásakor nyomatékosan utal a szomszéd népekkel való összefüggésre, kölcsönhatásra; a *Zrínyi-énekek* előszavában elsőrendűen ezt vizsgálja, mint ahogy ezek a problémák izgatják *A Magyar Simplicissimus* esetében; mint ahogy kutatómunkájában, csakúgy, mint szervezőmunkájában eredményesen harcol a népköltészet ki-

zárólagosan archaizáló szemlélete ellen *(Eleven vagy múzeumi kultúra)*, a néprajz fogalmában a „nép"-nek kizárólagosan a parasztsággal való azonosítása ellen, a *Munkásosztály népköltészete* jogáért, egyenrangú, azonos súlyú vizsgálatáért.

Témájában inkább a szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti dolgozatok közé kellene sorolni, mégis talán több joggal itt említhető *A népi írók kérdéséről* tett emlékezetes felszólalása, mely a közelmúlt vitájának talán legszínvonalasabb s legtöbb elgondolkoztató szempontot felvető egyéni megnyilatkozása volt. Jogos itt említeni, mert ugyanazok a meggondolások mozgatják, mint a néprajz aktuális problémáit felvető írásokat: a szenvedélyes és hűséges szeretet, mellyel a népi írók felé fordul, s az aggodalom hangja, mely amiatt tölti el, hogy az idő elhaladhat felettük, s ők megtorpanva állnak az idők sodrában; szorongó sürgetés, hallják meg a szót, melyet a történelem kimondott, a kor zenéjét, mellyel együtt lépni kötelesség, s szűkös látókörükből kibontakozva a nemzetközi realitás síkján lássák meg a feladatot, melyet a kor s népük szolgálata ír elébük.

Ugyanez az eszme munkál két legszebb, nem néprajzi vonatkozású megemlékezésében: a Szekfű Gyula halálakor írottban, s az Akadémián tartott Széchenyi-emlékbeszédben. Az első az ellentéteken át való ábrázolásnak, lélekrajznak ritka sikeres példája; így tudja elkerülni Szekfű élete és tanítása ellentmondásainak elkendőzését, s éppen kiélezésükön át a tudós lelkialkatának felfejtését. A második a lelkialkatnak és a politikai alkatnak szerencsésen harmonikus együtt-ábrázolása, egymással-magyarázása, s ugyanakkor — és ezeken keresztül — leleplezése a két háború közötti hamis és hamisító Széchenyi-kultusznak, mely éppen az igazi Széchenyi s a legtisztább Széchenyi-hagyomány elárulásával volt egyenlő. De ezeken túlmenően e két dolgozat aktív harc is minden olyan ál-példakép ellen, mely alkalmas lenne értelmiségünkben a túlzó nacionalista ösztönöket, hangulatokat táplálni. Mindkettő jó példája annak, hogy a „kényes" kérdésekkel a marxista meggyőződöttségű és iskolázottságú tudós szembenézhet és megbirkózhat: bizonyos, hogy e mérkőzésben a retrográd nézet fog alul maradni. Lényegében ugyanezekkel a kérdésekkel mérkőzik a Mickiewicz-emlékbeszédben is, amikor Mickiewicz életén, pályáján belül állítja szembe a forradalmi költőt a „nemzeti messiással", sőt a Lenin-emlékbeszédben is, melyben Lenin és az értelmiség viszonyát vizsgálva elméletileg fogalmazza meg azokat az elveket — a marxizmus, a leninizmus elveit —, melyeket a magyar értelmiség egyes ideológiai problémáit érintve, azok ellen harcolva az évek során át ő maga is alkalmazni, a jelen helyzetben felhasználni igyekezett.

Sokoldalú, sok kérdést érintő s nem egyet mélyen vizsgáló ez a kötet, mely egy széles érdeklődésű tudós negyedszázados munkásságáról számol be. Éppen ezért különleges hely illeti meg az utóbbi években megjelent tanulmánykötetek sorában: nyilván ezt fejezte ki a kiadó is azzal, hogy a szokottnál is gondozottabb külsőben jelentette meg, örvendetes módon arcképcsarnokkal is kísérve az írói portré-sorozatot. Kár, hogy ez a gondosság az idegen szavak írásánál elhagyta a kötet gondozóit, s egy pár bosszantó sajtóhibát engedtek át: ez sem a műhöz, sem a kiadvány színvonalához nem méltó.

Nagy Péter

KIRÁLY ISTVÁN: MIKSZÁTH KÁLMÁN

(2. kiadás). Bp. 1960. Szépirodalmi K. 490 l.

Teljesen jogosult volt e könyv változatlan szöveggel való újrakiadása. Annak ellenére, hogy a kritika ezelőtt nyolc esztendővel — elismerve a könyv úttörő érdemeit — óvást emelt a mikszáthi mű és az író „túlzott" szeretete ellen. Ma mégis arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy az a csapás, amelyet Király vágott: a Mikszáth oeuvre megértése szempontjából a legcélhozvezetőbb. Egy az egész magyar társadalmi és irodalmi fejlődés törvényszerűségeit áttekintő, a jelenségeket e fejlődés alakító tendenciáihoz mérő vizsgálódási módszer hozza a könyv legfontosabb eredményeit. A „koncepciót", amelyet a kritika leginkább vitatott, amely mégis oly mélyen megérttette Mikszáthot és korát, mint előtte még senki, s amely utat nyitott a még teljesebb és elfogulatlanabb megértéshez.

Idealizált-e — mint ahogy sokan állították — a Király megalkotta Mikszáth kép? A szeretet és az elmélyültség, amellyel Király Mikszáth alakját és alkotását átéli s ábrázolja, még nem „idealizáció". A tudományos formának s különösképpen a marxista tudós hozzáállásnak nem föltétlen ismérve a közönybe foglalt szürkeség, a temperamentum híján való álmos „objektivizmus". S Király Mikszáth-könyvének „stílusát" nemcsak a szerző egyénisége, han

nagy nemzedék, a Jókai és az Ady—Móricz közötti kapocs. Király dialektikus történetlátásának és esztétikai elmélyültségének együttes eredménye, hogy a konvenciók dzsentri-Mikszáthjának ellentmondásos alakjában képes volt meglátni mindazt, ami az irodalmi forradalom „malgré lui" előfutárává tette.

Mikszáth *magyar irodalomban* elfoglalt helyén, szerepén nincs mit vitatni. S ha marad ok a polémiára, az legföljebb amiatt van, mivel Király — miközben Mikszáth nagyságát, történelmi szerepét bizonyítja — némileg elszakítja őt tulajdon korától. Pedig Mikszáth nagyságát és történelmi szerepét még teljesebben megérthetni, ha az embert és az írót nem kora fölött, hanem még mélyebben benne látjuk korában. A századvég ez: egy nyomasztó, az „ördögi kör" csapdájához hasonló idő. Mikszáth sem mentes hatásaitól. De — ma ez már mindinkább világos — óriási belső feszültségekkel teli kor is, elvetélt erőfeszítések kora, amely erők végül mégis egy forradalom felé vezető folyamatba torkollnak. S Mikszáth ezen erők hatásaitól sem független, noha tán jobban elzárkózik előlük, mintsem szeretnénk. Király Mikszáthot nemcsak kora — némileg kortársai fölé is emeli, nemcsak abban az értelemben, hogy mint írót (s ebben igaza is van) nagyobbnak látja náluk, hanem „kortársi" mivoltában is. Jóformán csak azt hangsúlyozza, ami elválasztja őt nemzedékétől, s azt kevésbé, ami összeköti vele. Pedig Mikszáth nem csupán az akkori „modernizmus" ellen harcolt, óvva kortársait a gyökértelenség, s a belőle származható eszmei és művészi sorvadás-veszélyekkel szemben; harcolt — s tán még gunyosabban — a konzervatív irodalom romantika-receptjei és idealizmus-flastromai ellen is, s mindkét harcát azzal a céllal vitte, hogy belőle a kortársi új realista irodalom erői kerekedjenek ki győztesen. Húsz esztendőn át írt Almanach-polémiái — egyebek között — a legfontosabb bizonyítékai annak a kapcsolatnak, amely őt a bontakozó, új irodalom táborához fűzte. S az Ady nemzedékről tett vitázó-melléálló nyilatkozata: nemcsak a fiataloknak szól, hanem azoknak a vele együtt küzdő pályatársaknak is, akik másképpen, s más utakon haladva, de úgyanúgy a fiatalok előfutárai voltak, mint ő. Ugyanúgy a kapocs „láncszemei", mint Mikszáth, aki ha sokat vállalt is magára, sok mindent mégsem. S nélkülük éppúgy nem lett volna *Nyugat*, mint ahogyan a Mikszáth által elvégzettek nélkül sem. Ez a kiemelés: a magyar realista próza kifejlődésének némileg egyoldalú szemléletét szuggerálja, amely egy „fővonalban" próbálja összegezni a legkiemelkedőbb oeuvre-öket. Holott egy „fővonallá" legföljebb tendenciák egyesíthetők, amelyek a legkülönfélébb és egymásnak ellentmondó életművekből, irányzatokból sűrűsödnek eggyé. Móricz művészetének jelentősége épp az lesz majd, hogy képes a szétszórt tendenciákat egyesíteni, a századvég gyakran ellentmondó, elszigetelt „vonalainak" eredményeit új, magasabb színvonalra emelni.

Mikszáth nem volt eléggé korszerű jelenség, ha ahhoz mérjük, hogy miközben ő a parlamentben ült, s Tisza Kálmánhoz személyes barátság fűzte — künn az Alföldön rengett a föld: az agrárszocializmus „piros kakasa" lobogott, melyet nemhogy Bródy, Thury Zoltán, Papp Dániel, de még Justh Zsigmond is „megértőbben" szemlélt, mint ő. Ugyanakkor biztos, hogy a dzsentriből, a feudális Magyarországból kiábrándult. S Királynak a perdöntő igazsága abban van, amikor a „dzsentri" Mikszáth egyoldalú legendáját széjjelfoszlatja. S az a felfogás, amely ezzel a legenda-foszlatással szemben Mikszáthban továbbra is csak a „vidéki", „patriarchális" anekdotázót látja: itt téved legnagyobbat.

Király fölfedezése — miszerint Mikszáth a híd szerepét töltötte be Jókai s Móricz között — konzekvensen arra a fölismerésre épül, hogy Mikszáth — éppen úgy, mint minden igazi progresszív törekvés képviselője abban a korban, lényegében magányos, különc számba vehető író. Király — helyesen — megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít a Mikszáth műveiben szereplő különcöknek — Medve doktoroknak és Tóth Mihályoknak —, s hangsúlyozza a belső rokonságot közöttük és az író között. Mikszáth, a maga osztályhelyzetét és ideológiáját tekintve, a fennmaradó illúziók ellenére, a deklasszálódó dzsentriből kihulló, de — erős és nemzeti jellegű polgárság hiján — eszméinek, törekvéseinek szilárd talaját nem lelő intellektuel, aki támasz híján: olykor illúziókba, olykor romantikus, néphez fűződő nosztalgiákba menekül. De — s ez legfőbb érdeme — magányosan is: kiküzdi magának a számára lehetséges tisztánlátást, lehetséges maximális realizmus igényt. Ez a különc-Mikszáth, pályája elején, nagyon határozottan megfogalmazza a maga osztályalapon álló, írói különállását. „Mert például — határolja el magát az írói rend »excellenciásaitól« — aki a Langerbe jár vacsorálni, az nem lehet sem miniszter, sem milliomos, sem akadémikus s más efféle, gyanus foglalkozású személyiség: az rendesen magunk szőrű firma, kivel ugyis szóba állhat az ember, ha a süvege a fején van." S ezt a „maga szőrűségét", belső különállását akkor is megőrzi, amikor maga is befutott író lesz s a honatyák közé kerül.

Ez a magányosság az alapja egész művészetének, annak a sajátos látásmódnak, amelyre a mikszáthi szatíra épül. A marxista Mikszáth-filológiában — szemben Királlyal — akadt olyan felfogás is, amely Mikszáth korai „antidemokratikus" megnyilatkozásait, a

Szegedi Naplóban stb. leírt véleményeit mint csökönyös dzsentriségének bizonyítékát kezelte. Pedig korántsem egyértelműen „negatív" megnyilatkozások ezek; a mikszáthi illúziófoszlatás sajátos — a könyvben remek dialektikával ábrázolt — csíráiról van itt szó. Mikszáth, akiben van hajlandóság arra, hogy Szegedben s az alföldi parasztvárosokban a demokráciának sajátos, magyar formátumú fellegvárait lássa: fokozatosan kiábrándul ezekből a feudalizmussal egybenőtt korcsdemokráciákból. S a mikszáthi mű értelmét, realizmusának erősödését akkor érthetjük meg igazán, ha észrevesszük, hogy párhuzamosan a dzsentrihez fűződő illúzióinak szétfoszlásával, mint válik mind csípősebbé a kritikája a dzsentri-korrupciót mintegy fenntartó, tömegbázissal ellátó vidék áldemokráciájával szemben. A Körtvélyesről adott képben nem csupán a Katánghyról és szövetségeseiről adott bírálat lesújtó; nemcsak a becsapókat, hanem a becsapottakat, a magukat kijátszani engedő „politikus csizmadiákat" — a dzsentri demokratikus és nacionalista frázisainak áldozatait — is gúny tárgyává teszi Mikszáth. S szatírájának éppen az a lényege, hogy *sehol* a társadalmi szervezetben nem lát egy részt, amelyet épnek, egészségesnek minősíthetne. Mikszáth nem akkor s azáltal fordul élesen szembe a provinciával, amikor a dzsentrit lemezteleníteni kezdi, hanem amikor a provinciára épült magyar feudalizmust dzsentrijével és korlátolt, kisvárosi és mezővárosi hagyományos „polgárságával" *együtt* tollhegyre tűzi.

Mikszáth kortársainak jó része: a dzsentri elleni harcban, s a sajátosan magyar, provinciális jellegű polgárosulás illúziójával szemben egy „európai" típusú polgárosulás „realitására" támaszkodott. Azonban ez a „tiszta" polgárosulás-eszmény éppoly illúzió volt, mint az ellenfettje. Mikszáth tisztánlátását épp az mutatja, hogy a banktőke és a nagyipar produkálta burzsoá iránt sem viseltetik semmivel sem több bizalommal a nemzet sorsának egészét illetően, mint a földjevesztett dzsentrivel szemben. Nagyon jól látja, hogy egy adott pillanatban a bankár kezet fog a volt földesúrral, s a dzsentri eladja nemessége utolsó rongyait is a bankrészvényért. Az Új Zrínyiász jelentősége Mikszáth oeuvre-jében épp az, hogy miután — korábbi műveiben — a „vidéki", „patriarchális" Magyarország illúzióit kezdte foszlatgatni: e műben elvégzi a „modern" Magyarország társadalmi szervezetének bírálatát is. Pest az ő szemében ugyanannak a komédiának a színhelye, mint Körtvélyes: a korrupt és minden ízében anakronisztikus társadalmi szervezet kisded játékainak. S az utolsó évtized nagy műveiben már hangsúlybeli különbség sincsen a „fent" és „lent", a vidék és a főváros között: a Különös házasság és a Noszty fiú...: az egész feudális Magyarország szatírája.

*

Mikszáth „különc", a kor haladó társadalmi mozgalmaitól elszigetelten élő intellektuel. Király könyve: ezt a Mikszáth szuggesztiót hagyja meg bennünk, teljesen helyénvalóan. Zseniális és nagyszerű „különcség" ez, amelyből egy reménytelen kor legszebb, legigazabb művészete sarjadzott ki. „A legíróbb írónak" nevezte Ady Endre, s Király könyve ehhez a Mikszáthoz nyitja meg az utat.

Nem tudja — s ez nem is fontos, mert nem lehetséges — feloldani Mikszáth pályájának, életrajzának ellentmondásait; de távlatot ad a mikszáthi művészet: emberábrázoló erő és humor átéléséhez s megértéséhez. Király könyve — sokszor anélkül is, hogy minden általa vágott csapáson végigmenne — a maga igazi újszerűségében bontja ki a mikszáthi művészet bőségét. „A nagy gúnyolódók mind nagy humanisták" — ismeri fel a mikszáthi ellentmondások igazi feloldását, s ebben a felismerésben a Mikszáth-problematika továbbgondolásának számtalan gazdag lehetőségét villantja fel.

Például: a Mikszáth alkotta nemzeti „típusok", a három jellegzetes mikszáthi alak problémája. A magyar Don Quijoték: a nagyerejű Mácsikok, a Prakovszkyak, Pongrácz Istvánok, Zrínyiek és Görgey Pálok. A „svihákok": a Katánghyak, a „gavallérok", a Nosztyak. És a tiszta emberek: a szépséges, ártatlan nőalakok, Piroskák és Veronjkák, a vén különcök, Medve doktorok, Borly kasznárok, Tóth Mihályok, s mindenek előtt az egyszerű emberek, Lapaj dudások és Bede Annák. Különböző társadalmi karakterek, az eszmei funkciójuk is élesen különbözik, s mégis, a mikszáthi szemlélet gyűjtőlencséjében reájuk sugárzik valami közös fény, Mikszáth emberszeretetének derűje. Mikszáth szemében valamennyien emberek, s a szeretetreméltóság különböző vonásai lelhetők fel bennük. De a viszonyok mind felőrlik őket. Katánghyban is, Noszty Feriben is: kétségtelenül éreztet valami vonzót, valami fiatalos életrevalóságot. És éppen ez az életrevalóság torzul el, mutat rá nevetve is kesernyésen, kiábrándultan. Don Quijotéi gyakran egyenesen hősök, a szívbőség, a nemesség, az erények iránti tisztelet fajul bennük nevetségessé, szánalomraméltóvá, úgy hogy Mikszáth mindig kegyetlen komédiai végkifejletig kénytelen kacagni rajtuk. (Tessék megfigyelni a Gavallérok, a Beszterce ostroma, az Új Zrínyiász, de akár a Fekete város színszerűen komikus jelenetsorait!) S mennyi lírai gazdagság, szépség, árnyalat rejtezik azokban a hősökben, akik tiszták, ép-lelkűek

maradnak, akikben Mikszáth egy szebb emberi élet vágyát s emlékét dédelgeti.

Mi a társadalmi tartalma Mikszáth humanizmusának? Van benne, bizonyára, valami patriarchális bizalom az ember iránt, valami szemethunyorító együttérzés *minden* emberi dologgal kapcsolatban, jóval s rosszal szemben. Korántsem lehet azonban ezt csupán „cinkosságnak", „korlátnak" tekinteni, annál inkább sem, mivel ez a mikszáthi patriarchalizmus: nem egyszerűsíthető le egyetlen sztereotip érzelmi attitűdre. Mikszáth egész bonyolult művészete hordozója humanizmusának s a benne megnyilatkozó eleven tartalmaknak. S ismét Király érdeme, hogy a legmélyebbre hatolt a humanizmus jellegének meghatározásában. Mégpedig könyve egyik önmagában is legizgalmasabb fejezetében: az anekdota elemzésében.

Király, éppúgy, ahogy szétfoszlatta Mikszáth egyoldalú „dzsentri"-képét, szétfoszlatta azt a felfogást is, mintha az anekdota valami sajátszerűen dzsentri-műfaj lenne. Az anekdota — s Mikszáth anekdotizmusának — erőteljesen népi jellegét, eredetét hangsúlyozza, azt a népi szemléletmódot, amely benne megnyilvánul. Azonban azt még a további kutatásnak feltétlenül precizíroznia kell, hogy mit érthetünk a mikszáthi anekdota — s általában az anekdota — népi jellegén. Az bizonyos, hogy az anekdota nem egyszerűen paraszti műfaj, hanem egyszersmind a feltörekvő és a feudalizmussal szembeforduló polgárság látásmódja is benne fejeződik ki élesen, csattanósan. A mi irodalmunkban a memoár-irodalomból válik ki az olyan típusú, a feudaizmust élesen kipellengérező anekdota műfaj, mint a papi állású, de teljesen világias szemléletű Hermányi Dienes Józsefé, aki „egy állóvízszerű társadalomban csak a magányosan szemlélődő, megfigyelő, szociális diagnoszta szerepét töltheti be."* De szemlélete — a papi köntös ellenére —: a klérussal és hűbérúrral szembenálló polgárság szemlélete. Kétségtelen, hogy a mikszáthi anekdota leginkább ezzel, a reformáció talajából sarjadzó és a felvilágosodást előkészítő, de egyszersmind a magyar polgári haladás történelmi vákuumba kerülését is kifejező, polgári anekdotával rokon. S humanizmusa is rokon azzal a hevülettel, amely ezeknek a magányos szemlélődőknek és bölcselkedőknek a kesernyés-szigorú moráljában csírázik. Az anekdotával kapcsolatos gondolatsor logikusan juttat el a mikszáthi különcökhöz, s nemcsak a vele egykorúakhoz, hanem még inkább a renaissance és a felvilágosodás korának magányos humanistáihoz, mint a Galamb a kalitkában Balduin Gervasiusa vagy a Különös házasság Medve doktora. Az anekdota *népi* szemléletén a parasztság hangját, véleményét is megszólaltató, de alapjában véve magányos, elszigetelt polgári írónak a szemléletét kell értenünk, s Mikszáth művészetét mint ennek a szemléletnek utolsó, nagy kivirágzását s egyben ellobbanását kell felfognunk.

*

Az Ady-féle értelmezés szerint Mikszáth művészete: gyönyörű anakronizmus. Mikszáth maga is tudatában volt ennek, s művészi nagyságát mi sem mutatja jobban, mint hogy nemcsak lélekben, de az íróasztal mellett is: kész a megújulásra. Király volt az első, aki Mikszáthnak ezt a hajlamát, tehetségét, az egész mű logikáját átértve megfigyeli s jellemzi. Finom érzékkel mutatja meg, hogy Mikszáth számára az oroszok — igazában s teljesen a pályavégen fölfedezve — egyformán adnak új módszert és a humanizmusnak egy, a sajátjából kifejleszthető, korszerűbb felfogását. Mikszáth, aki az egyszerű emberekhez kezdettől fogva vonzódott (hiszen első nagy sikerét is nekik köszönhette), igazán korszerűen, realisztikusan majd az utolsó évtizedben írt elbeszéléseiben közelíti meg a kisember problémáját. Király a korszak nagy regény-teljesítményei mellett szinte mellékesnek érzi, bár újszerűségét tisztán látja, Mikszáth átalakuló novellisztikáját. Pedig ez a novella: Mikszáth művészetének csehovi mélységű, belső gazdagságú megújulását igéri. S ismerve a Mikszáth művészet sajátos dialektikáját: a novellának a regényt megalapozó és átható szerepét, nem lehetetlenség arra gondolni, hogy ebből a novellából egy „anakronizmusoktól" mentes, „időszerű" Mikszáth regény is születhetett volna.

Ez a föltételezés azonban — anakronizmus. A hatvanéves Mikszáth lezárt, befejezett művet hagyott hátra, amelynek értékét nem ígéretein kell és lehet mérni, hanem azon a gazdagságon, amit beteljesített. Király könyve úttörő szerepet játszott az 1867. és 1905. közötti korszak problematikájának feltárásában és marxista értelmezésében. Eredeti kutatásai kitűnően alapozták meg nemcsak a mikszáthi oeuvre, hanem az egész korszak feldolgozásának legfőbb irányát; a kritikai realizmus kibontakoztatásáért vívott irodalmi harcoknak a kutatását. Ragyogó dialektikája nemcsak megold kérdéseket, hanem a még megoldásra váró problémák egész sorát tárja fel. Gondolatgazdag könyv tehát ez, amelyet nemcsak szép stílusa, szenvedélyes állásfoglalása, hanem eszméket, ösztönzést adni képes természete miatt is mindenkor kedvvel fognak kézbevenni olvasók és „szakmabeliek" egyaránt. Ezért volt ez a könyv a tavalyi Mikszáth évfordulón is a legszebb, leginkább méltó ünneplése a nagy palócnak.

Diószegi András

* Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokratikus. Bp. 1960. — Klaniczay Tibor utószavával. 421. l.

HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: NAGYENYEDI DEMOKRITUS

Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Klaniczay Tibor. Bp. 1960. Magvető K. 461 l. (Magyar Könyvtár)

„Valaki vagy atyámfia, aki e gyülevész egyszeri-másszori írásra akadsz, ne ítélj meg!" — kéri olvasóját Hermányi Dienes József, a 18. század egyre ismertebbé váló írója. Túlzottan kritikus aggodalma munkáival szemben feleslegesnek bizonyult: majd két évszázad viszontagságos vagy közömbös évei másfélszáz kötetnyi írását túlnyomórészt az ismeretlenségbe szórták szét. Nem csoda hát, ha a megítélés is váratott magára. Kelemen Lajos és György Lajos jelentős kezdeményezései után csak a legutóbbi évek állították őt előtérbe. Ma már mintegy tizenkét meglevő munkáját tartjuk számon, amelyeknek feldolgozása mindinkább sürgető feladattá válik. A nagy életműből minden bizonnyal legkiemelkedőbb irodalmi alkotás a 18. század köz- és magánéletét teljességben ábrázoló *Nagyenyedi Demokritus* című anekdotagyűjteménye, melynek közreadása most végre megtörténhetett. Klaniczay Tibor utószava pedig az anekdoták számos olvasójában kialakult méltó „ítéletet" foglalhatta össze, midőn e művet a magyar próza egyik fontos fordulópontjaként tárgyalja.

György Lajos az anekdotagyűjtemény részleges kiadásával sokat tett Hermányi irodalomtörténeti elismerése érdekében. Ez a kiadás azonban nem adhatott alapot sem a mű, sem az író átfogó bemutatásához, mivel abból egyrészről az arisztokráciát és az egyházat gúny tárgyává tevő írások — 1943-ban szükségszerűen — kimaradtak, másrészről a túlzottan szemérmetes ítélet a legjellemzőbb történeteket rekesztette ki, vagy fosztotta meg az egyes anekdotákat lényegüktől. A mostani kiadás teljes, s így természetes, hogy az említett válogatásból nyert kép erősen módosul, sőt csak ezután nyílik meg a lehetőség behatóbb értékelésre. Nagyon az elején, mondhatni még a kérdések felvetésénél tart az irodalomtörténet Hermányi esetében, s csupán ennek a műnek olvasója is számos szerteágazó problémasorral találja szemben magát. Klaniczay Tibor fővonalakban kiválóan tisztázza, elrendezi a bonyolultan kuszált szálakat, elhárítja a fő akadályokat az elkövetkező részletvizsgálatok számára. További kutatásra ugyanis még tág tér nyílik: részletekbe hatolni, elemezni, egyszóval alapos feldolgozást adni beváltatlan, hálás feladat maradt. Ez a munka még sok meglepetést, egyes kérdésekben változást hozhat, s az így értelmezett kezdeti stádiumban szükségszerű, hogy bizonyos pontok vitathatók maradtak a kötet megjelenése után is. Megelégedésünkre szolgálna, ha ezúttal ezek közül egy-kettőt csupán érinteni tudnánk.

Klaniczay célratörő pontossággal tapint a lényegbevágó kérdésekre. Egyik ilyen kiinduló tétele az anekdoták prózánkbeli és műfaji hovatartozása tekintetében, hogy Hermányi e műve *közvetlen leszármazottja a magyar memoár irodalomnak*. A memoár műfaj ugyanis fejlődésének végén fordulóponthoz érkezik, s a születő mű a prózának már egy objektívebb formáját veszi fel, többek között az emlékiratokba ágyazott anekdotikus történetek önállósulnak. A megállapítás ténye, gondos indokolása teljes egyetértésünkkel találkozik, azonban a folyamat mikéntje, és ennek a származtatásnak szinte egyedüli hangsúlyozása már kétségeket vet fel. Az alakulásnak, formálódásnak ebben az állapotában más ható-erőkkel is számolnunk kellene. A magunk részéről is hangsúlyozzuk az emlékirat műfaj döntő közrejátszását, a még idezárt anekdotaszerű részletek szerepét, de indokolatlannak érezzük a *közvetlen anekdota — előzmények* háttérbe szorítását, mellőzését. „Lehettek direkt műfaji példaképei", „mintha tanult volna az anekdota irodalom külföldi és hazai előzményeiből" — írja Klaniczay —, ezekre azonban nem tér ki részletesen.

A felvetett kérdés minden bizonnyal bonyolult: A számontartott anekdotagyűjteményeinket, amelyek idegen minták szoros követése útján jöttek létre, (pl. Kónyi J., Andrád S.) időben Hermányi valamennyit megelőzi. Szerzőnk esetében mégis szembeötlő, ennek a különálló műfajnak követése is. Művében — igaz — az anekdota közkincs nyomai elmosódnak, s különösen kevés jele van a külföldön már gyűjtött, írásba foglalt példák átvételének, de annál inkább jelentős, hogy Hermányi ebben a vonatkozásban *hazai hagyományhoz fordul* mind tartalomban, mind formában. Ennek a hagyománynak régtől való meglétéről tud ugyan az irodalomtörténet, de valószínűen a tárgy profán volta miatt a *Nagyenyedi Demokritus* előtt csak szórványosan, minimális számban foglalták azokat írásba. Ami kevés szövegszerű anyag rendelkezésünkre áll, az is alaposan megszűrve, főként a vallásos prédikáció—irodalomban található. Bod Péter „Szent Hilárius" című anekdotagyűjteménye, amely a Demokritus írásával egyidejűleg hagyja el a sajtót, már sok tekintetben értékes támpontokat nyújt, bár javarészében az is külföldi példák követésének bizonyul. Hermányi viszont valóságos tárházát nyújtja a jellegzetesen magyar vagy magyarrá vált, sok esetben népivé alakult anekdotázás koráig felhalmozódott hagyományának. Először is

lepereg előttünk az anekdoták alkalmaztatási módja, megelevenednek a személyek, akik ezt a szórakoztató műfajt fenntartották: az „igen elmés és jádzi emberek", a „Mimus és Momus theátrumra" alkalmas „asztali emberek", akik az „udvari bolond" szerepét is vállalják mások nevettetésére, akik nemesek és papok szavát tudják „majmozni", rengeteg „tréfát" ismernek, rendszeresen „nevetséges dolgaik" vannak stb. Nem csoda, hogy szerzőnknél egy-egy ilyen alak köré valóságos anekdota-füzér kerekedik, sőt maga is nem ok nélkül mondja, hogy ilyeneknek a „facetiáival árkusokat tölthetnénk bé". Gondosan számbaveszi ezt a szórakoztató rendet, név szerint is feljegyzi, hogy például korában a Kemény családnál ki volt a két „igen tréfás asztali ember", hogy a múltban például kik „bolondoskodtak Teleki Mihály előtt" stb. Az irodalomtörténetben is számontartott tréfacsinálóról, anekdotázóról, Vida Györgyről ugyancsak megemlékezik, akinek facetiái és jeles tréfái közül — mint ő írja — „sok most is emlékezetbe vagyon, s én felirok ide néhányat, hogy el ne felejtődjenek oly könnyen" (141. sz.).

Érzi Hermányi, ha pontos megfogalmazást nem is tud adni róla, hogy valami meglevő és elterjedt szóbeli műfaj megőrzője, folytatója, rögzítője ezzel az írással. Többször problematizál egy-egy eset megörökítésekor: erről vagy arról a témáról ilyen vagy olyan „nevezetes példát hallott" már, amazt „beszélik", egy másikról nem tudja, hogy „históriának vagy példabeszédnek" nevezze-e stb.

Jól lemérhető a hagyományos anekdotázó mód őrzése az olyan részekben, amikor az anekdota nyelvünknek egyes különös jelenségeihez kapcsolódik, vagy amikor annak témája is egyenesen nyelvi érdekességből adódik. Hasonlóképpen már többszörösen felhasznált megoldásokkal állunk szemben, midőn a sokszor egészen népies kérdés-feleletek elmés csattanoi elevenednek meg, vagy midőn apáról fiúra menő gúnynevek, város és falu csúfolások kerülnek sorra stb. Mindezeknek az eseteknek ősibb, kezdetlegesebb volta erősen a forrásterületekre utal. Nemegyszer jellemző módon egy-egy szólásmondás hajdani eredete tréfás történettel oldódik fel. Hermányi tisztán látja a régtől kezdett folyamatot, s mint írja, „tréfákból támadtak ama magyar példabeszédek", amelyeknek eredete „elnyomult". Ilyenre számos példát hoz: „Jársz mint az Orbán lelke", „Nyert ebben, mint Bertók a Csikban", „Te sem vagy jobb a Deákné vásznánál" stb. (189).

A tárgyválasztás további esetei is nyilvánvalóan árulkodnak. A már régóta közkézen forgó, jellegzetes anekdota tényezők jönnek elő sűrű egymásutánban. Ez még akkor is felismerhető, ha eszmei mondanivalójuk szerzőnk kezében már előbbre mutat, azaz ha már saját korát fejezi ki. Ilyenféleképpen jelenik meg a hárijánoskodó, a ravasz, a buta de tudálékos ember, a cigány, a tót, a gazdagot megtréfáló szegény, a mitsem lövő, de dicsekvő vadász — továbbá a különböző emberi gyengeségeket hordozó típusok: az együgyű, a selyp, a kopasz, a bajusz- és szakálltalan, a sánta, a félszemű, a kancsal, a gyakor borozó stb. Ide tartozik még a régtől kedvelt asszonycsúfoló, buzdító esetek jó része is. Az anekdoták évszázadok alatt kialakult típusait képviselik például a durcás, akaratos feleségek, a mérges és nyelves asszonyok, a házsártosak és részegeskedők, a férfi erején és eszén túljárók, a vert ember— vert asszony ismert helyzetei, melyeknek előadásában szerzőnk minden bizonnyal régi nyomokon indul s halad is, míg kora eseteit nem illeszti azokhoz.

Hermányit személy szerint tudatos érdeklődés vonzza az anekdota műfajhoz. Az utószó kiemeli, hogy a szerző tudós ember volt, műveltségének összetevőit bőségesen elemzi, de nem esik szó arról az egész életét betöltő sajátos felfogásról, amely őt e műfaj művelésével szorosan összefűzte. Rettegi György és más emlékírók (pl. Köpeczi Bodos Sámuel) egyaránt úgy vélekednek Hermányiról, mint érdekeseket, jókat mondó emberről, kinek nyájas beszédén, gyakran előforduló tréfáin eleget lehet nevetni. Emellett az író maga is vall személyes, anekdoták iránti különös vonzalmáról: megírja, hogy már gyermek- és ifjúkorában miképpen nem mulasztotta el a kínálkozó alkalmat tréfacsinálásokra, s a későbbiek során is hogyan cselekedett „tréfából" egyet és mást, hogyan mondott alkalomadtán derűs „példabeszédeket" mások szórakoztatására. Csak természetes, hogy igen sok anekdota saját személyéhez kötött. Szerzőnk életében a „jádzi valóság", a „gyülevész írások", a „dib-dáb dolgok" jelentős szerepet játszanak, s ez magyarázza, hogy egyéb munkáit is az anekdotázó magatartás jellemzi. Ezt tapasztaljuk a papok és püspökök életéről szóló munkájában, de még vaskos prédikáció-gyűjteményében is. Mindegyik tele van anekdotákkal, s több ízben a Demokritus darabjait is felismerhetjük bennük. Van olyan kéziratos munkája is, amelyben egyik neves emlékírónk művét a legbiztosabb kézzel úgy dolgozza fel, hogy abból kizárólagosan az anekdotákba illő részeket emeli ki, míg a többi felett érdektelenül tovább lapoz. (Ez utóbbi megállapítás persze az anekdoták és az emlékiratok elválaszthatatlan kapcsolatát is bizonyítja.)

Kora Erdélyének megelevenítésekor Hermányi elsősorban a *hitelesség igényével* lép fel, s a költött mese, a fikció egészében még hiányzik. Nincsenek meg már nála azok a szubjektív módosító tényezők sem, amelyek

emlékíróinkra még annyira jellemzőek voltak. De az objektivitás, s nem utolsósorban az anekdotát kereső és azt bonyolító magatartás magával hozza, hogy ne csupán a hétköznapok krónikása legyen — miként az utószóban olvashatjuk —, hanem a fő igazságokon belül maradva válogasson, s a választott műfaj követelményei szerint alakítson, módosítson is. Nem egészen Tinódi sajátos 18. századi másą tehát ő, hanem ha már az utószó nyomán a 16. századnál maradunk, sokban inkább Heltaira és Bornemiszára is emlékeztet írói arculata.

Nincs Hermányi anekdotagyűjteményében egységesen megvalósított rendező elv, mégis a hallott, olvasott vagy tapasztalt esetek buja áradásából kiviláglik, hogy munkájának fősodrása már a polgári világ újszerűbb témái, s azoknak magasabb rendű ábrázolása felé irányul. Amellett, hogy a hagyományos anekdotakincs esetei, a népi szokások, a kuriózumok, a diák és papi élet históriái rendre megelevenednek még, az anekdoták fősúlyát már *a polgárias magánélet*, főleg a szerelem, s az ezeken belüli bonyodalmak ábrázolása teszi ki. Mind megannyi különálló regényes téma, s itt a részletek bonyolításában, a meseszövés árnyalásában a hitelesség igénye eltörpül, és Hermányi egyéni látásmódja előtérbe kerül. Ezzel a tevékenységgel pedig, ha még nem is ér el tökéletesen, művészi szinten kidolgozott széppróżát, már témában és a részletek kidolgozásában arra az útra talált rá, ami kedvező körülmények között egyenes irányban vezethetne a későbbi regényirodalomhoz. Csupán néhány téma példakénti említése meggyőz az elmondottakról. Messze fő helyen szerepelnek a szerelmek, házasságok újszerű bonyodalmai: jónéhány anekdota tárgya például a házasság által vagyont, biztos polgári életet kereső ember sikere avagy póruljárása; nem egy foglalkozik a gazdag és öreg férjnek, a fiatal feleségnek, valamint a csábítónak modern háromszögével, titkos szerelmi levelezésekkel, álruhás találkákkal stb. Feltűnik a kalandokat kalandokra halmozó ifjú, a megengedett házibarát újsütetű figurája, se szeri, se száma a válásoknak és az ezt megelőző bonyodalmaknak. Rendre említhetjük tovább az olyannyira jellegzetes esetek típusait: a felszarvazott férjeket, a hámfán kívül taposó szépasszonyokat, az orruknál fogva vezetett féltékenyeket, a papucsférjeket, az ezermesterségű cselszövőket stb. Vannak olyan történetei is, amelyek egy-egy család teljes bonyodalmas életének keresztmetszetét adják, magába sűrítve egy egész regény cselekményének szerteágazó viszonylatait. — Mindezeknek a témáknak előadásában, bonyolításában következetesen felismerhetjük a még annyira hiteles események menetébe való írói beavatkozás előnyös nyomait.

A *Nagyenyedi Demokritus* a bomlófélben levő feudális világ nagy leleplező műve. Eszmei és történeti szempontból az utószó helyesen és találóan a feudális világ és a polgári fejlődés határán helyezi el a művet. A problematikus csak annak értelmezése marad, hogy vajon milyen arányban tekinthető Hermányi egészében még a határvonal feudális oldalán. Mi úgy érezzük, mintha az új korszak bizonyos elemei a határvonalon helyenként, de elég szép számban áttörve, nagyobb erővel volnának jelen, nem egy kérdésben sokkal előbbre nyomulnának, mint ahogy az utószó részleteiből ez kiderül. — Most csupán pár ponton érintem ezt a problémát: Milyennek ítéli, milyennek ábrázolja a „főrangúakat"? Bizonyos, hogy nem forradalmi alapon támadja őket. Ezt eléggé indokolja is kora. De lefesti őket úgy, ahogy ezt még előtte nem tették. S ebben már tökéletesen *a polgári író látásmódja* teljesedik ki. Leleplezésében nem használ nagy szavakat, átkokat, nincsenek lázadó, szenvedélyes gondolatai, de van, ami a korabeli helyzetben a lehetséges legtöbb: a lenézés, a gúny, a kinevetés és kikacagtatás. Az ilyen eljárás „bálványdöntő" erejére már mások rég rámutattak. Vessünk mi példának okáért egy futó pillantást a sok anekdotájában szereplő báró és gróf Toroczkai családra, amelynek egyik ága évekig pártfogolta Hermányit Toroczkó-Szentgyörgyi papságában. A nemes család egyik tagját „igen együgyű tudatlan úrnak" jellemzi, a másikat az „akadozó beszédűt" úgy mutatja be, mint akit a dajka „kisded korában elejtett", a harmadikat meg, a „nagy kancsal urat" — aki mások adatai szerint fogarasalföldi főkapitány és királyi kincstárnok volt — nevetséges szituációban „dolga végzése közben" eleveníti meg. (224, 70, 46). Egyébként Hermányinak nemességábrázoló magatartását híven tükrözi egyik történetének szentenciája: „minden méltóságos familiában vagyon egy-egy bolond" — majd ezt az anekdota kedvéért így toldja meg: „De bizony némely familiában három is vagyon" (137). Nem sokkal különböző eljárásban részesülnek a felsorakozó nemes familiák sem. A földesúrtól a főispánon keresztül egészen II. József császárig sajátos iróniával jelenik meg a kor vezető társadalma. II. Józsefet pl., aki ekkor még csak „ausztriai érherceg", „ugyan szájahűlt legény az a Józsi" felkiáltással jellemzi egyik anekdotának hőse. Hermányinak ez a beállítási módja egyaránt mutatja eszmei hovatartozását és prózájának polgárias szintjét, aholis a nagy emberek, az érdemmel vagy érdem nélkül felső polcon levők következetesen alászállni kénytelenek a régi magasságokból.

Érdekes, hogy a fentiek szerint ábrázolt uraságokkal szemben már megjelenik, sőt kiteljesedik szerzőnknél az *a népi alak*, aki túljár a nemes eszén: rászedi, becsapja s

kineveti őt. Így tesz pl. Kovács Marci, „sokacska gyermekű jobbágy", aki „együgyű selyp" földesurát mesteri módon állítja falhoz. Hasonlóképpen cselekszik „egy Rétyi nevű fortélyos, rigolyás mester", aki amellett, hogy lóvátesz egy „nyúlszájú, csúf, de főrangú embert", még ki is gúnyolja, s a Duna más partjáról vérig bosszantja. (100, 40.)

A Habsburg-uralommal szemben a teljes lojalitás jellemzi Hermányi írását, húzza alá az utószó. Ez a lojalitás azonban érzéseink szerint inkább csak annak tökéletes látszata. Hermányit is, miként Bod Pétert és másokat, a Rákóczi-szabadságharc utáni reménytelen időszak hallgatásra, sőt lojális nyilatkozatok hangoztatására kényszeríti. Nagyon jellemző, amit szerzőnk egy kéziratos munkájában megírt a Habsburg-hatalomra vonatkozóan: „Uralkodó nemzet által lett a romlás, amelyről *az igazat is kimondanunk félelmes*". De számos jel mutat arra az anekdotákban is, hogy lojalitása nem valami szíve szerinti meggyőződés. Csak egy példát említek a sok közül: Feljegyzi Hermányi, hogy 1762-ben német lett a guberniumi elnök. Ennek működését „a szegény haza megmaradása" szempontjából olybá veszi, mint aki „csigáz, gyötör, vagy igazgat." Ennek a gúnyos megjegyzésnek értelmi és érzelmi iránya cseng ki Hermányi egész Habsburgokról vallott felfogásából, a számos németeket szerepeltető anekdotából is. — A Rákóczi-szabadságharc, a kurucvilág értelmezése vitathatatlanul árnyoldala a Demokritusnak. Ennek magyarázatában a „félelmesség"-en túl az is döntő, hogy az anekdotairó itt sem a nagy történelmi eseményre tekint, hanem ennek a kornak visszás, apró-cseprő ügyeire, a „szabad libidóra", az anekdotás helyzetekre.

Szabadabbak a lehetőségei vallási tekintetben, jóllehet ekkoriban a katolikus előretörés Habsburg térhódítást is jelent. Természetesen Hermányi ezért itt sem harci sisakban támad. Van erre más sajátos és hatékony eszköze. „*Jádzi szóval*" akarja „bédugni" az ellenfelek száját, s felhasználva az évszázados hagyományt is, de főleg a modern próza tematikájával és eszközeivel kinevetésre ítéli őket. Legalkalmasabbnak véli erre, hogyha a papok, barátok magánéletét, nőügyeiket, szerelmeiket foglalja pajzán történetekbe. Ilyenek pl.: a plébános, ki a falu minden leányát „megszeplősíté", a „csuklyás minorita", aki egy igen szép menyecskével „megvoná magát a malom árka mellett" stb. Ezen túl számos anekdotában szerepel a már inkább felvilágosult, mint jó protestáns figurája, aki nevetséges helyzetbe hozza a katolikusok ceremóniáit, hiedelmeit. (339, 330, 228.) Szembe vethetjük az elmondottakkal, hogy a protestáns papság is hasonlóképpen pellengérre kerül. Ez igaz, de a célzat, az ütés nyilvánvalóan különbözik a két esetben.

Ami az anekdotagyűjtemény formai kérdését illeti, szó volt már az előzőkben arról, hogy Hermányi személyileg mennyire az anekdota témákra hangolt egyéniség. Ha ilyenirányú tudatosságának foka még nem is jelenti a tökéletes művészi megformálásra való igyekezetet, mégis e tekintetben enyhíteni kellene az utószó szigorú mércéjén. A tudatosságnak nagyon sok eleme felhalmozódott már nála, s ő maga is többször nyilatkozik efféle kérdésekről: szinte magával vitatkozik, mi értelme van ilyen „rut dolgokat" tartalmazó „gyűlevész" munkát írni? Próbálja védeni művét a tanulságosság használával, egyes részeit esetleg nemesíteni is igyekszik, de valójában úgy szereti ő azokat, ahogy vannak, s végeredményben szenvedélyesen kitart mellettük. A részletek kidolgozására is van figyelemre méltó megjegyzése. Ragaszkodik a prózának lényeges eleméhez, az aprócska tények megfigyeléséhez, felhasználásához: „nem hallgathatok el egy macskafarka-vágásnyi dolgot is" — írja —, majd más helyütt: „Enyed városának mostani állapotját világosítom, ha a mostani hadnagyot tetőtől fogva talpig leírom" (204, 87.). Érdemes volna e szempontból alaposabb elemzés tárgyává tenni azoknak az anekdotáknak kidolgozását, melyek két-három különböző formában is kikerültek Hermányi kezéből. Ilyeneket találhatunk a püspökök és papok különös cselekedeteiről szóló munkáiban, a prédikációs köteteiben és másutt is. Ezeken a helyeken a fogalmazás szinte már nüanszbeli eltéréseire is ügyel: formálja, csiszolja, kiszínezi alapanyagát; egyhelyütt sincs szó változtatás nélküli puszta másolatokról. — Munkáit maga is szigorúan bírálja. Megítéli, hogy egyik vagy másik műve „prés és nyomtató betű alá méltó"-e, vagy sem (egy leveléből). Az anekdotagyűjteményről kiderül, hogy azt méltónak találta erre. — Feltűnő nála továbbá az írói magatartás szinte hivatásszerű felfogása is, s meglepő, mennyi régebbi és kortárs írót ismer, idéz vagy emleget.

Az utószó megállapítja, hogy Hermányinak van érzéke a szépirodalmi ábrázoláshoz. Rámutat prózájának párbeszédes jellegére, az eleven dialógusokra, amelyekben szembeötlően csillan meg a szerző szépirodalmi erényeinek egyike. Az erényeket azonban tovább lehet sorolni. Többek közül az anekdoták felépítésének, belső kidolgozásának vizsgálata arról győz meg, hogy ott több közös formai jegy következetesen egyöntetű alkalmazásban részesül. Így például mielőtt egy-egy anekdota előadásához kezdene, rendszeresen pár soros helyzetismertető bevezetést ad, amellyel valósággal ráhangolja az olvasót az elkövetkező történetre. Művészi értelemben is elismerésre méltók ezek a rövidke bevezetők, valamiféle atmoszféra teremtő,

hangulati hatásuk van, amellett hogy a cselekmény megértéséhez nélkülözhetetlenek, s érdeklődést felkeltő szerepük is szembetűnő. Ezeken túlmenően itt kap helyet a személyeknek elsődleges bemutatása, jellemzése oly módon, hogy mire a „tettekre" kerül a sor, az olvasó már a kor valóságában, a szereplők társaságában érzi magát. A cselekedeteken keresztül ábrázolt jellemek szükségszerűen visszamutatnak a bevezetőkben megismert karakterekre, sőt a befejezés, a csattanó is az első soroknak szerves következménye, lezárója. Az elmondottak szerint közrefogott cselekményben elsőrendűen a bonyolítás, az ügyes meseszövés köti le a figyelmet, mely még ugyan csak anekdota fokon, de jelesen megbirkózik kész regénytémák előadásával is. Stílus és nyelv tekintetében az alapos vizsgálat még jelentős eredményeket hozhat. Most csak utalok a láttatás, a kézzel fogható realitás és a tömörség meglepően mesteri alkalmazására, ami egyébként Hermányi más műveinek is jellegzetesen sajátja.

Összegezésképpen felvetődik a kérdés, hogy hol helyezkedik el Hermányi működése irodalmunk fejlődéstörténetében? Az utószó nagy gonddal ad választ erre a kérdésre. Úgy ítéli, hogy mind eszmei, mind formai szempontból a feudális világ és polgári fejlődés, barokk és felvilágosodás, illetve barokk és klasszicizmus határán áll. S ha a Nagyenyedi Demokritusban az új korszak számos eleme meg is jelenik már, végeredményben mégiscsak a letűnő korszak egyik jelentős művét tekinti benne. Bizonyos, hogy ezekkel a mondatokkal szerzőnk helyének kijelölése kiválóan sikerült, megadva azokat a kereteket, amelyekbe a közelebbi vizsgálat eredményei is előre láthatóan beilleszthetők lesznek. Az utószóban azonban ezek a keretek még túlzottan mereveknek, igen nehezen megbontható válaszfalaknak mutatkoznak, s az új polgári világ ténylegesen nagyobb számban jelentkező eszmei és formai jegyei nem kellő súllyal esnek latba. Pedig ha az adott keretben maradunk is, lehetséges és szükséges a kisugárzó elemek, az előre mutató, határokat romboló jelenségek kiemelése, amely által a Hermányiról kialakított összkép reálisabb, élesebb és határozottabb lesz.

Végül néhány szót magáról a kiadványról: helyes elvek követése valósul meg a közlésmódban még akkor is, ha pl. stílusvizsgálat céljából továbbra is a kéziratra leszünk kénytelenek támaszkodni, mivel az eredeti központozás a könnyebb olvashatóság érdekében módosult. A „Magyar Könyvtár" egyik kötetéről lévén szó, szélesebb olvasó réteget tételezünk fel. Éppen ezért még nagyobb mértékben elő lehetett volna segíteni a mű tömény gazdagságának teljesebb megértését. A kötet végén levő jegyzetek sajnos csak kizárólag az idegen szavak és szövegrészek fordítására szorítkoznak. Legalább a legfontosabb esetekben tárgyi, személyi jegyzetek is feltétlenül hasznosak lennének. Helyesebb lett volna talán a nyelvi fordításokat a könnyebb kezelhetőség céljából közvetlenül a szövegrészek után zárójelben vagy a lap alján közölni, s hátul tárgyi jegyzeteket, névmutatót, esetleg az eligazodás érdekében téma szerinti tartalomjegyzéket adni.

Gyenis Vilmos

KAZINCZY FERENC LEVELEZÉSE

23. köt. (Második pótkötet. 1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye). Közzéteszi: Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza. Bp. 1960. Akadémiai K. 594 l.

Irodalomtörténész számára alig képzelhető el izgalmasabb olvasmány, mint egy jelentős alkotó eleddig ismeretlen írása. A nagyfokú érdeklődés mélyén az a kérdés húzódik meg: vajon megváltoztatja-e, vagy milyen új színnel, új vonásokkal gazdagítja az ismeretlenség homályából napfényre került mű a szerzőjéről kialakult képünket.

Várakozással lapozzuk fel Kazinczy Ferenc levelezésének a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete gondozásában megjelent 23. kötetét, amely tömegével tárja elénk a mindeddig csak kéziratként vagy porlepte kiadványokban megbújt és most először összegyűjtött Kazinczy-leveleket, a Kazinczynak szóló válaszokat. — 285 levél — s közte 218 a Kazinczyé — tesz új vallomásokat a korról, szerzőkről, elsősorban azonban irodalmunknak arról a nagyjáról, aki — Petőfi szavaival — „fél századig Tartá vállán, mint Atlasz az eget, A nemzetiségnek ügyét."

A Váczy János által összegyűjtött és sajtó alá rendezett 21 hatalmas kötet (1890—1911) s Harsányi István 22., első pótkötete (1927) után ez a könyv az olvasó számára nem annyira nagy meglepetéseket tartogat, mint inkább ismeretei kiegészítését, elmélyítését, helyenként kisebb korrekcióját nyújtja. Ha egészében többé-kevésbé világosan állt is

már előttünk a Kazinczy-életmű, számos részletkérdés akad, amelynek újszerű megvilágításához éppen ezeknek az eredeti szövegeknek a segítségével juthatunk el.

A könyv az 5649. levél közlésével indul (már maga a szám is megrendítő), az utolsó az 5933. Ötven esztendő irodalmi és politikai kérdéseiről, Kazinczy családi viszonyairól, emberi, baráti kapcsolatairól beszélnek ezek a levelek.

E kiadvánnyal immár közkinccsé vált dokumentumok között érdekes adatokat találunk a fiatal Kazinczy mindeddig ismeretlen irodalomszervezői terveiről-vágyairól. Fogsága előtti időszakából talán legjelentősebb felfedezésnek számít az a levele, amelyben egy irodalmi társaság alapszabályait dolgozza ki. (Batthyány-Strattman Alajos herceghez 1791. január 7-én.) Mecénást keres saját művei kiadásához, de ami ennél is jelentősebb, egy tudós, pontosabban Árkádiai Társaság létrehozásának támogatását, majd irányítását kéri. „Seholsem virágzott tudomány és mesterség, ahol a jó elmék az artistai enthusiasmustól e szorongató gondolat által vonattatnak félre, *mit fogok holnap enni*? ezt mondom é n ! ...Nem vádolhatjuk azzal a természetet, hogy köztünk nagy elméket születni nem hágy. De akármely kövér legyen bár haza földünk agyaga, mégis csak bogács kórót fog az teremni, sőt, természeti kövér volta még veszedelmére válik, hanemha munkás kezek kelnek rendes mivelésére." — Éles hangon hárítja a felelősséget azokra a tehetősekre, akik hazafiúi kötelességüket elmulasztják és a megtorlás vágya kel szívében ellenük: „...Olyannyira vétkesnek tartom ezeket az érzéketlen gazdagokat, hogy ha kincsekhez férhetnék, talán erőtlenebb volna lelkem esméreti, minthogy azokat megfosztani tilalmasnak gondolám." A továbbiakban a herceg hozzá intézett (mindeddig elő nem került) levelének biztató szavaitól felbátorodva — mely szavakat tettek sohasem követték — egy irodalmi társaság részletesen kidolgozott tervét adja elő. „Láttam ... azon lépésekből, amelyeket Pesten létemben hazánknak legbölcsebb fiai mostani nádorispán unszolására a *Magyar Tudós Társaság*-nak alkotása eránt tettek, hogy ez a közdicsőségre s haszonra célzó munka felállani nem fog s egy új plánum kidolgozásához fogtam, amely köztünk a római Arcadiai Társaságnak példája szerint... egy *Magyar Arcadiat* támaszszon." Kazinczy a főpásztorság tisztét szánná a hercegnek, s maga vállalná az örökös főjegyzőséget. A *Magyar Liget Pásztorai* írók, mecénások és olvasók, azaz „legelők", „védők" és „gyönyörködők" egyesülése lenne. Szervezetileg pedig 5 kerületre osztva az egész országot behálózná. A tervezet a programtól a funkciók meghatározásán s működési szabályzatán, a tagfelvétel módozatainak kidolgozásán át a társaság pecsétjének pontos leírásáig mindennel részletesen foglalkozik. — Ez a szép álom sohsem valósult meg. De a fogságból való szabadulása után az „örökös főjegyző" önálló vállalkozásként is szervezte az irodalmi életet; egymaga próbálta az itt kigondolt egész tisztikar szerepét betölteni, egy új fejlődés alapjait megteremteni. A cél — mint láthatjuk — gondolataiban már 1791-ben világosan kirajzolódott.

Több adattal lettünk gazdagabbak a *Pályám emlékezete* keletkezési körülményeinek a megismerésében is. Kazinczynak egy Cserey Miklóshoz írt leveléből (1808 augusztus vége — vagy szeptember elejéről) megtudjuk, hogy önéletrajzának megírására határozta el magát. — Mint a jegyzetek között is olvashatjuk, eddig úgy tartotta számon az irodalomtörténet e mű keletkezését, mint amelyben Szemere Pálé volt a főszerep. E levél harmadik bekezdése így hangzik: „Tegnap az a gondolat szálla meg, hogy életemet irom meg születésem olta esztendőnként. Nem a publicum számára és nem azért, mintha valami nagyot gondolnék nékiek hagyhatni, hanem azért, mert a maradéknak mindig kedves az, ha Elődjeiket a legkisebb kicsinységekben is ismerhetik..." Még egy — eddig ismeretlen — adat bukkan elénk a *Pályám emlékezete* keletkezéséről. Az 5760-as sorszámú levél, 1810. jan. 19-i kelettel Jankovich Miklósnak címezve, arról tudósít, hogy Széchenyi Ferenc is felszólította Kazinczyt önéletrajzának megírására, de úgy, hogy fogságát — vagy ahogy Kazinczy írja: szerencsétlenségét — ne említse. Jankovichnak azt ígéri, hogy ha ezzel a munkával elkészül, lemásolja részére, mégpedig „a Gr. Széchenyi által említeni tiltott cikkellyel". Tehát megfogant már a *Fogságom naplója* terve is.

Lépéseket tettünk e kiadvánnyal a Kazinczy—Batsányi viszony közelebbi megismerése felé is. Az első 22 kötetben kettejük levelezésének nyoma sem volt. Most olvashatjuk Batsányinak Kazinczyhoz írt válaszlevelét (1802. jún. 16.). E levél egészében nem megy újdonságszámba, bár — ha a jegyzeteket olvassuk — ebbe a hiedelembe esünk. A jól szerkesztett, gondos jegyzetapparátus általános szintjétől — erre még külön rátérünk a későbbiekben — bizony negatív irányba tér el az a felületes eljárás, amelynek e Batsányi-levél kommentálása során tanúi vagyunk. Ezt írja B. M. aláírással a jegyzet: „Batsányi és Kazinczy levelezéséből egyetlen levelet sem ismertünk eddig. Levélváltásukra bizonyíték a most előkerült Batsányi levél..." A „most előkerült" fogalommal van a baj. Batsányi János műveinek gyűjteményes kiadásaiban ugyanis könnyen megtaláljuk ezt az „ismeretlen" levelet Kazinczy jegyzeteivel egyetemben. Elsőnek Toldy Ferenc 1863-as kiadásában olvashatjuk. Legutóbb pedig 1952-ben

jelent meg a Waldapfel József-szerkesztette *Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és a reformkorszak irodalmából* című egyetemi segédkönyvben. B. M. a szöveg lelőhelyéül egyedül az *Új Magyar Múzeum* 1851—52-es évfolyama II. kötetében a Kazinczy Gábor tollából megjelent *Batsányi János* című tanulmányt jelöli meg. — De a Kazinczy—Batsányi viszonyt illetően vannak más, ténylegesen most napfényre kerülő dokumentumok is. Így egyik Ráday Gedeonhoz intézett levelében —1790. január 5-i kelettel — Kazinczy kemény szavakkal határolja el magát addigi szerkesztőtársától és így nyilatkozik: „Én áldom azt az órát, amelyben tőle elváltam." De már a következő bekezdésben igazságszeretetéről is tanúságot tesz, mert nem vonja kétségbe ellenlábasa becsületes szándékait: „Egy célra törekedtünk és ezen tekintetben még Batsányit is, azt a garázda, magával nem bíró, büszke embert is szeretem." E levél jegyzeteiben értékes, új adatokat ismerünk meg. Nagyon helyesen egy — az adott levél tárgyával rokon — Kazinczy-kézirat szövegét közlik *Magyar (Kassai) Múzeum és Orpheus miként kezdének kiadatni* címmel. Itt nem kisebb váddal illeti Batsányit, mint hogy „azon volt, hogy elfojthassa társainak szabadságát."

Irodalmi érdekesség a kötetben Kazinczynak most előkerült első levele Fáy Andráshoz, amelyben szeretetteljes szigorúsággal bírálja, vagy ugyancsak érdekes a Kisfaludy Sándorhoz írt utolsó levele 1831 májusából (eddig az 1830. nov. 30-án, Kisfaludy Károly halálakor kelt levelét hittük az utolsónak). Ebben ír arról is, hogy amikor Árpád magasztalóit gúnyos szavakkal illette, nem Vörösmarty felé repítette nyilát — mint Schedel hiszi —, hanem a lélektelen, rossz verselőket akarta elmarasztalni.

Gyűjteményes kiadásban most szerepelnek először azok az 1794-es keltezésű levelek, amelyeket Kazinczy a jakobinus mozgalom vezetőihez, Hajnóczy Józsefhez és Szentmarjay Józsefhez írt. (Az 5 levél a Martinovics-per iratanyagából került elő, és Benda Kálmán közölte először az It 1949. 2. számában). A Hajnóczynak írt 4 német nyelvű levél a megyegyűlésekről, a vallás- és sajtószabadság érdekében vívott küzdelmekről számol be. A júl. 24-i levélből azt is megtudjuk, milyen indokolással tiltották be Kazinczy 1793-ban megjelent Wieland-fordításának terjesztését. — Szentmarjaynak a politikai rémhírekről küld tudósítást akkor, amikor a címzettet magát is letartóztatták már. — Ezen írást — avatatlan kezekbe kerülvén — fel is használták a per során Kazinczy ellen. — Az 5 levél közvetlen hangja és viszonylagos sűrű egymásutánja egyaránt arra engednek következtetni, hogy bensőséges baráti kapcsolat fűzte már ekkor Kazinczyt a mozgalom vezetőihez, különösen Hajnóczyhoz.

A *Pályám emlékezete* tanúsága szerint Kazinczy legközelebbi, egész életén át mellette álló barátja Bárczay Ferenc volt. Az eddigi 22 kötetben mégis mindössze egyetlen levél címzettjeként szerepelt ez a név. A 23. kötet nagy újdonsága tehát az az újabb 20 levél, amelyet Kazinczy Bárczaynak küldött. Ezek az írások elsősorban a magánélet, a szerelem és házasság vonatkozásában egészítik ki Kazinczy életére vonatkozó ismereteinket, és egy meleg emberi érzéseken alapuló szép barátság körvonalait rajzolják fel. De az őszinteség, a bizalom fénye közérdekű kérdéseket is élesebb megvilágításba von. — Kazinczy elfogatásakor — mint a *Fogságom naplója*-ban említi — néhány hozzá közelálló személyhez búcsúsorokat intézett. Ezek közül elsőnek éppen a Bárczayhoz írt cédulácska került most elő. „Ferim! a barátság szent szeretetével ölellek. Élj boldogul és házasodj, hogy örömmel ölelhesselek nemsokára. 14. Xbr 1794." A szerkesztők közlik Bárczaynak a cédula hátlapjára rótt sorait is. Ez áll ott: „Szerencsétlen rab Kazinczy Ferenc nékem legjobb s kedvesebb Barátom hirtelen éjszaka 11 órakor lett elfogatásakor írott szíves cédulája. If. Bárczay Ferenc." — Az első levél is, amely a szabadulás után Kazinczy tolla alól kikerül, Bárczay Ferenchez viszi a jó hírt: „Végre nekem is felvirradt a boldog nap. Júniusnak 28-dika szabad lábra állított."

Csak utalni tudtunk itt néhány fontosabb levélre, de maga a kötet sokkal többet mond. Érdemes végigböngészni és új adatait az ismertek közé iktatni-illeszteni.

Hadd szóljunk még végezetül néhány szót a szerkesztők munkájáról is. A levelek felkutatásáért, a Kazinczy-életműben való elhelyezésükért, a vonatkozó szükséges ismeretanyag közléséért méltán illeti elismerés Berlász Jenőt, Busa Margitot, Cs. Gárdonyi Klárát és Fülöp Gézát. Rendkívüli gondossággal, a filológiai pontosság-hitelesség magas igényével rendezték sajtó alá e kötetet. (A korábban említett hiba a Batsányi-levél kapcsán sokkal inkább kivétel-számba megy, semmint általában lenne jellemző a szerkesztés munkájára). Az egyes levelekhez fűzött jegyzetek között sok igen érdekes adatra lelünk. A feltétlenül magyarázatra szoruló fogalmak vagy körülmények ismertetésén túl is törekedtek arra, hogy a kutatók munkáját megkönnyítsék, s mindazt, ami az adott tárggyal kapcsolatban fontos lehet, közöljék. Így például az Árkádiai Társaságról szóló levél jegyzeteiben összefoglalják a tudós társaságok létrehozására irányuló korábbi törekvéseket, vagy — amire már utaltunk — ilyen célt szolgált annak a Kazinczy-kéziratnak a közlése is, amelyben a Magyar Múzeum és az Orpheus történetéhez találunk adatokat. —

Komoly kutatómunkát végeztek a szerkesztők a levelekben előforduló, ma már teljesen elfelejtett személyek kilétének felderítésére is. Állandó figyelemmel kísérték a már megjelent 22 kötet adatait, és ahol szükségesnek mutatkozott, kisebb korrekciókat is végrehajtottak; ha valami tévesnek bizonyult, helyreigazították.

A szerkesztőbizottság munkája általában összehangolt, ha kisebb diszharmonikus jelenségek találhatók is a kötetben. Így például előfordul, hogy néhány oldal eltéréssel egy dátum kétféleképpen szerepel. Kazinczy édesanyjának halálozási napja a 486. lapon B. J. aláírású jegyzetben 14.-e, a 488. lapon F. G. aláírásuban pedig 12.-e. Vagy találni fölösleges ismétléseket még ugyanannak a szerkesztőnek a jegyzeteiben is. — Akad helyenként értelmetlen mondat is. A 489. lapon például ezt a humoros magyarázatot olvassuk: „F á y L á s z l ó: Fáy Zsuzsanna fivére. A Fáy Lászlóval való házasságtól féltették és óvták Szemere Pált Vida és Kazinczy."

Egyszerű figyelmetlenségből ered, és épp ezért bántó és fölösleges hiba, hogy a közölt levelek száma helytelenül szerepel mind az előszóban, mind a borítólap belsején. Az első közölt levél sorszáma 5649, az utolsóé 5933. Ez nyilvánvalóan nem 281, hanem 285 levelet jelent. Kazinczytól nem 212, hanem 218 levél származik, hozzá meg nem 69-et, hanem csak 67 levelet írtak. — Valószínűnek tűnik, hogy utólag beiktatott és kiiktatott levelekről van szó, de arra már nem fordítottak gondot, hogy a megváltozott számadatokat — esetleg a korrektúrában is — kijavítsák.

Ismertetésünk végére érve vissza kell térnünk ez utóbb említett kisebb hibáktól a kötet értékeihez, mert ezek a sokkal lényegesebbek. Négy kutató lelkiismeretes, áldozatos munkája eredményeképpen a magyar irodalomtörténetnek egy igen fontos korszakát és e korszak egyik legkiemelkedőbb alakját ismerhetjük meg e kötetből az eddiginél is mélyebben és közelebbről.

Tamás Anna

KATONA JÓZSEF ÖSSZES MŰVEI

1—2. köt. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Solt Andor. Bp. 1959. Szépirodalmi K. 937; 721. (Magyar Parnasszus)

Katona József műveivel mostohán bántak a kiadók. Életében csak a Bánk bánt tudta kötetben kiadni; ezenkívül két értekezése jelent meg nyomtatásban a Tudományos Gyűjteményben, egy verse az Aurórában. Pedig készült többi műve kiadására is. Erre vallanak egyes darabjaihoz írt jegyzetei, a Ziska előszava, a Jeruzsálem pusztulása — igaz, félbehagyott — verses átdolgozása, az E verseimhez című előszó és a Kecskemét története előbeszéde is.

Korai halála után apja készült szellemi hagyatékának publikálására. Szabados Kecskemét alsó Magyarország első mezővárosa történetei címen ki is adott egy kötetet 1834-ben fia történeti tárgyú írásaiból, de mivel kéziratairól nem tudott tájékozódni, felcserélte az egyes részek sorrendjét, s indokolatlanul szakította meg az elkészült részlet közlését. Tervezte fia egyéb műveinek kiadását is. A Monostori Veronkát, a Ziskát és a Jeruzsálem pusztulását is átadta kiadás végett a Bánk bán és a történeti mű kiadójának, Trattnernak, tőle — valószínűleg véleményezés végett — Döbrenteihez kerültek a kéziratok, kiadásukra azonban nem került sor. Az idősebb Katona másolatában maradt fenn az említett három darabon kívül A borzasztó torony is; lemásolta továbbá — nyilvánvalóan szintén kiadás végett — fia verseit s történeti tárgyú írásainak az 1834-i kidásban nem közölt részleteit is. (Ez utóbbi másolatok a kolozsvári ref. koll. könyvtárába kerültek.)

Az 1830-as, 40-es években az 1833-i első előadás óta mind nagyobb sikerrel játszott Bánk bán mellett Katona egyéb drámái közül is több volt még műsoron. Horváth Döme 1856-i Bánk bán-kiadásának előszavában Katona kilenc eredeti művének és öt fordításának címét sorolja fel, s azt írja, hogy ezeket kettő kivételével ismeri, jobbadán színházban látta őket. Kiadásukra azonban nem gondolt senki. Értéktelen ifjúkori kísérleteknek tartották őket. Csányi János felvetette ugyan 1840-ben a Társalkodóban megjelent Katona-életrajzának végén, hogy az Akadémiának ki kellene adnia az író „nyomtatásra érdemes munkáit", de őt sem e művek becse ösztönözte erre a javaslatra, hanem az a szándék, hogy a kötet jövedelméből Katona elaggott, támasz nélkül maradt szüleit segítsék.

A század második felében Arany János és Gyulai Pál tanulmányai s a Bánk bán sorozatos sikerei megszerezték Katona József számára a klasszikus író rangját, de egyművű szerzővé tették. Természetesen nem lehet kétségbe vonni, hogy a Bánk bán és egyéb művei között igen nagy az értékbeli különbség; mégsem akkora, mint kiadásaik aránya mutatja.

Katona összes műveinek kiadására — a most megjelent két kötet előtt — csak Abafi Lajos vállalkozott. Három kötetes kiadása 1880—1881-ben jelent meg, a Nemzeti Könyvtár XV., XVI. és XIX. köteteként. Kiadása nem teljes: *A rózsa* és a *Jolánta* kéziratát még nem ismerte, a dramaturgiai és történeti tanulmányokat nem számította az irodalmi művek közé. A szöveghűség szempontjából sem megbízható.

A rózsát, az Ilka-bírálatot, az idősebb Katona által kiadott Kecskemét történetéből kimaradt történeti részleteket és jegyzeteket, továbbá Katona több életrajzi vonatkozású iratát (pl. a jelen kiadásban is szereplő színész-szerződést és lakáskérvényt is) Miletz János adta ki először 1886-ban, Katona József családja, élete és ismeretlen munkái című kötetében. (Ebben közölt egy Tündéralma című vígjátékot is, de az nem Katona műve.)

Bayer József Katona József válogatott munkái című kötetének (1907. Remekírók Képes Könyvtára 47.) azért van jelentősége Katona művei kiadástörténetében, mert ez betűhív kiadásban közölte a Bánk bánt, a Lucza székét, a Jeruzsálem pusztulását és A rózsát.

A Bánk bán első kidolgozásának 1912-ben előkerült kéziratát Császár Elemér publikálta az ItK 1913. évfolyamában. A Jeruzsálem pusztulása verses átdolgozásának töredékét, Katona színháztervét, néhány hivatalos iratát, továbbá vadásznaplóját és feliratterveztét Hajnóczy Iván adta ki Katona József Kecskeméten (Kmét, 1926.) című munkájában, ill. a Katona Emlékkönyvben (Kmét, 1930). A jelen kiadásba felvett, Kisfaludy Károlyhoz intézett levelet Körmendy Viktor a Társaság 1916. febr. 5-i számában, az ugyancsak felvett védőiratot Csanádi Sámuel a Kecskeméti Lapok 1883. évi 42. számában publikálta.

A teljes Katona-életmű felméréséhez a felsorolt kiadásokon kívül Waldapfel József Katona-kutatásai teremtették meg a reális alapot, ugyanis ő tisztázta először megnyugtató módon Katona műveinek időrendjét és a Bánk bán előtti drámák eredetiségének kérdését. Monográfiája, melyben részlet-kutatásainak eredményeit rögzítette, 1942-ben jelent meg. Ugyanebben az évben tett javaslatot a kecskeméti Katona József Társaság „Katona József összes irodalmi művei" kiadására. A javaslatot az Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága — pénz hiányában — visszautasította.

Jelentős lépés volt Katona műveinek kiadástörténetében a Magyar Klasszikusok sorozatában 1953-ban megjelent Katona-kötet. Ez — Solt Andor gondozásában — megbízható kiadásban közölte a Ziskát, A rózsát, a Jeruzsálem pusztulását, a Bánk bánt, hét verset, az Ilka-bírálatot és a dramaturgiai értekezést, jegyzeteiben pedig részleteket adott a Jeruzsálem pusztulása verses átdolgozásából és a Bánk bán első kidolgozásából is. Ezzel Katona legfontosabb műveit tette hozzáférhetővé az olvasóközönség számára.

*

Az előttünk fekvő két kötet, amely klaszszikusaink bibliapapiros kiadásainak sorozatában jelent meg, teljesebb minden eddigi Katona-kiadásnál: magában foglalja Katona valamennyi ismeretes művét. A következőképpen csoportosítja őket: Eredeti drámák: *Aubigny Clementia, Ziska, A rózsa, Jeruzsálem pusztulása, Bánk bán*.; regénydramatizálások, átdolgozások: *A borzasztó torony, Monostori Veronka, A Luca széke, István* (1. köt.); versek, dramaturgiai tanulmányok: *Ilka, Mi az oka...*, a Bánk bán első kidolgozása; drámafordítások: *A Mombelli grófok, Jolánta; A kecskeméti pusztákról* (a Tudományos Gyűjteményben megjelent cikk); függelékben: *Szabados Kecskemét...történetei*, történeti jegyzetek, a Jeruzsálem pusztulása verses átdolgozásának töredéke; egyéb iratok: színészi szerződés, levele Kisfaludy Károlyhoz, feliratterveztete, egy védőirata, vadásznaplója, színházterve, lakáskérvénye. A kötetek tartalmát a kiadásra vonatkozó legfontosabb tájékoztatást magában foglaló utószó, jegyzetszótár és az idegen nyelvű szövegrészek, idézetek fordítása egészíti ki.

Alaposan átgondolt, az egyes művek jellegére, természetére gondosan ügyelő ez a csoportosítás, de némileg bonyolult. Talán helyesebb lett volna egymás után venni a drámák három csoportját (eredetiek, átdolgozások, fordítások), s negyedik csoportként hozzájuk csatolni a Jeruzsálem pusztulása átdolgozásának töredékét és a Bánk bán első kidolgozását is; ezeket követhették volna a versek, a dramaturgiai tanulmányok, a történelmi tanulmányok és az egyéb iratok. Az utóbbiak közül is ki lehetett volna emelni a vadásznaplót: ez — ha szükebb kör szórakoztatására készült is — szépirodalmi jellegű.

A két kötet anyaga teljesebb, sajtó alá rendezése gondosabb, mint nem tudományos célú, a nagyközönség számára készült kiadványoktól általában várni szoktuk. A kecskeméti Katona József Társaság már említett 1942-i javaslata — jóllehet „filológus", kritikai kiadásra gondolt — szűkebben vonta meg a kiadandó művek körét: történeti műveit (a Tudományos Gyűjteményben megjelent cikk kivételével), színészi szerződését, levelét, feliratterveztét, védőiratát, színháztervét és lakáskérvényét nem tartotta kiadásra érdemesnek. Véleményem szerint Solt Andor helyesen döntött, amikor ezeket is felvette: a történelmi művek irodalmi becsük miatt is,

a többiek pedig életrajzi érdekességük miatt feltétlenül megérdemlik a figyelmet.

*

Az egyes szövegeket a leghitelesebb források alapján közli a kiadó. A verseket és a Bánk bán első kidolgozását Katona saját kézirata (Széchényi Ktár kézirattára), A borzasztó toronyt, a Monostori Veronkát, a Zsiskát és a Jeruzsálem pusztulását idősebb Katona másolata, a Mombelli grófokat, a Jolántát, az Aubigny Clementiát és a Lucza székét közel egykorú kéziratos súgópéldányok alapján, azok utólagos betoldásait figyelmen kívül hagyva, eredeti szövegüket helyreállítva. (Idősebb Katona felsorolt másolatai és a súgópéldányok a Széchényi Ktár színháztörténeti gyűjteményében vannak.) A Lucza széke két fennmaradt súgópéldánya közül Solt — Abafival és Bayerral ellentétben — a korábbit, az 1822-it vette alapul, nem az 1841-i felhígított változatot. Az előbbi hitelessége mellett nemcsak a korábbi keltezés szól, hanem az is, hogy ez Udvarhelyi Miklósnak, Katona színészbarátjának a példánya volt. A Bánk bánt, a dramaturgiai értekezést és a Pusztaszerről szóló cikket a Katona életében megjelent első kiadás, ill. folyóiratbeli közlés alapján rendezte sajtó alá. Kézirat híján az idősebb Katonától származó első kiadás alapján adta ki a Szabados Kecskemét... történetei című művet is, ebben azonban némi sorrendi változtatást hajtott végre. Az ott a könyv végén talált *Városunk első lakosi, a kóbor jászok* című fejezetet *A költözött jászok* (jazyges metanastae) *Partiscum építésében* és a *Partiskom története a költözött jászok alatt* című fejezetek közé ékelte be — elhagyva fölülle a *Harmadik szak* megjelölést —, mivel értelem szerint ide tartozik. Az idősebb Katona által a második szakaszba utalt fejezeteket áttette a harmadikba, s a Második szakasz cím alatti kihagyással világosan megjelölte, hogy ez nem készült el. Katona Előbeszéde szerint ugyanis a második szakasz Kecskemét történetének a magyarok bejövetele utáni részét tartalmazta volna. Az 1834-i kiadásnak értelem szerint a harmadik szakaszba tartozó két fejezetét — szintén értelemszerű rekonstrukcióval — töretlenül folytatta a Miletz könyvének 228—255. lapján talált fejezetekkel, Miletz kiadása alapján. Miletz kiadása nyomán közölte A rózsát, az Ilka-bírálatot és az egyéb történeti jegyzeteket is. E műveknek Miletztől használt kéziratai, amelyek a kecskeméti levéltár ún. Miletz-féle gyűjteményében voltak, a második világháború folyamán megsemmisültek. A Miletztől kiadott történelmi jegyzetek közül nem vette fel Solt a puszta felsorolásokat és mások műveiből vett idézeteket. Így kihagyta a magyar királyok és erdélyi fejedelmek listáját (Miletz i. m. 267—277. l.), a Mária-kápolnáról szóló, jórészt Telek József Tizenkét csillagú korona című művéből idézett részt (Uo. 279—281. l.), a kecskeméti felekezetek papjainak felsorolását (Uo. 281—288. l.), a Blahó Vince beszédéből s Kecskemét történetére vonatkozó jegyzeteiből kiírt részleteket (Uo. 288—299. l.) és a Székudvari János verses históriájából készített szűkszavú kivonatot. (Uo. 313—314. l.) Eljárásának helyessége nem vitatható. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy A reformáció elterjedése hazánkban (Miletznél: országunkban) című fejezet sem egyéb, mint kivonat Blahó Vince könyvének 31—32., ill. 9—10. lapjáról, s az 1775 előtti kronológiai feljegyzések zömét is Blahó művéből írta ki Katona. Így hát ezeket is el lehetett volna hagyni. — A Jeruzsálem pusztulása verses átdolgozását és az egyéb iratok közé sorolt hét kisebb írást fentebb említett kiadásaikból vette; ezek közül a verses átdolgozás, a vadásznapló és a színházterv kézirata megvan a kecskeméti levéltárban.

A kötetek már valószínűleg a nyomdában voltak, amikor a kolozsvári ref. kollégium könyvtárában őrzött, az idősebb Katona másolatában fennmaradt versek és történeti részletek mikrofilm-másolata a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába került. Ez a kolozsvári kézirat nem volt ismeretlen korábban sem. Waldapfel is hivatkozott rá Katona-könyvében. Katona műveinek esetleges későbbi kiadásainál feltétlenül figyelembe kell venni. Az idősebb Katonától lemásolt versek között nem találjuk meg valamennyit a fia füzetébe felvettek közül, de vannak köztük olyanok is, amelyek abból hiányoznak. Ezek jórészt mások művei: ilyen a Sírhalmokkal rakott jajhalom, Székudvari János verse, bizonyosan ilyen a Belgrád ostromlása alkalmával Báró Vukatsovits seregéhez Márs nótája, s nem vall Katonára „Egy szegény ifjúnak" szerelmese, „egy Nagy Nemzetből származott Kis asszony" halálára írt sírverse és Az eltévelyedett hív című költemény sem. De biztosan ő írta — mint Waldapfel is megállapította — a szülőkhöz írt, még kezdetleges, valószínűleg az ifjú évekből való újévi köszöntőt. Igaz, hogy ezt maga kihagyta versei gyűjteményéből, de az összes művek között helyet kell kapnia. A kolozsvári kéziratban fennmaradt történeti részleteket is érdemes összevetni a Miletztől kiadottakkal. Kisebb eltéréseken kívül hosszabb részletek is vannak, amelyek Miletz könyvéből — s így jelen kiadásból is — hiányoznak. Így a Századoknak szüleményei a religióra nézve c. rész előtt egy teljes fejezetet találunk A Krisztus halála címmel, utána pedig egy keresztes esküformulát. Ha feltesszük is, hogy e két fejezet utólag, az idősebb Katonától került a kéziratba, eszmei és stiláris okok miatt is bizo-

nyosnak látszik, hogy eredeti, Katonától való az a két kisebb, erősen vallásellenes részlet, amely A magyarokról földünkön és A századoknak szüleményei... című részek végéhez csatlakozik. Az előbbi rész utolsó mondata Miletznél — és jelen kiadásban — ez: „De mivel mentsük ezeket, akik keresztények?" A kolozsvári kéziratban ehhez még a következő irónikus mondatok csatlakoznak: „Keresztények! Mi légyen a kereszténység? nyilván tudja már a világ, szükségtelen azt fejtegetni." A másik említett részhez csatlakozó mondatokat A történetíró Katona József című cikkem idézte. (It 1959. 277.)

Nagy érdeme a kiadásnak, hogy a leghitelesebbnek tekinthető forrásokhoz való visszatérés révén sikerült kiküszöbölnie az Abafi-féle kiadás sok, helytelen olvasatból, figyelmetlen másolásból, az utólagos javítgatások elfogadásából vagy egyszerűen a nyelvi sajátságok iránti nemtörődömségéből eredő hibáját. Így mindenekelőtt Katona nyelve áll sokkal tisztábban előttünk. Az Aubigny Clementia néhány lapjáról írtuk ki a következő helyesbítéseket: (zárójelben az Abafi-kiadásban talált szó) *adattatni (adatni), kelletik (kell), vérekkel (vérökkel), öszve (össze), esmérem (ismerem), önnen (önnön), polgárjainak (polgárainak), fejek (fejök), felcsapattatva (felcsapatva), velek (velök), hivségeket (hivségöket), bé (be), légyen (legyen), nékem (nekem), mindég (mindig), megöltetett (megöletett), szerént (szerint).* De az értelemzavaró sajtóhibáktól s az egyéb torzításoktól is megtisztította Solt Andor Katona szövegét. Néhány példa: I. köt. 11. l. 24. sor: *rémítő bámulással (Abafi: bámulással)*, 14. l. utolsó előtti sor: *kémélik* (A: *kémélitek*), 15. l. utolsó sor: *Hol most az a francia* (A. — utólagos javítás alapján: *Hol most az a hazafi*), 16. l. 3. sor: *Hol vagyon az oly francia* (A. — utólagos javítás alapján: *Hol van az oly hazafi*), 41. l. 17. sor: *el fog ő múlni* (A: *el fog ő bámulni*), 718. l. 15. sor: *éneklik felette a Miserere mei-t* (A: *énekienek felette*), 722. l. 8. sor: *agyarogsz* (A: *vigyorogsz*), 724. l. utolsó előtti sor: *Ébredjetek* (A: *Eredjetek*), 744. l. utolsó és 746. l. első sor: *Brr* (A: *Bort* ill. *Bor*), 772. l. 4. sor: *pikós* (A: *piros*), 798. l. 22. sor: *az irgalmasságra* (A: *az isten irgalmasságára*), 798. l. utolsó sor: *az erdőben, miképp mossa* (A: *az erdőben, miképp kiabálja elragadtatott leányának nevét, miképp mossa*), II. köt. 13. l. 6. sor: *telem* (A: *felett*), 19. l. 2. sor: *csend ült* (A: *csendült*), 20. l. 9. sor: *gyöngye* (A: *gyönge*), 25. l. 7. sor: *gyáva* (A: *gyász*), 36. l. 9. sor: *kedvele* (A: *kedv vele*), 292. l. 3. sor: *virgonc* (A: *ingonc*), 293. l. 18. sor: *Pszt, Gerval* (A: *Hallgasson Gerval uram*), 314. l. 28. sor: *Ah, ez terhes rollé, elszenvedhetetlen kezd lenni! — Meg kell — meg kell — (csengetnek) ki jön?* (A: *Ah, ez terhes és elszenvedhetetlen kezd lenni; — de (csengetnek) ki jön?*), 328. l. utolsó előtti sor: *apetitussal* (A: *étvággyal*), 352. l. 22. sor: *kezes* (A: *kulcs*).

Sajnálatos, hogy néhány hiba mégis maradt a szövegekben. Nem vetettük össze valamennyi mű szövegét a kézirattal, így hát erre vonatkozóan is csak példákat idézünk: I. köt. 47. l. utolsó sor: *töredékes porhanyúság* (kézirat: *töredekeny jöld és porhanyúság*), 49. l. 4. sor: *Egy új, egészen ismeretlen tartományba, melynek egyik részében nyugodalom virágzik, de én még nem esmérem az utakat, és eltévedek a kórók és tövisek közé* (kézirat: *Egy új, egészen esmeretlen tartományba, hol én még semmi utakat nem esmérek — egy tartományba, melynek egyik részében nyugodalom virágzik, de én még nem esmérem az utakat, és eltévelyedek a kórók és tövisek közé*), II. köt. 7. l. Az E verseimhez című első nem próza, hanem vers: aszklepiádeszi sorokból áll. Ezt már Horváth János is megállapította, ámbár ő is úgy, hogy prózaformában van írva, de voltaképpen vers (K. J. 86. l.) Nyilván ő is csak Abafi közlését látta, a kéziratot nem. Az ti. versben van írva. Hogy mégis Soltot is megtévesztette annak tudható be, hogy a hosszú verssorok mindegyike kiér a lap széléig, s így olyan, mint ha próza lenne. Ezt a látszatot kelti az is, hogy az egyes verssorokat kisbetűvel kezdi Katona, — de ezt többi versénél is így teszi. A kolozsvári kéziratban is verssorokba tagolva találjuk ezt a szöveget. A ritmust megtörő *azonban bent* szavak ott is, a Széchényi könyvtári kéziratban is ebben a ritmushoz alkalmazkodó alakban találhatók: *azonba ben.* — II. köt. 10—11. l. A magányhoz c. vers 1. szakaszában: *dühzajongásinak* (kézirat: *dühzajogásinak*), 3. sz.: *Ébredtétől* (kézirat: *Ébredtétöl*), 4. sz: *nekem* (kézirat: *nékem*), 5. sz: *növényein* (kézirat: *növevényein*), 12. l. utolsó szakasz: *ajtatosságomat* (kézirat: *ajtatoságomat*). 33. l. Az andal c. vers utolsó szakaszában: *ekként* (kézirat: *e'ként*). 35. l. 2. sz: *hajított* (kézirat: *hagyított*). 47. l. 2. sz: *raját* (kézirat: *rajját*), 3. sz: *nyöszörögte (nyöszögte), Jövő (Jövő), göncölt (göncölyt), a sorát (s sorát)*, 4. sz: *kerületemből (kerűletemböl), eszemből (eszemböl).* — Azt hiszem, nem kell hangsúlyoznom, hogy a versekben milyen lényegesek az egyes hangok hosszúságában, ill. rövidségében való eltérések is. — Itt említem még meg, hogy Solt nem adta okát, miért változtatta meg a verseknek a kéziratban talált sorrendjét, A holdhoz c. verset a Kérdés és Felelet után téve. Itt azt is, hogy az Aubigny Clementia szereplőinek felsorolásában említett *Több marsallok* a kéziratban nem szerepelnek.

*

Népszerű kiadásról lévén szó, a szöveget a kiadó mai helyesírással közli. Megőrzi azonban Katona sajátos nyelvhasználatának nem helyesírási jellegű elemeit. Így pl. — mint

láttuk — *öszve*-t, *esmér*-t ír a ma használatos *össze*, *ismer* helyett, de *oly*-t, *mely*-t, *új*-t, *ó*-t a Katonánál talált *olly*, *melly*, *ujj*, *oh* helyett. (Persze vitatható, hogy ez utóbbiak is pusztán helyesírási változtatások-e.) A modernizálás kiterjed az interpunkciókra is: ez Katona szövegeinek hanyag központozása miatt aligha volt elkerülhető. A versekben, ahol a vers ritmusa kívánta, változatlanul hagyta Solt az eredeti helyesírást. Véleményem szerint helyesebb lett volna a versekben minden hangterjedelmet jelölő helyesírási sajátságot változatlanul hagyni. Helytelen képet kapunk ui. a Bánk bán verselésének karakteréről, ha csak a jambusi lejtést támogató hangnyújtásokról veszünk tudomást (pl. ne ess utánna Ottónak nagyon; az ollyanoknak, mint te vagy, nagyúr), az azt megtörőkről nem. (Pl. olly nyughatatlan szívvel éjszakáztam; melly Éva csábítója volt ugyan-illyen szerelmet érezett az a; azon setét ködből, melly eltakarta; stb.)

Ezek az aprólékos kifogások egy nem kritikai igénnyel készült kiadással szemben talán szőrszálhasogatásnak tűnnek. Ezért hangsúlyozzuk újból, hogy e két kötet tudományos értéke a Katona-kiadások sorozatában igen nagy: a kritika szempontjait ehhez az értékhez kell mérnünk.

*

A jegyzetek sok kívánnivalót hagynak. Ez a sorozat jellegéből következik, mely e téren igen takarékos. Pedig a széles olvasóközönséget is érdekelnék az egyes művek keletkezésére, forrásaira, színpadi életére, kritikai fogadtatására vonatkozó legfontosabb tudnivalók. A jegyzetekben lehetett volna közölni olyan „érdekességeket" is, mint az egyes súgópéldányokra írt cenzori vélemények, a Bánk bán kecskeméti megjutalmaztatásáról szóló tudósítás vagy az apa előszava az 1834-i kötethez. Amilyen helyes, hogy a Ziska elé ebben a kiadásban végre odakerült a Schultztól fordított, Huszról szóló értekezés (már Waldapfel megállapította, hogy az Olvasóhoz intézett néhány sornyi előszó voltaképpen ennek a bevezetése, s így az a Magyar Klasszikusok kiadásában helytelenül került a dráma elé), éppoly sajnálatos, hogy az 1834-i kiadás közléséből nemcsak az apa előszava, hanem a rendkívül jellemző, s biztosan még a fiatal Katonától választott mottó is elmaradt.

A jegyzetszótár és az idegen nyelvű szövegrészek fordítása igen hasznos. De nem tartalmazhat mindent, amire az olvasónak szüksége lehet. A nyelvileg nehézkes, régies, emiatt gyakran homályos kifejezések, egyes célzások is magyarázatra szorulnának. Olyasféle jegyzetapparátusra lett volna szükség, mint amilyen a Magyar Klasszikusok köteteiben található, vagy a legutóbbi Shakespeare-kiadásban.

Itt kell még szót ejtenem a szép kiállítást illető dicséret mellett a sajnálatos — ám remélhetőleg csak szórványosan előforduló — gondatlanságról is. Abból a példányból, amelynek alapján ezt a recenziót írom, az I. kötet 41. ívét kifelejtették.

*

Összegezve az elmondottakat: Katona József összes műveinek ez a végre teljes kiadása irodalomtörténeti szempontból igen jelentős. Hiányosságai jórészt a kiadás jellegéből fakadnak. Arra figyelmeztetnek, hogy szükség lenne Katona műveinek kritikai kiadására.

Orcsz László

BABITS—JUHÁSZ—KOSZTOLÁNYI LEVELEZÉSE

Török Sophie gyűjtése alapján sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Belia György. Bp. 1959. Akadémiai K. 348 l. (Új Magyar Múzeum, 3.)

A borítólapon olvasható szöveg azzal ajánlja a könyvet, hogy az „a három költő életrajzíróinak, de művészetük esztétikai tanulmányozójának is nélkülözhetetlen segédkönyve lesz." De a könyv első olvasásakor elfelejtünk tanulmányozni, mert elragad a nem mindennapi látvány: egy szép, meleg, ifjúkori barátság és három rendkívüli szellem növekedésének, Babits, Juhász, Kosztolányi mondhatni történelem előtti (mert fellépésük előtti) életszakaszának látványa. A levelezés 1904—8 közti részét, mely az egész könyv anyagának mintegy kétharmadát teszi ki, olyan izgalommal olvassuk, mint egy érdekfeszítő „Bildungsroman"-t: oly kíváncsian a következő levélre, azaz a három költő fejlődésének következő fokára, arra, hogy mi lesz a következő könyv, amit olvasni fognak, mint egy regényben arra, hogy miképp fordul a hős életútja. Mert a három költő szelleme itt még plasztikus állapotban van; fejlődésük a „regény" cselekménye. S elragadó a tanulásvágynak az a szenvedélye, a nagy példaképek keresésének az a csillapíthatatlan szomja, amely kisüt a levelekből s a kért, illetve elolvasott könyvek kölcsönös küldöz-

getésében is megnyilvánul. Babits, Juhász, Kosztolányi olyan hévvel tanul, olvas, dolgozik átvirrasztott éjszakákon, mint akik tudják, hogy rendkívüli feladatra, egy nemzet kultúrájának felemelésére készülnek. Valóban, nemcsak mint alkotókra kell felnéznünk rájuk, hanem mint tanulókra, művelődő emberekre is. Óriások olvasnak így, akik szellemi táplálkozásukban nem kevésbé nagyok, mint az alkotásban.

De való, hogy a könyv sok tanulsággal is szolgál. S e tanulságok annál becsesebbek, mert egyébként, sajnos, koldusok vagyunk a Nyugat-korra vonatkozó intim dokumentumokban, hiszen a nagy nemzedék egyetlen tagja sem írta meg emlékiratait (Gellért Oszkár könyvei tudvalevőleg édeskevés használható új adatot tartalmaznak). Az itt feltáruló szakasz, ismétlem, az 1904—8 közti évek, s főszereplőjük: Babits és Kosztolányi. A későbbi időből már csak kurta levelek vannak, de ez nem nagy baj, mert a három költő tanulásának és fejlődésének legintenzívebb periódusa épp az 1904—8 közti idő, meg aztán 1908-tól már mindhármuk működése a nyilvánosság fényében folyik le. Az viszont sajnálatos, hogy Juhász csak kevésszer szólal meg; annál sajnálatosabb, mert minden levele érdekes és megkapó.

A levelezés tanulságos a negatívumaiban is. Érdekes például, hogy egy korban, mely jó félszázad, 1848 óta az ország politikailag legforrongóbb szakasza, e költők tudomást sem vesznek a közel és távol zajló nagy társadalmi eseményekről: az oroszországi forradalomról, a hazai országos vasutas-sztrájkról, a kormánypárt 1867 óta első választási bukásáról, a darabont kormány nyaktörő kísérletéről, az országot mindennek következtében eltöltő lázas állapotról; nem érzik, hogy korfordulón állnak, csak Kosztolányinál és Juhásznál sejlik némi darabont-ellenesség. (Kosztolányi levele, 1905. júl. 19.) S ne gondoljuk, hogy talán csak a levelekből hiányzik a mondott események visszfénye, egyébként azonban erősen foglalkoztatták őket. Babits *Hulátfiai* és Laczkó Géza *Királyhágó* című regényei, amelyek részben épp ebben az időben játszódnak le, szintén nem tükröznek semmit az egykorú politikai eseményekből és azoknak rájuk tett hatásából. Pedig tudjuk, hogy a Négyesy-stílusgyakorlatokon sok egyetemi társuk már a szocializmus képviseletében szólal fel, nem beszélve Adyról, aki nemcsak ezeknek az éveknek eseményeit és problémáit éli át mélyen, hanem már a szélcsendes korábbi években is, mint debreceni és nagyváradi hírlapíró, lenyűgözve figyeli a társadalom vajúdását.

Nem mintha Babitséknak nem volna igényük világnézeti alapra és biztosságra. Vágyuk megnyugtató filozófiai irányításra nem kevésbé heves, mint költő-példaképre (regényt csak elvétve olvasnak). Rajongnak Carlyleért és főképp Nietzscheért, többször előveszik Schopenhauert, Babits sokat foglalkozik lélektannal, Kosztolányit a bécsi egyetemen csak a filozófiai előadások érdeklik, legjobb barátjuk a filozófus Zalai Béla. Világnézeti érdeklődésük azonban nem terjed ki a társadalom kérdéseire, s ítéleteikben fel sem merül a gondolat, hogy művészi alkotásoknak a szépségen túlmenő célja is lehet. A levelek megerősítik Ady ítéletét, aki Kosztolányit első verseskönyve alapján „irodalmi költő"-nek jellemezte, s felmerül bennünk a kérdés, hogy vajon nem hiányos és megszépítő-e az eljárásunk, mikor irodalmi felújulásunk létrejöttét kizárólag a forradalom érlelődésével magyarázzuk s figyelmen kívül hagyjuk azt a roppant szomjuságot, amely, konzervatív értelmiségi körökben is ez időkben tört fel a nyugati kultura megismerésére.

A levelek érzelmi tartalma — Petőfi és Arany, Arany és Tompa, vagy Flaubert leveleihez mérve —, fiatal költők megnyilatkozásairól lévén szó, meglehetősen sovány. Babits és Kosztolányi főként könyvekre rezonálnak, az életre nem; nagy becsvággyal merülnek el a világirodalom nagy műveibe és fordítják a nyugati költőket, de mintha alig élnének érzelmi életet. Leveleik alapján inkább pompás esszéistákat és műfordítókat jósolnánk belőlük, mint lírai költőket. Persze a műfordítás — talán öntudatlanul — nemcsak egy bizonyos fajta írói munkát jelentett nekik, hanem a provinciális magyar műveltség óhajtott megújításának eszközét is.

A levelekből kirajzolódik az arcképük. Babits Mihály — aki két évvel idősebb Kosztolányinál — hűvösen fogadja ennek feléje áradó rajongását, egyébként is tartózkodó és zárkózott. Leveleiközött különösen érdekes, mert korai líráját is magyarázó, amit Kosztolányinak írt a világ színességét tükröző költészet érdekében (1904. aug. 20.) és Juhásznak „az átkos lírai szellem"-ről, a szubjektivizmus ellen, amely behunyja szemét a világ előtt. (1905. aug. 3.) Meglepő, hogy a verselés technikájában még aránylag gyönge: Kosztolányinak készebb a verselése is, a prózája is.

Babits 1908-ban Szegeden a sajátos magyar irodalmi stílus lehetőségén töpreng, minden bizonnyal azért, mert ő is az akkor igen népszerű lechnerizmus hatása alá került. Ennek hozzá közvetítőjét is felfedezhetjük a költő legjobb szegedi barátja, a mérnök és költő Kun József személyében, aki — mint ezt Vámos Ferenc kéziratos Lajta-monográfiájából tudom — Lajta Bélának, Lechner legtehetségesebb folytatójának osztálytársa és a magyaros építészeti irány apostola volt. A jegyzet helyes feltevése, hogy Babits *Magyar irodalom* című tanulmánya, mely

Irodalmi problémák című könyvében 1917-ben jelent meg, legalábbis főrészeiben azonos az 1908-ban írt szegedi tanulmánnyal. Szeretném e feltevést azzal megerősíteni, hogy e tanulmány némely állítása, amely a megjelenés időpontjában, 1917-ben már igaztalan, sőt szinte érthetetlen volt, nem is magyarázható másképp, csak ha tudjuk, hogy 1908-ból ered, mikor még körülbelül találó megítélése a helyzetnek. Azokra a mondatokra gondolok, amelyekben Babits az egykorú magyar írók műveletlenségét emlegeti (Irodalmi problémák, 31., 66., 77., 82. l.).

Kosztolányi rajongó szeretettel, fanatikus hódolattal néz fel Babitsra, és ezt minduntalan szemébe is mondja; Babits nemcsak zseniális költő a szemében, hanem nagy, sőt szent ember is. S ez őszinte rajongás; barátja háta mögött is hirdeti. Csak 1908. febr.-tól kezdve nézi némi kritikával Babits verseit; igaz, hogy Babits már előbb, 1907-ben bíráló szavakat ejtett Kosztolányiról. (l. Kosztolányi levelét, 1907. júl.); ettől kezdve állandóan valami feszültség lappang viszonyukban. Kosztolányi ideáljai: Shakespeare, Ibsen, Byron, Carlyle, Nietzsche. 1904-ben, bécsi tartózkodása alatt úgy érzi, jelentős belső fordulatot él át: kiábrándul eddigi hiteiből és eszményképeiből: Ibsenből és Nietzscheből; rájön, hogy imádni kell a magyarságot és a múltat. Ez persze nem igazi fordulat nála, hiszen egy-két évvel ezelőtt, gimnazista korában is így gondolkozott; mindössze annyi történt tehát, hogy rövid keresés után visszatért eredeti nézeteihez. Egyénisége alaptendenciái: a dekadencia gyűlölete, optimizmus, az energia kultusza, hatalmas munkakedv és szorgalom, amit programként is hirdet, meg gyakorol is, már korán kialakultak; ars poeticájából is már korán kijegecesedett a realizmus (persze csak nyelvi realizmus) hit-elve és az a „mélység"-ellenesség (levele 1906. ápr. 4-én), amelyet később *Esti Kornél énekében* is vall. Levelei alapján azt hihetné az ember, hogy ha költő, hát konzervatív, realista, optimista költő lesz belőle.

Juhász a leglíraibb a három költő közül; levelei csupa fordulat, szellem és érzelem. De leveleiből sem kapunk rá magyarázatot, hogy míg Babits és Kosztolányi pályája állandóan felfelé ível, a nem kevésbé kitűnő Juhász oly csillogó kezdet után miért marad le. Nem derül ki az sem, mi az oka, hogy már 1905-ben pánik fogja el jövője miatt, hiszen indulása a legszebb reményekre jogosít. Egyelőre még aktív ember, tele életvággyal, főképp nagyváradi tanársága idején. 1908-tól kezdve, mikor lemaradása már nyilvánvaló, Babits és Kosztolányi egymás helyett már csak Juhászt szeretik; különösen Kosztolányi — aki korábban egy ízben kétszínűen viselkedett vele szemben (vö. a 139. és 140. lapokat), — mindvégig megindító hűséges szeretettel törődik vele, vígasztalja és támogatja.

Jellemző az is, hogy kiket szeretnek és kik hagyják hidegen őket. Fő bálványuk Nietzsche, mégpedig arisztokratikus oldaláért a francia Lichtenberger értelmezésében; szeretik Carlylet is, akinek rájuk és másokra tett hatását ezentul számba kell vennünk, az ez időben nálunk népszerű Spencert hűvösen említik; Schopenhauert nagy írónak tartják, de mint filozófust, ingadozóan ítélik meg; Marx neve egyetlen-egyszer sem fordul elő leveleikben. A költők közül Leconte de L'isle és Baudelaire a kedvencük, de nem kevésbé nagyra becsülik Jean Richepint is. Rajongnak a Faust-ért és Ibsenért; Kosztolányi Byronért és Stendhalért is. A dekadenseket megvetik, de a dekadenciát Babits megvédi. Mit jelenthet ez a homályos állásfoglalás? Ha látjuk, hogy a dekadensek közt Mallarmé, Verlaine, Maeterlinck, Moréas, Rimbaud nevét sorolják fel (25., 41., 44. l.), azt kell gondolnunk, hogy dekadenseken az egykorú terminológiának megfelelően a szimbolistákat értik, akiket Kosztolányi nyelvi finomkodásuk, Babits az ürességük miatt vet el. De mit jelent, hogy a dekadenseket elutasító Babits megvédi a dekadenciát? Erre *Petőfi és Arany* című esszéje felel, amelyből kitűnik, hogy a betegséget magasabbrendű állapotnak tekinti, mint az egészséget. Valóban, az „objektiv" Babitsnak idegen a szimbolizmus, de oly dekadens verseket ír, mint A Világosság Udvara. Feltűnő, hogy a magyar múltból a Petőfi iránti érdeklődés nem csillan fel leveleikben, de mindhárman annál jobban szeretik Aranyt. Kosztolányi szereti Csokonait is (és meglepetésünkre nagyrabecsüli Dóczi Lajost). Vajda János, akinek a *Holnap* költői a nevezetes antológiát ajánlják, nem foglalkoztatja őket; érdekes Babits vallomása, hogy Péterffy Jenő nem tetszik neki. Ismeretes, hogy Kosztolányi és Babits egyforma hevességgel, valóságos felháborodással utasítja el Ady *Új Versek*-jét, főképp azért, mert Ady szidja a magyar viszonyokat. Babits leveleinek Adyra vonatkozó részét (1906. febr. 21.) — tudomásom szerint a Babits-hagyaték őreinek határozott kívánságára —, Kosztolányi 1920. febr. 15-i levelét pedig a költő özvegyének követelésére a kiadó kénytelen volt megcenzúrázni. Véleményem szerint helytelen volt a beavatkozás, hiszen ezt a kiadványt művelt irodalmárok olvassák. Azt talán mondani sem kell, hogy Adyt nem kell félteni a még kiforratlan Babits és Kosztolányi értetlen nacionalista szidalmaitól. De e kifakadások még Babits presztizsének sem ártottak volna sokat, hiszen egy fiatalember megnyilatkozásai. Babits nemesi és nacionalista gőgű levele azért tanulságos,

mert ösztönzést ad a már közhellyé szilárdult nézet revíziójára, hogy Babits a 19. század liberális szellemében nőtt fel. Kosztolányi kihagyott leveléért pedig azért kár, mert jobban megértetné a hírhedt „Pardon"-rovatot, amelyet a költő ugyanabban az időben írt az Új Nemzedékben. A két nagyramenendő költő korlátolt szavain inkább sajnálkozni kell, mint felháborodni, azon meg csak mosolyogni lehet, hogy Babits 1906-ban, az *Új Versek* megjelenése után Kosztolányit tartja az első modern és magyar költőnek. Meg kell jegyeznem, hogy Juhász már ekkor is haladóbb szellemű, mint két barátja. Bár 1904-ben még konzervatív módon viszolyog a szociológusoktól (1904. dec. 20), és 1907. április 11-én is, talán kissé tréfásan, a reakciósok közé sorolja magát, ő már 1905-ben szereti Adyt, 1906-ban már ismeri a történelmi materializmust (okt. 27.) és valami laza kapcsolatban lehet a szocializmussal; későbbi fejlődéséből sokat megsejttet az is, hogy 1905 januárjában Kosztolányinak írt levele szerint Dózsa örök téma, mint Káin, Oresztesz, Krisztus vagy Napóleon.

Persze idővel mindhárman túlfejlődtek ifjúkori nézeteiken. Babits utóbb megbarátkozik a szubjektív lírai szellemmel, nacionalizmusát az általános emberi igazságokhoz való ragaszkodás váltja fel és 1908-tól állhatatos híve Ady Endrének. Kosztolányi megértőbbé válik a modern költői eljárások iránt és sűrűn fordítja az itt még gyűlölt dekadenseket. Juhászban idővel elhalványul fiatalkori vallásossága és tudatosabb lesz szocializmusa. De ifjúkori nézeteikből sok minden megmarad: így Babits Mihály, mint ifjúkorában, később is büszke nemesi származására s mindvégig vallja azt a filozófiát, hogy a művészet értéke és hivatása a világ megsokszorozásában áll. *(Óda Iriszhez, Játékfilozófia.)* Kosztolányi hű marad a munkához és optimizmusához, ifjúkori verselési elveihez és gyakorlatához, nyelvében a realizmus és az érzékletesség követelményéhez. Ha Nietzschétől később el is szakadnak, nála tanulták meg és szokták meg a gondolat magasain járást; s mindvégig hűek a l'art pour l'arthoz, amely, bizonyos határokon belül, ellentétes világnézetű művek élvezését is lehetővé tette nekik, ha művészileg kielégítette őket.

Örvendetes, hogy az Akadémia végre elénk bocsátotta ezt az élvezetes és tanulságos könyvet, amely Török Sophie gondozásában már 1944 márciusában ki volt szedve a Franklin-nyomdában, de a náci betörés miatt akkor nem jelenhetett meg, majd a nyomdával együtt a szedése is elpusztult. A gyűjteményt most Belia György kiegészítette; a gondos jegyzetelés is, melynek főérdeme a levelekben említett Babits-versek közlési idejének megállapítása Babits kéziratos hagyatéka alapján, az ő munkáját dicséri. Ahol azonban e hagyaték nem segíti a szerkesztőt, a jegyzet szűkszavúbb a kelleténél és nem mentes tévedésektől sem. Ha például Kosztolányi megemlíti, hogy 1904-ben a bécsi egyetemen Emil Reich, Bolzmann és Reininger filozófusokat hallgatja (59. l.), aligha nyerünk valamit a jegyzetből, amely — mintha Kosztolányi szavai megerősítésre szorulnának — mindössze annyit közöl, hogy a nevezettek valóban filozófiát tanítottak a bécsi egyetemen és ettől eddig éltek (259. l.). Ehelyett az volna tanulságos, ha megtudnánk valamit arról, milyen nézeteket hirdettek a nevezett professzorok, és Kosztolányi mit tanulhatott tőlük. — Az 1904—7 közti levelekben minduntalan felbukkan Zalai Béla neve, s mindhárom költő állandóan a feltétlen becsülés és szeretet hangján ír róla. Az olvasóban óhatatlanul felmerül a kíváncsiság, ki volt ez az érdekes filozófus és irodalombarát, akit Babitsék összes egyetemi társaiknál jobban kedveltek és becsültek. A jegyzet megint csak két évszámot mond és a fiatalon elesett filozófus egyetlen tanulmányának címét említi meg. Ezzel megint nem lettünk okosabbak. Pedig nem lett volna nehéz többet tudni róla: Fogarasi Béla már 1916-ban tanulmányt írt Zalairól. — György Oszkár életrajzi évszámait a jegyzet úgy közli, mintha ez a rokonszenves ember természetes halállal halt volna meg. Nem tudom, miért kell elhallgatni, hogy a fasiszták áldozata lett. — A jegyzet néha cserben is hagy: Érdekelne például, hogy kik az „ifjú Philippe és érdektársai", akik Babitsot 1904. nov. 17-i levele szerint megfosztották illúzióitól (52. l.); a jegyzet azonban fel sem figyel a rejtélyes mondatra. — A Kosztolányi-levélhez, amely szerint Simonyi Zsigmond 1909. nov.-ben felkérte a költőt, írjon egy hosszabb nyelvészeti értekezést az új magyar költői nyelvről, meg lehetett volna említeni a felkérés nyilvánvaló magyarázatául, hogy Kosztolányinak szeptember 1-én érdekes cikke jelent meg a Nyugatban a magyar költői nyelv azidőbeli átalakulásáról. — Néhány kis tévedésre is rá kell mutatnom: A Munka Szemléje szerkesztője nem Diener Dénes, hanem Diener-Dénes József. Antal Sándor nemcsak újságíró, hanem elsősorban író, több novelláskötet szerzője. Saphirról nem elég annyit mondani, hogy osztrák humorista, hiszen magyar állampolgár volt és kezdetben pesti német lapok munkatársa. Schmidt Jenő Henrik nem újagnosztikus (?) filozófus volt és Nietzsche stb. „népszerűsítője", hanem önálló filozófus, anarchista és gnosztikus. Leonhardi (256. l.) nem a harmadrangú hasonlónevű német festő, akit nálunk nemigen ismerhettek, hanem egy akkoriban országszerte használt tinta gyárosának közismert neve. Hingár Ácsiról — ha igaz, hogy

mint a jegyzet állítja, vicclapfigura volt — jó lett volna elárulni, hogy melyik vicclapban szerepelt. A Magyar Szemle című hetilapot a jegyzet úgy jellemzi (266. l.), mintha alapításától kezdve mindvégig, egész 1906-ig, mikor a három költő fő fóruma lett, egységes szellemű lap lett volna, holott 1906 jan.-ban az addig klerikális lap szerkesztőt, munkatársakat, irányzatot és külső formát cserélt, mindössze csak a címe maradt a régi. Gerely József szerkesztése alatt az irodalmi megújulás felvilágosult szellemű friss szócsöve lett, csupa haladó munkatárssal. Nem tudom végül, hogy született a jegyzetnek az a meglepő állítása (283. l.), hogy Poe *A harangok*-jának Babits-i fordítása nem jelent meg a Magyar Szemlében; megjelent, mégpedig épp a „Babits-szám"-ban, 1906. aug. 30-án, a 35. számban.

A jegyzetek e kisebb tévedései és hiányosságai azonban nem csökkentik a kötet rendkívüli forrásértékét. Babits, Juhász és Kosztolányi fiatalkori bizalmas vallomásainak ismerete lehetővé fogja tenni a Nyugat-mozgalom létrejöttének illúzióktól mentes, és az eddiginél alaposabb marxista elemzését. Lehet, hogy Adyra vonatkozó némely éretlen kijelentésük, meg a levelekben megnyilvánuló elavult filozófiai nézetek és hangulatok némi csalódást fognak kelteni. Az irodalomtörténetírás azonban a nagy íróknak nemcsak erényeit, hanem tévedéseit is bemutatja. A kötetben feltárt izgalmas dokumentumokból a modern magyar irodalom kutatója bizonyára sok fontos következtetést von le a jövőben — a fentiekben csak jelezni tudtam néhányat. Felmerülhet egy kérdés, nem lett volna-e helyes, az elvi tanulságokat már magában a kötet jegyzeteiben vagy egy nagyobb bevezető tanulmányban kifejteni? Tudományos alapossággal alighanem lett volna még ez lehetséges, s főképp jegyzeteknek ez nem is feladata. A kötet: forráskiadvány, hivatása biztos alapot nyujtani az értékelő összefoglalás számára. A levelekben felvetődő problémák beható tárgyalása eljövendő tanulmányokra vár. Kívánatos, hogy ezek is minél előbb napvilágot lássanak.

Komlós Aladár

KAFFKA MARGIT: HULLÁMZÓ ÉLET

Cikkek, tanulmányok. A válogatás, előszó és jegyzetek Bodnár György munkája. Bp. 1959. Szépirodalmi K. 343 l.

Irodalmi, színházi kritikák, portrék, útiképek, hozzászólások éppen időszerű kérdésekhez — így jellemezhetnénk részletesebben műfaj szempontjából e kötet írásait amely Kaffka publicisztikáját foglalja magában. Mennyi kisszerű téma, mennyi elfelejtett író és mű; Ki tud ma már Jörgné Draskóczy Ilmáról avagy Kupcsay Feliciánról? Kit foglalkoztatnak a századelő bontakozó magyar feminizmusának kérdései? Mégis; mi indokolja e tematikájában nagyobbrészt eljelentéktelenedett írások egybegyűjtését? Kétségtelenül mindenekelőtt Kaffka művészetének azok a magaslatai, amelyeket a Szinek és évek, a Hangyaboly, az Állomások, néhány nagy novellája és verse érzékeltet. Másrészt nem utolsósorban ennek a kötetnek a tanúsága: jelentős kritikusi egyéniség arcéle tárul fel előttünk a Hullámzó élet írásaiból.

A szükség szülte nagyobbrészt ezeket a kritikai írásokat: az új irodalom megerősödésének, térhódításának komoly akadálya volt a nagy tehetségekhez méltó nagy kritika hiánya. A most megjelenő vaskos írói irodalmi-kritika gyűjtemények — Móricz, Kosztolányi, Nagy Lajos, Krúdy írásai, hogy csak a legutóbb megjelentekre utaljak: ebbe a sorba tartozik a Hullámzó élet is — jelzik azt a megoldást, amelyet aztán az írók választottak: maguk „ugrottak be" kritikusnak s így prezentálták egymás, vagy a szembenálló táborban levők műveit, ill. a múlt értékeit. A szükség így vezetett végeredményben irodalmunk jelentős gazdagodására: az írók szüntelenül tudatosították önmagukban a saját ars poetikájukat és állandóan konfrontálniuk kellett azt az elemzett szerzők műveivel.

A Nyugat nagy „szereposztásában" Kaffkára másod vagy az esetek többségében egyenesen ötödrangú írók műveit, s ezek közül is elsősorban nő írók alkotásait bízták. Az elemzett könyvek szerzői közül ma már csak Kosztolányi, Szabó Dezső, Balázs Béla, Herczeg Ferenc nevénél állunk meg, s Lesznai Annára, Lengyel Menyhértre, Erdős Renére, Szederkényi Annára, de talán még Lagerlőfre is csak úgy tekintünk, mint akiket a kor ízlés ismerete emel ki az ismeretlenségből. S ezzel a névsorolvasással már be is fejeztük a kötet lényegesebb kritikáinak felsorolását.

Kaffka kritikái művészi érlelődésével együtt indulnak, és csaknem elkísérik az írónőt korai haláláig. S ezeket az írásokat mindenekelőtt úgy olvashatjuk; hogy arra figyelünk; hogyan kereste Kaffka saját alkotó gondjaira a feleletet. Ezek a választ kereső

írások a kötet legérdekesebb írásai: Kaffka műhelyébe pillanthatunk be ezeken keresztül. Mariay Ödön: Kelet fia c. novellásköteté-ről írva — 1910-ben — árulkodóan elszólja magát egy helyütt: „Vajon nem az ilyen és így botló novella kezdetek után kell eljönni a megígért, új magyar társadalmi regényének . . .?" — kérdezi. (75 l..) S ez a kérdés a jellemző Kaffka regényelemzéseire: a várva-várt új magyar társadalmi regény ideális perspektívájából nézi az elemzett műveket. A készülődő írónőnek milyen pompás vizsgája művészi ismeretből Selma Lagerlőf: Az Antikrisztus csodái c. regényének elemzése. Kaffka észreveszi, hogy a regény felszíne mögött nincs igazi mélység, s romantikusnak látja az írónőt. Milyen találó megfigyelést tesz eközben a Jókai és Lagerlőf romantikájának különbsége között: „Néha arra kell gondolnom, nem egy hűsebb és fegyelmezettebb Jókai-é a Nobel-díj nyertese, a miénk forró fantasztikuma, felötlő aránytalanságai nélkül, de folyamatos láncolatú meseszövése és pompásan egész kisemberei nélkül is?" (63. l.) S a realista szándékú írónő utasítja el Lagerlőf „kicsit bornirtan tetszelgő romantikáját." (63. l.) S nem csodálkozhatunk aztán, amikor Antonio Fogarazzo: Kis emberek régi világa c. könyvét elemezve a szerző *tapintatát* dicséri meg mint művészi erényt. (72. l.) Irodalmi eszményekben így érlelődik Kaffkában a Színek és évek. S elemzett nézeteinek nem mond ellent az „irány"-zatos irodalommal szembeni többszörös kifakadása sem: egyrészt azért, mert a szóban forgó könyvekről — Mariay és Andor József írásairól (75, 138. l.) kiderül, hogy konzervatív szempontból irányzatosak, másrészt: az írónő ars poetikája sarktételeként mindezzel az Életigazságát állítja szembe: „De a művészetben, ó, mégis-ott hadd zúgathassa váltakozva hullámait, vészét, záporverését a faltól határoltan, sok szempontú, gáttalanság-törvényű, önkényes és tágas és igazi élet." (110. l.) Ez az állásfoglalás mutatja egyuttal a Nyugat esztétikájának tisztázatlanságát, iránytalanságát, s Kaffka nézeteinek erjedését, saját útkeresését is. — Herczeg regényéről szólva mintegy kulminálnak Kaffka kritikusi erényei: pontosan látja Herczeg művészetének természetét, tehetségének határait: „Eltünődhetünk rajta hogy ez a történet milyen gyönyörűen, megdöbbentően mély és gyökeréig eleven, igaz lehetne. — . . . Csakhogy az írótól hiába akarnánk erről megtudni valamit: vannak dolgok, amik fölött úri tartózkodással, diszkréten, fölényesen, hidegen és kényelmesen síklik el. A dolgok történnek robogva, hangos, ötletes, társalgásos szavak röpködnek, aztán hirtelen csend . . . . Csak a kézzel fogható dolgokat engedi érintenünk, a többihez, úgymond semmi közünk „Az élet itt számunkra csak eseményekben jelenül meg." (87. l.) S miután ilyen hűen bemutatta Herczeg művészetének jellemző vonását, ugyanilyen frappáns az ezt követő magyarázat is, amely Herczeg írásainak társadalmi• funkcióját határozza meg: „De bármit beszéljünk, nagy dolog az és szerencse, hogy a „mívelt olvasók" nagy tömegét éppen egy Herczeg Ferenc, egy ilyen fölöttük álló és a velük bánást, érettük fáradást mégsem sajnáló író hódítja és emeli magához, mondjuk a Marlitt-érából; mint ahogyan emez Nick Cartertől váltja meg a varróiskolát; viszont Nick Carter félredobatja a cselédszobákban" Az elcserélt grófleány kincsét". Ennek már ez a sora." (88. l.) S habár ezt a kritikát kiemelve mutattuk be, tulajdonképpen ez is a Kaffka műhelyébe bevilágítók közé tartozik.

Nő írókról, könyveikről írva a női érzések, s egyáltalán: az érzelmek kifejezésének más témákkal való egyenrangúsításáért küzd. Ez a gondolat fogalmazódik meg Erdős René: Aranyveder c. kötetével foglalkozó kritikájában. Ám ugyanakkor másutt el is határolja magát az érzelmek giccsesítésétől.: „Mindenképp többet kell hogy halljunk e rikoltó és pőre egyoldalúságnál, melyre mohó kizárólagossággal veti magát a félrevezetett ízlés, mert benne „zászlóvívő" forradalmiságot és „mártíros" érdekességet vél találni." (69. l. Nevis: Nász előtt). Az olcsóság ellen emeli fel szavát akkor is, amikor H. Lavedan darabjáról ír. (105—106. l.) Így rajzolódik ki előttünk egy kritikusi ars poetika, amely ugyan elsősorban egy nagy irodalmi mozgalom általános igazságait érvényesíti, de ezt színezi a saját útkeresése, s amely ugyan belül marad a Nyugatra oly jellemző impresszionista kritikai látáson, de ezt tágítja, néhol pedig egyenesen áttöri haladó világnézete, amelyen belül az évek múlásával egyre inkább Ady lesz a kizárólagos mérce. (97. l.)

Publicisztikájában — akár a cselédkérdésről, akár egy utazásáról ír — fő szólamként hangzik fel újból és újból tudatos asszonyisága és tudatos polgárisága. „Hát dolgozik! Örüljön neki, hogy végre azt csinálja, amit minden normális, valamire való ember! Hogy kikerült egy hazúg, vétkes, szédelgő és egészségtelen finomkodási pózból, mely finnyás gőggel vallotta magát „vázá"-nak és nem „fazék"-nak az emberi világ háztartásában." (269. l.) A női munkának az apoteozisa az, amellyel gyakran találkozunk Kaffka publicisztikájában. Bár itt ugyanakkor azt is megjegyezhetjük, hogy a nőprobléma örökös boncolása kissé egyhangúvá teszi a kötetet. Csak kissé, mert hiszen tematikailag meglehetősen változatos Kaffka publicisztikája, benne útirajz, hozzászólás aktuális irodalmi kérdéshez, természettudományos kérdések boncolása, háborús jegyzetek s újra és újra asszony-ügyek . . . „. . . Magyarországon

már gyönyörűen meg lehet élni irodalomból és irodalom körüli foglalkozásokból — éppen csak írásból sehogysem" (1700.) — jegyzi meg az írók szervezkedése körüli vitákban és tiltakozik ellene, hogy munkaadók és vállalók egy szervezetben legyenek. A legszenvedélyesebben háborús publicisztkájában szólal meg: ezekből láthatjuk, hogy mennyire felnőtt Ady mellé, mennyire magáévá tette annak gondolatait: az Ady—Rákosi vitában egyértelműen foglal állást a megtámadott Ady mellett; elutasítja a túloldal ama érvét, mintha a háború jelentené a megoldást a magyarság bajaira és leírja, hogy „ezentúl is, némi történelmi és kultúrérzékkel nyugatról fogjuk várni azokat a kultúrelemeket, melyeket a magyar haladás, még a legnemzetibb is — át és feldolgozni köteles, ha nem akar hiába és értelmetlen erőpazarlással mindent újra és előlről kezdeni." (213. l.) Ady hangján ír arról, hogy ennek a háborúnak nincsenek Tyrtaiosai, akik dicsőítő ódákat írnának; „nem, nem születtek új époszok a Nagy Krupp szellemének segélyülhívásával," — jegyzi meg irónikusan. „És ma az a leggazdagabb, ki várni érez, várni tud . . . s nem hord össze hetet-havat!" — idézi Adyt. (214. l. 215. l.) S Adysan forrósul fel akkor is a hangja, amikor a háborús-emberről ír: „Mert én láttam és éreztem és éltem a Háborút, a huszadik századbeli Ember e méltó teljesítményét! — Semmi közöm ehhez az emberhez, befogom a fülem, haragban vagyok vele, nem szólok hozzá: énelőttem levizsgázott és megbukott, osztályismétlésre utasíttatik," S egy vasúti kocsiban — egy a háborús konjunktúrát kihasználó kofa beszédét hallgatva — ébred rá a nagy történelmi helycserére, amely az alullevőket felhozza és a régi magyar középosztályt háttérbeszorítja. Kaffka nem tud egyértelműen örülni ennek: félti azt a kultúrahordozó kismagyar világot, amely egy életformát, ízlést képviselt. Szkepszise rokon nagy tehetségű kortársáéval — Török Gyuláéval, s rokon azzal a hanggal, amelyet Bölöni képviselt az ekkor zajló dzsentrivitában. S mintha Kaffka írása — Vasúton — is közvetett beleszólás volna ebbe a vitába. (298—299. l.) Már poszthumusz írásként megjelent, szép című — „Lelkes dolgoknak lelkesültjei" — cikkében bizakodással néz a forradalomra, mint amely megvalósítja a dédelgetett humanista eszményeket. S az idézetek is tanúsítják: hogy tisztult le már-már olvashatatlanul szecessziós korai prózája, (amelyre az alanyok megsokasítása volt jellemző), s ez a nagy életmű „melléktermékeként" indult műfaj hogy nőtt fel lassan maga is a nagy művek mellé.

Hogy Kaffka publicisztikus jellegű írásait együtt olvashatjuk, azért Bodnár Györgyöt, a kötet gondos sajtó alá rendezőjét illeti a köszönet. Igényes előszavában egy pályakép keretében elemzi az írásokat, és a műfajt beágyazza Kaffka érdeklődésébe. Bodnár színvonalas elemzése egyúttal mentsége is a mi elemzésünk vázlatos és teljességre nem törekvő voltának.

A Nyugat kritikusokban való szegénysége magyarázza az írói kritikák megsokasodását a folyóiratban — írtuk elemzésünkben. Volt azonban a Nyugatnak két olyan kritikusa, akik nagyon sokat tettek az új irodalomért: Ignotus és Schöpflin. Írásaik ismerete, szerepük világosan látása nélkül egy lépést sem tudunk tenni a kor irodalmában: miért késik hát legfontosabb írásaiknak — a nagy írókortársakéhoz hasonlóan gondos és elemző tanulmánnyal kísért — kiadása?

Varga József

*

Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Fordította és a jegyzeteket összeállította: Geréb László. Bevezetéssel ellátta: Kardos Tibor. A művészettörténeti tanulmányt írta: Berkovits Ilona. Bp. 1959. Magyar Helikon. 254 l. (Monumenta Hungarica III.)

Geréb László híven tolmácsolja a krónikás előadását, de nyelve valahogy nem eléggé hajlékony ahhoz, hogy az egyes szövegrészek költői hangulatát érzékeltetni tudná. Stílusa Erdélyi László tudós fordításához igazodik inkább, mint Szabó Károlyéhoz, akinek szövege értelmi lazaságai ellenére is jobban érvényesíti a nyelv emóciós lehetőségeit. Újszerű Geréb szövegkezelésében, hogy a kritikai kiadással és az említett két korábbi fordítással szemben Kálti Márk neve alatt közöl hihetőleg nem tőle származott szövegrészeket is. A csillaggal való elválasztás és a zárójelezés helyett célszerűbb lett volna ezeket a részeket a jegyzetek között vagy függelékként közölni, kivéve az 1332-es évre vonatkozó annalisztikus bejegyzést és a Károly király haláláról szóló fejezetet. (SRH I. 210, 212.) amelyek vitathatatlanul a Képes Krónika szerves részei még.

Kardos Tibor bevezető tanulmánya új megvilágításba helyezi Kálti Márk történetírói egyéniségét. A prológusban kifejtett kormányzási és uralkodói eszme érvényesülését látja a krónika egész szemléletmódján, ami sok tekintetben már igen közel jár a „humanitás" eszményéhez. Ahogy ő mondja: középkorvégi racionalista teológia, empirikus arab bölcselet egyesül itt a humanizmus első sugallataival. Márk kanonok krónikája szerinte egy átgondolt történetírói koncepciót és

szándékot tükröz, amelyben saját korának politikai törekvései és uralkodói elvei nyilatkoznak meg. Úgy látja, hogy krónikásunk szoros kapcsolatban lehetett a Budai Krónika összövegének XIV. századi minorita szerzőjével, s innen ered az a szemléletbeli azonosság, amely a prológus és a minorita művének utolsó fejezetei között kimutatható. (SRH I. 205—210.) Sőt bizonyos tekintetben úgy kezeli ezeket a részeket, mintha a két szerző egymással egyetértésben fogalmazta volna. Hogy ezt a *szoros* alkotói *együttműködést* valószínűvé tegye, kísérletet tesz az ismeretlen minorita személyének meghatározására is. Laczkfi Dénes minorita lektor volna — sejtése szerint — a Budai Krónika összövegének szerzője, akivel Kálti Márk állítólag a királyi udvarban ismerkedett meg. Mindez, persze, végső soron éppen nem lehetetlen, csak az a baj, hogy e két személynek nemhogy kapcsolatáról nem tudunk, de még a nevükkel sem találkozunk 1332—33 előtt, amikor pedig a Budai Krónika összövege már készen volt. De erre az erőltetettnek tűnő és filológiailag nem bizonyított kapcsolatteremtésre nincs is szükség, mert a szövegekben mutatkozó szemléletbeli rokonságot a szerzők személyes kapcsolatának és alkotói együttműködésének feltételezése nélkül is meg lehet magyarázni. Amit pedig Kardos a Dubniczi Krónika XIV. századi töredékes interpolációjáról mond, hogy ti. ennek szerzője is Laczkfi Dénes lenne és nem Egri János minorita, mint ahogyan azt eddig gondoltuk, teljességgel valószínűtlennek látszik. A Budai Krónika összövegének utolsó fejezetei és Lajos király minorita életírójának műve között mutatkozó külsődleges hasonlóság, hogy ti. mindkettő erőteljes, eleven, megindult és költői nyelven ír, mint bizonyító argumentum semmit sem mond. Úgy szintén az sem, hogy Lajos király szóban forgó életírója gyakran és rokonszenvvel emlegeti a Laczkfi család tagjait, mert Küküllei is legalább annyiszor beszél róluk, sőt többször hivatkozik a Laczkfiak okleveleire, mint névtelen kollégája, aki csak egyszer tesz erről említést. Különös továbbá, hogy krónikásunk mitsem tud Laczkfi András szerepéről az emlékezetes 1345-ös tatár betöréssel kapcsolatban, holott ha a Laczkfi család tagja volna, unokaöccse nevét nem mulasztotta volna el megemlíteni, mint ahogy Küküllei ezt meg is teszi. A krónikatöredék 161—162. fejezete különben is későbbi betoldásnak látszik — megítélésünk szerint a Dubniczi krónika váradi vagy Várad környéki szerzőjétől ered — de ha nem így volna is Laczkfi Dénes szerzőségét más, nyomósabb érvek híján, akkor is el kell ejtenünk. Azután azt is jó lenne még tudni, vajon hogy értelmezzük a krónikásnak azokat a szavait, amelyeket a 170. fejezetben Lóránthfia Lesták sebesüléséről mond, hogy ti.: cuius percussionis vestigium in suo torace usque ad mortem extitit luculentum. (Flor. M.: Fontes. Dom. III. 163. l.) Lóránthfia Lesták még 1361-ben is mint szlavóniai bán említtetik, (T. Tár 1906. 591. l.) Dénes érsek viszont már 1355-ben eltűnik a porondról, minden jel szerint elhalálozott. Mindezeket a problémákat előbb meg kellene magyaráznunk, ha a szerzőség kérdésében helyesen akarunk állást foglalni.

Szólnunk kell röviden a kötet szövegmagyarázatairól is. Egy ilyen, tudományos segédeszköznek is szánt bibliofil kiadványtól igényesebb, szisztematikusabb apparátust várnánk. Történeti szövegekről lévén szó, alapszabály, hogy a krónikás kronológiai, genealógiai tévedéseit, elírásait a jegyzetekben következetesen korrigáljuk, másrészt, és ez a sorozat profiljából adódik, hogy a szövegek költészeti, folklorisztikai vonásait tömören, de félre nem érthetően megmagyarázzuk. Ez utóbbival különösen Kálti Márk krónikájának tartozott volna a fordító.

Berkovits Ilona kísérő-tanulmánya jól egészíti ki ezt a külsőségeiben is impozáns kötetet. Kár, hogy az illusztrációk tipografizálása nem egységes, a kétszínű nyomatok alakilag nem igazodnak a szöveg szedéstükréhez. Kevesebb, de egységesen színes reprodukció inkább emelte volna a kötet szépségét.

Bóta László

Jósika Miklós: Abafi. II. Rákóczi Ferenc. Regények. Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: Wéber Antal. Bp. 1960. Szépirodalmi K. 639 l. (Magyar Klasszikusok)

Könyvkiadásunk egyre szembetűnőbb hiányosságot pótolt Jósika két jelentős regényének szöveghű kiadásával. A magyar és a külföldi romantikus próza klasszikusainak népszerűsége tette feltétlenül szükségessé hogy új kiadásban ismertessük meg azt a magyar írót, aki elsőnek emelte jelentős irodalmi szintre és segítette nagy közönségsikerű művével, az *Abafival* irodalmunk homlokterébe a magas csúcsokon járó líra mellett a regényt is, és aki méltatlanul merült eddig feledésbe. Nemcsak kiadóink, irodalomtörténetírásunk is madártávlatból, csupán a legfontosabb művekkel kapcsolatos néhány soros utalásra szorítkozva foglalkozott a magyar regény kezdeti szakaszával, melynek kiemelkedő csúcsa éppen Jósika Miklós fellépése. Ezt pótolta Wéber Antal színvonalas munkája *A magyar regény kezdetei* és a két Jósika regényt bevezető, biztos kézzel, alapos tárgyi ismerettel megírt tanulmánya.

Ha egy termékeny író műveiből egy kötetnyi válogatás készül, mindig alapos mérlegelés dönti el, mely művek a legalkal-

masabbak arra, hogy érzékeltessék az író legfontosabb művészi sajátságait, mondanivalójának jellemző arculatát. A legújabb Jósika kötetnek éppen ez a legérdekesebb és egyben egyetlen vitatható pontja. Igaza volt a szerkesztőnek, mikor az *Abafit* és a *II. Rákóczi Ferenc*et adja az olvasó kezébe? Az *Abafi* közzététele természetes. A legnagyobb közönségsikerű, Jósikára jellemző, változatos cselekményű, egységes regény, a XIX. századi próza első jelentős alkotása. *A II. Rákóczi Ferenc* elhelyezése a kötetben viszont meglepő és természetszerűleg elgondolkoztató. Ha a Jósika értékeléseket és az általános irodalmi közvéleményt nézzük, az *Abafi* mellé feltétlen a *Csehek Magyarországban* c. regényt vártuk volna, még akkor is, ha szerzőjének nem sikerült a költött mesevonal és a történelem cselekményeit egységes egésszé fogni, és így kompozíciós téren elmarasztalható. Sok szempontból még az *Utolsó Báthori* is szerencsésebb választásnak látszana, mint a szerkezetileg erősen szétesö *II. Rákóczi Ferenc*. Egy társadalmi regény felvétele az *Abafi* mellé, teljesebbé tette volna az olvasó előtt a Jósikáról kialakuló képet. A vélemény leszögezéséhez azonban elengedhetetlen a kérdéses regény fény- és árnyoldalainak rövid mérlegelése. Kicsit előítélettel veszi kezébe az olvasó a második regényt, hiszen az előszóban Wéber Antal félreérthetetlen világossággal szögezi le, hogy Jósika írói fejlődése a „szabadságharc bukásával megszakad," „erőszakosan megakad". Így tehát egy hanyatló írói szakasz termékét kapja az olvasó. Ez az írói hanyatlás már a regény első olvasásakor is szembeötlően jelentkezik. Jósika nemcsak a regény egységes kompozícióját nem tudja kézben tartani, de sokszor még az egyes fejezetek is szinte a jegyzegető krónikás művészi szerkesztést mellőző jegyzeteivé válnak. A műnek természetesen vannak erényei is. Az első regénybeli feldolgozása a Rákóczi-korszaknak, és abban a nyomasztó történelmi korban született, ahol a nemzeti múlt függetlenségi harcainak élesztgetése pozitív írói kiállást jelentett. Rákóczi és a bécsi udvar ellentétében bátran állítja élére az osztrák—magyar ellentét kérdését. Sikerült és szeretettől áthatott rajzot ad II. Rákóczi Ferencről, és határozott, markáns vonásokkal rajzol meg néhány jezsuita figurát.

A két regény szövegének közlése minden dicséretet megérdemel, hiszen a kötet szerkesztője a kritikai kiadások módszerét követte, mikor a mai helyesírás alkalmazása mellett is törekedett a szerző által használt stíluselemnek számító központozás megtartására, és mindenütt az első kiadás szövegét vette alapul. Ezzel egy évszázaddal a megjelenés után ismét a Jósikához legközelebb álló szöveget rögzítette. Örvendetes ez a törekvés, hiszen más írók műveinek kritikai kiadása bőséges anyaggal mutatta meg, hogy 100 év és a sok kiadás milyen alaposan megrongálta az eredeti regényszövegeket. Ez a tény annál is elismerésre méltóbb, mivel más íróknál, ha nem kifejezetten kritikai kiadásról volt szó, nem törekedtek az első kiadás szövegének megtartására.

A könyv bevezető tanulmánya nem korlátozódik csupán a két regényre, hanem komoly igényességel szélesíti a vizsgálatot a Jósikát megelőző magyar próza kérdéseire is Filológiai szempontból nem hoz új adatokat, de találó megjegyzései ízelítőt adnak a magyar próza Jósikát megelőző szakaszának sajátosságairól. Maga a Jósika kép is az írói fejlődésrajz vázlatává szélesedik. A bevezető tanulmánynak talán egyetlen árnyoldala, hogy nem elég olvasmányos. Oka nyilvánvalóan az, hogy hatalmas anyagot sűrített, és lehetőleg minél többet akart elmondani a témáról.

Téglás Tivadar

Kemény G. Gábor: Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban. A sajtóbibliográfiát összeállította: Busa Margit. Bp. 1957. Hadtörténelmi Intézet. 173 l.

A felszabadulás után megjelent, sajnos kisszámú sajtótörténeti feldolgozások sorában jelentős helyet foglal el Kemény G. Gábor tanulmánya. A hadi lapokat vizsgálva a szerző azt kutatja, hogy e lapok mennyire reagáltak 1848—49 eseményeire; hogyan tükrözték a társadalmi helyzetet. A tanulmány egyes fejezetcímei, pl. „Úr és paraszt", „Nézetek a nemzetiségi kérdésről", „Függetlenség — köztársaság" stb. eleve mutatják e módszer mibenlétét: egy problémakör kiemelését és bemutatását a sajtó tükrében. (A történeti vonatkozású részekre bővebben l.: Márkus László ismertetését, Szdok 1960. 373—375.)

Irodalomtörténeti szempontból is érdemes felfigyelni a tanulmány egyes részeire. Különösen vonatkozik ez a Petőfi-versekkel foglalkozó sorokra. Értékesek azok az új adatok, amelyek hozzásegítenek bennünket a forradalmi Petőfi-versek keletkezésének megismeréséhez és elterjedtségük leméréséhez. Petőfi, Jókai és a komáromi baloldal szabadságharc alatti szerepéről fontos új dokumentumok vallanak.

Ugyancsak elismeréssel kell szólnunk a kötet másik jelentős munkájáról, nevezetesen Busa Margitnak „Az 1848—49. évek sajtóbibliográfiája" c. összeállításáról. Busa összeállítása voltaképpen kiemelés a szerzőnek az 1806—1867. évekről készült munkájából, és része az OSzK kiadásában megjelenő

1705—1919-ig élt periodikák bibliográfiájának. A munka érdeme a szerző teljességre való törekvése mellett az, hogy nemcsak a magyar, hanem a Magyarországon megjelent szlovák, román, szerb és horvát nyelvű hírlapokat és folyóiratokat is számontartja.

Rigó László

Tömörkény István válogatott elbeszélései. Válogatta és sajtó alá rendezte: Czibor János. A bevezetést írta: Kispéter András. Bp. 1960. Szépirodalmi K. 639 l. 1 t. (Magyar Klaszszikusok)

Minden összehasonlítás sántít egy kicsit. Mégis Móra, túlzásai ellenére is, találóan nevezte Tömörkényt a magyar próza Petőfijének. Az vitathatatlan, hogy Tömörkény nem jutott el Petőfi átfogó szintéziséig, de mégis olyasvalamit tett a prózában, amit elődje a lírában: félretolta a hagyományos sallangos, színpadi álnépieskedő gyakorlatot, és új utakon elindulva, a homoki tanyavilág subás parasztjainak, a vízenjáróknak, a kétkezi munkásoknak és más célszerű szegényembereknek élethű alakjait honosította meg az irodalomban. Merész és nehéz lépés volt ez: mert nemcsak a divatos, olcsó sikerrel kecsegtető, jól kitaposott útról kellett letérnie, hanem vállalnia kellett az új bizonytalanságát és a kísérletezés, úttörés összes nehézségeit is. Tömörkény vállalta, de ehhez nemcsak elszánás, hanem elhivatás, új látás, népszeretet és nem utolsósorban gazdag életismeret kellett.

Sikert, elismerést nem sokat kapott életében. Csak a legnagyobbak: Ady, Móricz Zsigmond sejtették meg jelentőségét. Halála után pedig csaknem teljesen elsikkadt életműve. Kötetei rendszertelenül jelentek meg, és írásainak jelentős része elfeledten, vidéki sajtó archívum porosodó számainak temetőjében háborítatlanul várta a feltámadást hozó jobb napokat. Móra, Juhász Gyula hiába élesztgették az emlékezés lángját, mégsem engedett az a mesterséges hideg közöny, amely Tömörkényt körülfonta, mert apró realista életképei, igazságukhoz makacsul ragaszkodó és a maguk hangján beszélő paraszt típusai csizmában, gubában, kérges tenyérrel, enyhén szólva nem voltak szalonképesek. A felszabadulásnak kellett jönni ahhoz, hogy az igazi Tömörkény a maga teljességében feltámadhasson. Czibor János gondozásában hét vaskos kötetben a közelmúltban jelent meg Tömörkény gazdag életműve. Nagyon időszerű volt már ez a kiadás, nemcsak azért, mert félévszázados mulasztást pótolt, hanem azért, mert a teljes tömörkényi életmű feltárásával, rendezésével közelebb vitt az író megértéséhez is. Ezekből a kötetekből az eddig ismert Tömörkénynél erőteljesebb, jelentősebb írói egyéniség, bontakozik ki. Sajnos az irodalomtörténetírásunk még adósmaradt az új Tömörkény portré megformálásával.

Az adósság törlesztését folytatja a Magyar Klasszikusok sorozatának új kötete is. Azonban jelentősége jóval nagyobb, mint általában más Tömörkény-kiadványoké, mert ez a kötet nemcsak egy áttekinthető képet ad az író oeuvre-jéről, egyéniségéről, művészi fejlődéséről, hanem azzal, hogy a klasszikusok sorozatában jelent meg, Tömörkényt a legjobb íróink közé, a magyar klasszikusok sorába sorolja.

A jól megírt előszó sikeresen foglalja összse az eddigi Tömörkény-kutatások eredményeit, sőt új vonásokkal is igyekszik kiegészíteni ezt a képet. A gazdag életrajzi eseményeket ügyesen ágyazza be az írói fejlődésbe. Ezzel Tömörkényt emberi közelségbe hozza, de sajnos a portré nem elég határozott: elmosódott és az életmű értékelésében alulmarad a lehetőségeknek.

Megfontolt válogatás, Tömörkény-értő gondos szerkesztés jellemzi a kötetet. Természetes, egy-két elbeszélés felvétele, illetve elhagyása vitatható, és némi súlypont eltolódás is észlelhető: az induló Tömörkény csaknem olyan jelentőséget kap, mint az érett író, azonban az egész kötetre mégis az jellemző, hogy a gazdag életműből találóan válogatja egybe azokat az írásokat, amelyek nem csak reprezentálják Tömörkényt, hanem írói fejlődésének fordulóit, jellegzetes vonásait is dokumentálják. Sajnos, jegyzet-apparátust nem tartalmaz a kötet. Az utószó az előző kiadásokhoz utalja az olvasót, de ez bonyolulttá és nehézkessé teszi a máskülönben kitűnő könyv használatát. Még sajnálatosabb a szójegyzet elmaradása. Tömörkény ízes népi nyelvét, tömör szólásmondásait, zamatos fordulatait, különösen a kihalt foglalkozások szavait segítség nélkül ma már nehezen értjük.

Krajkó András

László Anna: Hevesi Sándor. Függelék: Staud Géza: Hevesi Sándor irodalmi és színházi működése [Bibliográfia]. Bp. 1960. Gondolat K. 442 l.

Hevesi Sándor mint kritikus, rendező, dramaturg, drámaíró, műfordító, elméleti szakíró és mint a Nemzeti Színház volt igazgatója, a XX. század első harmadának legjelentősebb magyar színházi szakembere, aki többévtizedes, sokoldalú tevékenységével mélyreható nyomokat hagyott hátra a magyar színházi életben. Munkásságát több rövid cikk, tanulmány ismerteti, mind ez ideig hiányzott azonban egy részletes és összefoglaló jellegű monográfia. Dicséret illeti a Gondolat könyv-

kiadót, hogy kiadta László Anna Hevesi Sándorról szóló tanulmányát, ami ezt a hiányt van hivatva pótolni.

László Anna Hevesi Sándor életútjának minden szakaszát a kor társadalmi, politikai és gazdasági viszonyainak ismertetésével vezeti be, ez azonban nem minden egyes esetben kapcsolódik eléggé szervesen a színházi és művészi viszonyokhoz.

László Anna helyesen mutat rá arra, hogy Hevesi sok gondolata, elve: az elmélet és gyakorlat szoros egysége, a realizmus kérdései, a hagyomány és a haladás viszonya, a színjátszásra és a rendezésre vonatkozó sok alapelve, még ma is helytálló.

Jól érzékelteti a szerző a Thália Társaság haladó szerepét a magyar színházi élet területén, Hevesinek Shakespeare magyarországi kultusza terén kifejtett érdemeit, az általa rendezett klasszikus ciklusok nagy népművelési jelentőségét, szenvedélyes igazságkeresését, a művészi színvonalért, a lélektani realizmusért és a nemzeti jelleg kialakításáért folytatott harcát, örökös kísérletezéseit. Behatóan, részletesen tárgyalja azt a nagy szolgálatot, amit Hevesi a magyar drámairodalomnak tett azzal, hogy színpadra segítette Móricz Zsigmond drámáit. Általában hiteles és meggyőző képet rajzol Hevesiről az emberről és a művészről, sok-sok erényével és néhány visszahúzó vonásával együtt.

A monográfiát, amely a magyar színházi szakirodalom egyik legértékesebb műve, kiegészíti Staud Gézának Hevesi Sándor bibliográfiája. Staud Géza, aki a magyar színházi szakirodalomnak már eddig is nagy szolgálatot tett bibliográfiai összeállításaival, most is fontos munkát végzett. Kár, hogy az újabban megjelent művek közül nem vette be Gellért Lajos — *Nyitott szemmel* című könyvét, valamint a régebbi munkák közül Harsányi Kálmán — *Színházi esték 1921—1928-ig* című művét, ami pedig 1938-ban megjelent Magyar Színészeti Bibliográfiájában is szerepel.

Kálmán László

Horváth Jánosról. Méltatások — emlékezések. Írta: Nagy J. Béla, Kovalovszky Miklós, Bóka László, Pais Dezső. Bp. 1958. Magyar Nyelvtudományi Társaság. 31 l. (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 99.)

A magyar polgári irodalomtörténetírás legnagyobb mesterének, a Kossuth-díjas Horváth Jánosnak 80. születési évéről megemlékeztek a napilapok, a Rádió, a tudományos körök és folyóiratok. Ezekből az emlékezésekből csak sejteni lehet azt a hatást, melyet Horváth János szellemi életünk elismert tekintélyeként hosszú évtizedek becsületes munkájával gyakorolt.

Természetesen, szelleme legközvetlenebbül tanítványaira sugárzott, akiknek egyetemi tanulmányaik évei alatt módjukban állt betekinteni roppant ismereteinek gazdag tárházába, s akarva nem akarva átvettek valamit az ő emberi és tanári egyéniségéből. Felmérhetetlen, hogy mit adtak át ebből az egyetemről kikerülve oktató-nevelő munkájuk során az ifjúságnak. Hogy sokat, annak fokmérője lehetett az az érdeklődés, melylyel Horváth János könyveit a könyvpiacon valósággal szétkapkodták.

A nevelő, a pedagógus Horváth János mellett a köztudatban ismertebb a tudós irodalomtörténész, aki irodalmunk olyan korszakairól alkotott nagyszerű szintéziseket, melyekről előtte legfeljebb csak kuszált mozaikképet formáltak maguknak egyesek, illetőleg amelyekről hivatalosan tudomást sem akartak venni.

Horváth János monográfiái azonban nemcsak egyszerű irodalomtörténeti művek. Mindig fogékonyság volt benne a formatörténeti problémák iránt. Mint ahogyan az egyetemi előadásaiban, ugyanúgy könyveiben, cikkeiben, könyvismertetéseiben is nagy gondot fordított az irodalmi jelenségekben meghúzódó alaki és nyelvi kérdések vizsgálatának. Verstani kutatásaival a magyar versforma nagy távlatokat nyitó vizsgálását tette lehetővé, s ezek főleg műfajismereti vonatkozásban jártak eredménnyel.

Hogy milyen hatást gyakorolt mint nyelvész és nyelvművelő, arra a fenti kiadvány hívja fel a figyelmet, elsősorban Nagy J. Béla és Kovalovszky Miklós tanulmánya. Horváth János tudományos cikkei a határozott névelők kitételének vagy elhagyásának problémájáról, a melléknévi igenevek állítmányi használatáról, a jótanácsokkal segíteni akaró nevelő dolgozata az egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti munkáiról, nyelvhelyességi, stílushelyességi vitái a Nyugat íróinak stílusáról, a szomoryzmusról stb. azt igazolják, hogy meglátta és méltányolta a jót, a szépet a nyelvi kifejezésekben, és szóvá tette a stílus szempontjából kifogásolhatót, mert a nyelvet az emberi szellem olyan termékének tartotta, mely a belőle kiáradó esztétikumnál fogva az irodalomnak mint művészetnek kifejező eszköze.

Varga Imre

A Báthori István Múzeum füzetei. Dévényi Józsefné: A nyírbátori stallum. Nyírbátor, 1957. 16 l. — Szalontai Barnabás: Nyírbátor bibliográfiája. I. rész. Nyírbátor, 1957. 16 l. — Szalontai Barnabás: Nyírbator barokk emlékei. Nyírbátor, 1957. 16 l. — Kalmár János: A Bathoriak emléktárgyai. Nyírbátor, 1958. 38 l.

A nyírbátori múzeum, a többi vidéki múzeumok példájára, néhány év óta helytörténeti érdekű füzetsorozatot ad ki. Az eddig megjelent öt füzet azt mutatja, hogy nemcsak az érdeklődők találhatnak benne érdekes adatokat, hanem legtöbbjük megérdemli az irodalomtörténész és történész közvélemény figyelmét is. Irodalomtörténeti szempontból ki kell emelnünk Szalontai Barnabás nyírbátori bibliográfiáját, amely nem egészen sikertelenül igyekszik az elérhető teljességre. Épp ezért, fontos lenne a jelzett további füzeteket is mielőbb közreadnia.

Gondos munkáról tanúskodik Kalmár János ismertető jellegű összefoglaló munkája a Báthoriak emléktárgyairól. Kár azonban, hogy a szerző, ha már Báthori Zsófia epitáfiumáról említést tett, a 18. lapon nem tért ki Báthori István (meghalt 1493-ban Nyírbátorban) sírversére. Itt ugyanis egy mindmáig megoldatlan irodalomtörténeti probléma van: a szerzőség kérdése.

Gyurinka Antal a Báthori-szakirodalomban kevesedmagával azt állítja, hogy ennek a sírfeliratnak a szerzője nem más, mint Mátyás király váci humanista püspöke: Báthori Miklós *(Báthori Miklós váci püspök. 1475—1506.* Nagykőrös, 1904. 16.) Ha ezt bizonyítani lehetne (Gyurinka is csak feltételezi), akkor nem kevesebbről lenne szó, mint arról, hogy az eddig szintén nem hiteles Báthori Miklós-sírvers után talán ezt kellene tekintenünk a humanista püspök mindenesetre második, habár kétes hitelű versének.

Kohl Tamás

Lamoš, Teodor: Archív mesta Kremnice. Sprievodca po fondoch a zbierkach. Bratislava, 1957. Slovenská archivna správa Poverenictva vnútra. Str. 237 + 6 obr.

A magyar irodalomtörténetírás sok értékes adatot köszönhet a körmöcbányai városi levéltárnak — többek között pl. az 1505-ből származó virágéneket —, pedig valójában nagyon kevéssé ismerjük még ezt a gazdag gyűjteményt. Teodor Lamoš könyve útmutatóul kíván szolgálni a levéltár általános megismeréséhez, rendszerének áttekintéséhez, ezáltal is megkönnyítve a további kutatásokat.

Bevezetőül ismerteti a levéltár rövid történetét, a nagy elődök, Pavel Križko (1872—1901), Eduard Wagner (1902—1918) és Michal Matunák (1922—1932) korszakos jelentőségű működését, akiknek munkássága alakította ki tulajdonképpen a mai elrendezési elvet is (tomus, fons, fasciculus, numerus). A nagyobb, egybetartozó egységek (városi jegyzőkönyvek, a körmöcbányai céhekre, világi és egyházi szervezetekre, bányászsztrájkokra, munkásmozgalomra, iskolatörténetre vonatkozó iratok, zenei kéziratok [köztük egy Haydn kézirat is!] stb.) élére külön külön gyűjteménytörténeti tájékoztatót állít. Ezt követően bemutatja az anyag teljes átnézetét.

Lamošnak eme táblázataiból pontosan megtudhatjuk, hogy melyik tomusban hány és lényegében milyen anyagot tartalmazó fons, és egy-egy fonsban mennyi fasciculus van, továbbá, hogy egyes fasciculusok mettől meddig számozott iratokat foglalnak magukban, s végül, hogy ezek az iratok mely évekből valók. Igaz, hogy a könyv nem katalógus, az adatok jellemzésével azonban már így is irányítani tudja az érdeklődést bizonyos területek felé. Irodalomtörténeti szempontból teljesen nyitott a kérdés atekintetben, hogy mely korszak dokumentumai várnak sürgős feltárásra.

Mert hát ki tudhajta, hogy a középkortól máig (1254—1945) terjedő hatalmas levéltári anyagban milyen források lappanghatnak még, mikor futólagos áttekintés eredményeképpen is pl. ismeretlen Báthori Miklós oklevél (1491), Bekényi Benedekre (1528) és Balassi Bálintra (1583) vonatkozó kancelláriai iratok kerültek elő. Külön figyelmet érdemel az a 26 középkori latin kódex is, melyeknek nemcsak tartalmi vizsgálata lehetne érdekes (gondoljunk az *V. sz. kódex* Margit-legendájára stb.), de könyvtörténeti szempontból az egykori tulajdonosok bejegyzései szintén. Lamoš könyvbeli idézeteiből („Iste liber est Stanislai de Olomucz") kiderül pl., hogy itt őrzik Thurzó Szaniszló olomouci humanista főpap és mecénás könyvtárának két darabját, a *Codex Cremniciensist* (XV. század) és az ún. *XIX. számú kódex*et (XV. század). A magyar vonatkozások felsorolását folytathatjuk azzal az 1498-as ősnyomtatvány 279. lapján olvasható bejegyzéssel, amely egy esztergomi Missale (Nürnberg, 1498) említésekor Tieboldus Fegr budai könyvkereskedőt is megnevezi.

Lamoš alapos szakértelemmel írt, gazdag bibliográfiai apparátussal ellátott könyve minden tekintetben megfelel feladatának. Kiválóan alkalmas arra, hogy az irodalomtörténészeket is meggyőzze a körmöcbányai városi levéltárnak a kutatásban való mellőzhetetlenségéről. A gyűjtemény, noha több, gondosan készített XVIII—XIX. századi kéziratos elenchussal és mutatóval rendelkezik, az érdekelt külföldiek számára sajnos semmivel sem könnyebbíti meg a kutatást, mert csak a helyszíni munkát teszi egyszerűbbé és biztonságossá. Épp ezért óhajtjuk, hogy dr. Teodor Lamoš e kötettel megkezdettnek tekinthető munkáját mielőbb a körmöcbányai levéltár részletes, modern igényű katalógusának elkészítésével és kiadásával folytassa.

V. Kovács Sándor

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

HORVÁTH JÁNOS

1878 — 1961

1961. március 9-én, életének 83. évében meghalt Horváth János akadémikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem ny. tanára, Intézetünk Tudományos Tanácsának tagja. Idős kora ugyan nem tette lehetővé, hogy a Tudományos Tanács, illetve az Intézet munkájában közvetlenül részt vegyen, tevékenységét azonban állandóan figyelemmel kísérte, s az Intézet kutatóinak munkáját mindig készséggel segítette értékes tanácsaival. Mikor folyóiratunk 1958-ban, nyolcvanadik születésnapja alkalmából ünnepi számot adott ki, Horváth János az Intézet igazgatójának, Sőtér Istvánnak címzett levelében juttatta kifejezésre az Intézet — de ezen keresztül általában mai marxista irodalomtudományunk — munkájáról való véleményét és hozzá fűzött reményét. A magyar irodalomtörténetírásban páratlan életművének lezárulásakor — a gyász fájdalma és a hálás emlékezés közepette is a jövőbe tekintve — közzétesszük ezt a fontos tudománytörténeti dokumentumot, melyet Horváth János tudománypolitikai testamentumának is tekinthetünk:

Bpest, 1958, szept. 21.

Igen tisztelt, kedves Kolléga úr!

Az Irodalomtörténeti Közlemények minap érkezett füzetét kinyitva, meglepetéssel fedeztem fel benne arcképemet, s vettem tudomásul, hogy ez az én nyolcvandik születésnapomra ajándékozott ünnepi szám. Köszönöm a kitüntető figyelmet, hogy ily gazdag tartalmú füzettel tették emlékezetessé ezt az évfordulót, melynek elkövetkezésében semmi érdemem nincs.

Ha Önök azt mondják, hogy tanultak tőlem, most már, sőt régóta, én tanulok Önöktől, s *kívánom, hogy azt a korszakot, melynek létrehozásán fáradoznak, szaktudományunk történetében egykor a legmagvasabbak közt emlegethessék utódaink.*

Mind Önnek, mind a Magyar Irodalomtörténeti Intézet tisztelt tagjainak, volt tanítványaimnak s az ünnepi szám kitűnő munkatársainak ismételten hálás köszönetet mondva, kérem, tartsanak meg jóemlékezetükben, s fogadják szívesen kartársi meleg üdvözletemet.

Igaz hívük

Horváth János

Intézetünk és folyóiratunk mindent meg fog tenni, hogy irodalomtörténetírásunk most kibontakozó marxista korszaka az élők közül most eltávozott, de a mindannyiunk jóemlékezetében tovább élő mester kívánsága szerint is a magyar irodalomtudomány történetének új, virágzó szakaszát alkossa.

Vita három költő útjáról

A XX. századi osztály 1960. XII. 14-én megvitatta *Czine Mihály* tanulmányát három költő — Juhász Ferenc, Nagy László és Simon István — útjáról. Czine bevezetőjében azt fejtegette, hogy a három költő útja párhuzamosan indult. Származásuk, élményeik, céljaik eleve eljegyezte őket a szocializmussal. A szocializmust fenntartás nélkül vállalták. Mind a hárman 1956 körül jutottak el művészetük első összegezéseig, ekkor jelentek meg gyűjteményes köteteik. Jelentős kötetek ezek, de egyben azt is jelzik, hogy szerzőik nem azt az utat járták végig, amelyen elindultak, nem azt a szocialista költészetet teremtették meg, amelyet eredeti irodalmi törekvéseik és politikai szemléletük alapján egyaránt várható volt. Útjuk egy időben megcsavarodott, hangjuk mutálni kezdett, világképük elbizonytalanodott. Czine tanulmánya

portrét és fejlődésrajzot ad a három költőről, legrészletesebben Juhász Ferenc költészetével foglalkozik, a *Szárnyas csikó* bizakodó optimizmusától vezetve a költő útját *A tenyészet országa* problematikus szakaszáig. Szerinte egyrészt azért jutott válságba Juhász Ferenc és Nagy László költészete, mert indulásuk, romantikus bizakodásuk idején nem számoltak eléggé a szocialista építéssel járó elkerülhetetlen nehézségekkel. Másrészt és súlyosabb mértékben az volt belső válságuk előidézője, hogy a nehézségek egy részét nem tartották természetesnek, szükségszerűnek, és a tévedésekkel nem bírtak közösséget vállalni. Juhász Ferenc újabb költészete az egzisztencializmus közelébe került, de Czine szerint Juhász problematikus periódusa sem azonosítható a dekadenciával, mert ma is távol áll a dekadencia hitetlenségétől. Az ő költészetéből a válságba jutott kommunista költő hangja szól, aki válságában sem mondott le az értelmes élet lehetőségéről. A továbbiakban Czine rámutatott azokra a párhuzamokra, amelyek Nagy László költészetét Juhász Ferenc világához kapcsolják. Majd rövidebben Simon István költészetével foglalkozott, megállapítva, hogy Simon lírája kevesebb problémát vet fel, saját lehetőségeiből többet valósított meg, mint kortársai. Végül kifejtette, hogy a belső számvetés útján Juhász Ferenc és Nagy László is visszajuthat az élő irodalomban arra a helyre, ahová indulásuk nagy igérete és erőteljes tehetségük alapján állniuk kellene. *Béládi Miklós* korreferensként elismerőleg szólt Czine tanulmányának lírai hitvallásáról, amelyben hitet tesz nemzedék-társainak költői útja és törekvése előtt, elkanyarodásaik okait is sok vonatkozásban feltárva. Nem ért egyet azzal, hogy Czine e költőcsoport csalódását és válságát egészében a kor számlájára írja. Nem helyes, hogy megtorpanásukat kizárólagosan a szocializmus belső és világméretű válságával magyarázza. Ez a kép így feltétlenül torzító hatású. A megrendülésekből sokféle út nyúlik. Juhász és Nagy László költészetében a megrázkódtatás azzal járt, hogy a szocialista eszmeiség mindkettőjüknél háttérbe szorult. Ettől kezdve már nemcsak a társadalmi ellentmondások munkálták költészetüket, hanem a kommunista eszméket elnyomó, elhallgattató új eszmék is. Ezeknek az eszméknek behatolását költői világukba már nem lehet egyértelműen a történelem számlájára írni. Juhász Ferencnél *A tékozló ország* verseitől kezdve számos jele mutatkozik annak, hogy a nyugati szellemi áramlatok különböző változataival erős kontaktusba került költészete. Ezzel kapcsolatban nem az a legfontosabb kérdés, hogy hány nyugati költő hat Juhász költészetére, mert ezek a hatások nem minősíthetők minden esetben negatív jelenségnek, hanem fontosabb problémát jelent az a tény, hogy Juhász kozmikus biologizmusa az élet valóságos rendjét szorította ki költészetéből, Nagy Lászlót a dezillúzió más tájakra űzte. Juhász az ember elveszettségét, a kínokat racionális víziókba foglalja, Nagy Lászlót az irracionalizmus vonzotta a mágikus nyelvhez. *Imre Katalin* hozzászólásában kifejtette, hogy Czine tanulmányának módszere nem marxista módszer. Szerinte a dolgozat nem eléggé tudományos, nem eléggé elemző jellegű, inkább lírai védőbeszéd. A történelmi periodizáció hiányosságai miatt az 1945-53 közti időszak alapvetően helytelen megítélést kap. A tanulmány nagyon nagy mértékben egy bizonyos szándék-etika alapján áll, irodalomtörténeti problémáknál azonban a jószándék egyoldalú hangsúlyozása nem elegendő a kérdés tudományos tisztázásához. *Nagy Péter* szerint Czine tanulmányának kiindulópontja a három költő kimagasló tehetségének elismerése. A dolgozat rokonszenves vonása a három költő további fejlődésével kapcsolatos őszinte aggódás. Nagy beleérzéssel ír a három költő művéről. Koncepciója azonban egyoldalú. Juhász Ferenc és Nagy László költészetének torzulását egyoldalúan a társadalom fejlődésében bekövetkezett időleges válságokra vezeti vissza. Nem lehet Juhász újabb költészetét teljesen elhatárolni a dekadencia bizonyos tüneteitől, mint ahogy azt Czine teszi. *K. Nagy Magda* megállapította, hogy helytelen Czinének az az általánosítása, hogy e három költő útja szükségszerű volt, és mintegy törvényszerűen kifejezi az egész népi származású értelmiségi nemzedék sorsát az utolsó tizenöt évben. *Diószegi András* is a tanulmány eszmei problémáira mutatott rá, többek között azt fejtegette, hogy a kor nem determinálhatja olyan mértékben a költőt, mint az Czine tanulmányából látszik. Ha a kor determináló ereje ilyen erős lenne, akkor a múltban sem alakulhatott volna ki nagy költészet. *Illés Lajos* a tények, adatok, elemzések nagyobb érvényesülését, az irányzatok harcának alaposabb értelmezését várta volna Czine dolgozatától. *Ungvári Tamás* szerint a dolgozat kitűnő részlet-megfigyeléseit nagyrészt hiteltelenné teszi az egész dolgozat apologetikus egyoldalúsága. *Bodnár György* elfogadta Czine álláspontját és arra utalt, hogy Juhász Ferenc költészetében az epikához való fordulás alkati jellegű, és nem magyarázható egyoldalúan a jelentől való elfordulással. *Rejtő István* ugyancsak eszmei hibákért bírálta a dolgozatot, s azért mert túlzottan a költők belső fejlődéséből indul ki a szerző. Nem érzi kielégítőnek a tanulmányban Simon István költészetének elemzését. *Krajkó András* hiányolta Czine dolgozatában, hogy nem mutatott rá arra, hogy Juhász és Nagy László költészetében milyen nagy szerepet kaptak a polgári ideológiák, abban a periódusban, amikor lírájuk problematikussá vált. *Illés László* szerint Czine tanulmányának egyoldalúsága abból következik, hogy az elmúlt évek történelmi-politikai fejlődését nem megfelelően értékeli a dolgozat. A tanulmány befejezése is arra mutat, hogy Czine Mihály a jelen megítélésében sem foglal el egyértelmű álláspontot,

s a költőknek mutatott jószándékú útmutatása így nem válik teljesen meggyőzővé. *Vezér Erzsébet* a tanulmány néhány olyan pontjára mutatott rá, ahol a stílus romatikus pátosza megzavarja a fogalmi tisztaságot. *Czine Mihály* feleletében elismerte dolgozata egyoldalúságát, de állításai legnagyobb részét fenntartotta. A vitát *Szabolcsi Miklós* foglalta össze, Rámutatott arra, hogy Czine álláspontja, mint nemzedékének apológiája, jogos kritikai álláspont, azonban torzulásokhoz vezet. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az egész tanulmányon annak feltételezése vonul végig, mintha Juhász Ferenc és Nagy László a magyar irodalom mellőzött tehetségei lennének. Ezt a feltételezést nem igazolják tények. Helyes lett volna, ha a tanulmány esztétikai kérdésekben is mélyebb elemzést adott volna. Ennek során több kritikai megjegyzést is tehetett volna. A dolgozat egyoldalúságának jele az is, hogy csak a szektás támadásoktól védi meg Juhász és Nagy László költészetét, de nem mutat rá bizonyos polgári ideológiák torzító hatásaira, ezektől nem védi meg eléggé jobbfelé a válságba jutott költőket. A nagy beleérzéssel készült és őszinte nemzedéki önvallomásokat tartalmazó tanulmány egyoldalúságai és vitatható tételei mellett is alkalmas volt arra, hogy a három költő pályájának problematikus pontjaira a dolgozatot követő vita számos hozzászólása eredményesen rámutasson.

V. K.

A Világirodalmi Osztály Dokumentációs Csoportja

1960 második felében alakult meg az Irodalomtörténeti Intézet Világirodalmi Osztályán a Dokumentációs Csoport. Vezetőjével és három beosztottjával tulajdonképpen nem új munkakört lát el, hanem csak rendszeresebben és alaposabban van hivatva elvégezni azt, ami a Világirodalmi Osztályon ezen a téren eddig is — mintegy mellékesen — folyt.

A Csoport a külföldi irodalomtudomány eredményeit közli a magyar kutatókkal bibliográfiák, illetőleg repertóriumok formájában. Végső célja: az állandó tájékoztató szolgálat kiépítése. Az adott személyi és költségvetési keretek figyelembevételével ezt egyelőre kétfajta repertórium elindításával igyekszik elérni. Negyedévenként fogja elkészíteni az irodalomelméleti cikkek, közlemények, viták annotált bibliográfiáját. Azok az összeállítások, amelyek az Irodalmi Figyelőben, majd a Világirodalmi Figyelőben eddig eléggé rendszertelenül megjelentek, az irodalomtörténeti anyaggal együtt évenként egyszer közölték az elméleti közlemények címjegyzékét. Ez azért bizonyult helytelennek, mert nem tájékoztatott eléggé gyorsan azokról az aktuális kérdésekről, amelyek a külföld irodalomtudományát foglalkoztatják. 1960 irodalomelméleti anyagának első fele a Világirodalmi Figyelő 1961. 1. számában fog megjelenni. A 2. szám hozza majd az évi anyag második felét, s ez után térünk rá a negyedéves rendszerre.

A külföldi irodalomtörténeti repertórium továbbra is évenként egyszer fogja közölni az összes Budapesten, illetőleg Magyarországon megtalálható külföldi irodalmi folyóirat teljes anyagát. A közeljövőben a Csoportnak itt nagy késést kell behoznia. A Világirodalmi Figyelő 1960. évi 3. száma még csak az 1958. év anyagát közölte. 1961 folyamán két év: 1959 és 1960 repertóriuma fog elkészülni.

A Csoport a Világirodalmi Figyelőben közzétett anyagot kartoték formájában is felfekteti, ezzel folytatni és tökéletesíteni akarja azt a gyűjtést, amelyet annakidején a Dokumentációs Központ kezdett el. A jövő évben szándékozik elindítani annak a hiánynak az áthidalását is, amely a közbeeső évek alatt keletkezett.

Az itt említett állandó munkálatok mellett alkalmi dokumentációs feladatok is várnak a Csoportra; ilyen volt például 1960 folyamán a szovjet s a népi demokratikus folyóiratokból a kritikára vonatkozó közlemények bibliográfiája, valamint egy külföldi kutató számára a magyar szépirodalom cigánytárgyú műveiről készült bibliográfiai összeállítás.

Munkánk megkönnyítése és eredményesebbé tétele céljából érintkezésbe léptünk és több ízben tárgyalásokat folytattunk a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Dokumentációs Csoportjával és az Európa Könyvkiadó Dokumentációs Osztályával. Az előbbivel folyóirat-, illetőleg cédulacserét beszéltünk meg, az utóbbival a helyes munkamódszerekről folytattunk megbeszélést és könyvcserében is megállapodtunk. Az Európa Könyvkiadó a szovjet anyag kivételével rendelkezésünkre bocsátotta a külföldi könyvkiadóvállalatok címjegyzékét. A szovjet címeket a Kultúra vállalattól szereztük be. Így tudtunk a Világirodalmi Figyelő segítségére lenni ismeretési példányok beszerzésére induló akciójában.

Minden hétfőn délelőtt munkamegbeszélést tartunk. A gyakorlati tennivalók megtárgyalásán kívül két ízben hangzott el ezeken az értekezleteken igényesebb beszámoló. *Bíró Ferenc* gyakornok az Európa Könyvkiadó Bulletin-jének első két számát, *Kovács József* pedig a *PMLA* című amerikai dokumentációs folyóiratot ismertette. Javaslataik alapján levontuk fejtegetéseiknek munkánra alkalmazható gyakorlati tanulságait.

Sz. L.

Intézeti hírek

(1961. január 1. — február 28.)

N. I. Balasov professzor a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet Népi Demokratikus Osztályának vezetője a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként 1960. december 29—és 1961. január 13. között hazánkban tartózkodott. Itt tartózkodása során több alkalommal megbeszélést folytatott az Intézet Igazgató Tanácsával és 1961. jan. 5-én az Intézet Világirodalmi Osztályán előadást tartott Apollinaire költészetéről. 1961. jan. 17-én az Intézet munkatársai és meghívott vendégek jelenlétében Balasov profeszsor előadást tartott a szovjet irodalomtudósok 1957-ben rendezett, a realizmus problémáival foglalkozó vitájáról. Előadásáról és az azt követő eszmecseréről folyóiratunk következő számában számolunk be.

*

Az Intézet Tudományos Tamácsa január 30-án kibővített ülést tartott, melyen az Intézet valamennyi munkatársa részt vett. Az értekezlet tárgya az Intézet 1960. évi munkájáról készült jelentés, valamint az 1961. évi intézeti terv megvitatása volt. A Tudományos Tanács tagjai közül *Bóka László, Király István* és *Waldapfel József* elismeréssel szóltak az Intézet teljesítményeiről és egyetértettek az 1961. évi tématervvel, de ugyanakkor határozottan bírálták az intézeti munka számos gyengeségét, így az irodalomtörténeti kézikönyv munkálatainak elhúzódását, a kutatók egy részének vonzódását az ideológiailag, esztétikailag kevésbé igényes feladatokhoz, a tervteljesítés nem kielégítő voltát stb. Az Intézet vezetőségének több tagja is bírálta a munkafegyelem terén megnyilvánuló lazaságokat s szólt a legfontosabb soron levő feladatokról, így az irodalomelméleti munka további fokozásáról, valamint a felszabadulás utáni magyar irodalom rendszeres kutatásának megkezdéséről. *Sőtér István* igazgató záró szavaiban a munka fokozásának és a színvonal további emelésének szükségességét hangsúlyozta különösen az élő irodalom és a művelődéspolitika szempontjából is jelentős munkálatok terén.

*

Szauder József, az irodalomtudomány kandidátusa, február 1-én megvált az Intézetben betöltött osztályvezetői tisztségétől és a Szegedi Tudományegyetem I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének lett tanszékvezető egyetemi tanára. Mint az Intézet Tudományos Tanácsának tagja vesz részt a továbbiakban az Intézet életében.

*

A Vietnami Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének tudományos titkára, az 1960 tavaszán Intézetünkben látogatást tett *Ho Ton-trinh*, összefoglaló ismertetést írt a magyar irodalom fejlődéséről az Intézet munkatársaitól kapott tájékoztatások alapján. A vietnami testvérintézet Nghien Cúv Vanhoc című folyóiratának 1960. évi 12. számában megjelent tanulmány első ízben ad képet a vietnami olvasóknak a magyar irodalom fejlődéséről.

*

A szlovák irodalomtörténészekkel való baráti együttműködés újabb megnyilvánulásaként *Milan Pisut* egyetemi tanár és *Juraj Spitzer*, a Szlovák Irodalmi Intézet osztályvezetője lektori minőségben értékes segítséget nyújtottak *Szíklay László* rövidesen kiadásra kerülő szlovák irodalomtörténeti kézikönyve végső szövegének kialakításához.

*

Nyírő Lajos, az Irodalomelméleti Csoport vezetője február 22-én a TIT Irodalmi, Nyelvi és Filozófiai Szakosztálya rendezésében előadást tartott „Az irodalomelméleti kutatás helyzete és feladatai" címen.

*

Február 22-én meglátogatta Intézetünket *Hermann Köhn*, a Német Demokratikus Köztársaság budapesti nagykövetségének kultúrattaséja. A német vendéggel *Vajda Gy. Mihály* és *Illés László* folytattak hosszabb megbeszélést a német kulturális intézményekkel való kapcsolatokról, s ezek továbbfejlesztésének lehetőségeiről.

*

Az intézeti kiadványok sorában az év első két hónapjában megjelent *Csanda Sándor*nak „A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai" című értekezése (Irodalomtörténeti Füzetek 32. sz.); *Somogyi Sándor* gondozásában Gyulai Pál levelezése (1853—1867) a Magyar Irodalomtörténet Forrásai című sorozat 4. köteteként; és *Pirnát Antal* könyve: „Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren".

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Pataki Ferenc
A kézirat beérkezett: 1960. XII. 19. — Példányszám: 1000. — Terjedelem: 11,25 (A/5) ív

1961.52713 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. — Jósika Miklós: Abafi. II. Rákóczi Ferenc. — Kemény G. Gábor : Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadilapjaiban. — Tömörkény István válogatott elbeszélései. — László Anna : Hevesi Sándor. — Horváth Jánosról. — A Báthori István Múzeum füzetei. — Lamoš, Teodor: Archív mesta Kremnice. *(Bóta László, Téglás Tivadar, Rigó László, Krajkó András, Kálmán László, Varga Imre, Kohl Tamás, V. Kovács Sándor)*. 243

Az Intézet életéből

Horváth János 249
Vita három költő útjáról 249
A Világirodalmi Osztály Dokumentációs Csoportja 251
Intézeti hírek (1961. január 1. — február 28.) 252

СОДЕРЖАНИЕ

Г. Г. Кемень: Ласло Телеки и основная идея «Фаворита» 125
И. Барта: Проблемы о Миксате I. 140
Э. Везер: К идеологическому развитию Ади 162
А. Тамаш: Поэтическая мировая картина Аттилы Йожефа II. 179

Краткие сообщения

Дискуссия

М. Надь: Замечания к статье Ласло Ференци "Янош Арань—моралист" 200

Документация

А. Визкелети: Заявления церковной цензуры о размышлениях Ференца Ракоци II. 204
Рудо Бртан: Данные к истории словацкой и венгерской художественной народной песни 216

Обзор

Дюла Ортутай: Писатели, народы, века *(Петер Надь)* 220
Иштван Кирай: Калман Миксат *(Андраш Диосеги)* 222
Йожеф Хермани Диенеш: Наденедский Демокрит *(Вильмош Дениш)* 226
Переписка Ференца Казинци, том 23 *(Анна Тамаш)* 230
Полное собрание сочинений Йожефа Катоны *(Ласло Орос)* 233
Переписка Бабича—Юхаса—Костолани *(Аладар Комлош)* 237
Маргит Каффка: Волнующаяся жизнь *(Йожеф Варга)* 241

Из жизни Института

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámla szám: egyéni előfizetésnél 61.257, közületi 61.066, vagy átutalás az M. N. B. 8. sz. folyószámlájára), vagy az Akadémiai Kiadónál (Budapest, V., Alkotmány u. 21, csekkszámla szám: 05-915-111-46) vagy átutalás az M. N. B. 46. sz. folyószámlájára.

Ára: 8,— Ft
Előfizetés egy évre 42,— Ft

INHALT

G. G. Kemény: László Teleki und der Grundgedanke der Tragödie „Kegyenc" 125
J, Barta: Mikszáth-Probleme I. 140
E. Vezér: Zur Entwicklung der Weltanschauung von Ady 162
A. Tamás: Das poetische Weltbild von Attila József II. 179

Kleinere Mitteilungen

Diskussion

M. Nagy: Bemerkungen zum Aufsatz "János Arany der Moralist" von László Ferenczi 200

Dokumentation

A. Vizkelety: Kirchliche Zensurberichte über die Betrachtungen von Ferenc Rákóczi II. 204
R. Brtán: Ein Beitrag zur Geschichte des slowakischen und ungarischen volkstümlichen Kunstliedes 216

Rundschau

Gyula Ortutay: Schriftsteller, Völker, Jahrhunderte *(Péter Nagy)* 220
István Király: Kálmán Mikszáth *(András Diószegi)* 222
József Hermányi Dienes: Demokritus von Nagyenyed *(Vilmos Gyenis)* 226
Die Korrespondenz von Ferencz Kazinczy, 23. Band *(Anna Tamás)* 230
Sämtliche Werke von József Katona *(László Orosz)* 233
Korrespondenz von Babits—Juhász—Kosztolányi *(Aladár Komlós)* 237
Margit Kaffka: Wogendes Leben *(József Varga)* 241

Aus dem Leben des Instituts

PÁLYÁZAT ZENETUDOMÁNYI MŰVEKRE

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és a Művelődésügyi Minisztérium színházi-zenei főigazgatósága pályázatot hirdet zenetudományi témákra:

1.) XX. századi magyar zene (kialakulása, fejlődése, irányzatai).
2.) Bartók Béla helye, művészete a XX. század zenetörténetében.
3.) Liszt Ferenc művészete és a XX. század magyar zenéje.

Első díj: 6000 forint, második díj 4000 forint, harmadik díj 2000 forint. A pályázaton egy első díj, két második és három harmadik díj kerül kiosztásra. Az első díjjal jutalmazott pályamű az 1961. szeptember 25-30-ig tartandó II. magyar zenetudományi konferencián felolvasásra kerül. Az arra érdemes jutalmazott pályaművek megjelenéséről a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium közösen gondoskodik.

A pályázat eredményét a bírálóbizottság a zenetudományi konferencia megnyitó ülésén, szeptember 25-én hirdeti ki.

A pályaműveket két példányban, névvel, vagy jeligével ellátva a Magyar Tudományos Akadémia zenetudományi bizottságához 1961. június 15-ig kell benyújtani.